

Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі

Галиакбаров Е.Э., Жақупов А.А., Муканов А.Х., Гиззатжанова А.Г.,
Жайлаубаев Е. Н., Онаева Б.Т.

ЭКСКУРСИЯҒА

Оқу құралы

Алматы, 2021

ӘОЖ 75.81
ҚБЖ 379.85
Э 41

Пікір сарапшылар:

- Сыздықбаева Б.Ұ. э.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Туризм» кафедрасының профессоры
- Есилов А.Б. PhD доктор, Қазақстан Республикасы туризм операторлар қауымдастығының атқарушы директоры
- Бисеков А.Т. э.ғ.д., Қазақ технология және бизнес университетінің «Менеджмент және туризм» кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Галиакбаров Е.Ә., Жакупов А.А., Муканов А.Х., Гиззатжанова А.Г., Жайлаубаев Е. Н., Онаева Б.Т.

Э 41 Экскурсиятану: оқу құралы / Галиакбаров Е.Ә., Жакупов А.А., Муканов А.Х., Гиззатжанова А.Г., Жайлаубаев Е. Н., Онаева Б.Т. – Алматы: Лантар Трейд ЖШС, 2021. – 245 б.

ISBN 978-601-326-460-8

Оқу құралында экскурсия ұйымдастырудың қазіргі заманға сай әдістерімен тәсілдері, экскурсиялық материалдарды құрастыру әдістемесі, әр түрлі экскурсиялар ұйымдастыру әдістемесі, жеке мәтін және технологиялық сызбаларды құрастырудағы ерекшеліктер қарастырылған.

Бөлімдерде келтірілген теориялық аспектілерді тәжірибе жүзінде бекіту мақсатында еңбек соңында практикалық сабаққа арналған есептер және тапсырмалар берілген.

ӘОЖ 75.81
ҚБЖ 379.85

Оқу құралы баспадан шығаруға Қазақ технология және бизнес университетінің Ғылыми-әдістемелік кеңесі ұсынған.
Хаттама № 8 «18» наурыз 2020 жыл

ISBN 978-601-326-460-8

©Галиакбаров Е.Ә., Жакупов А.А., Муканов А.Х.,
Гиззатжанова А.Г., Жайлаубаев Е. Н.,
Онаева Б.Т., 2021

©Лантар Трейд ЖШС, 2021

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	7
ТАҚЫРЫП 1. ЭКСКУРСИЯНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ФУНКЦИЯЛАРЫ – магистр, аға оқытушы Е.Э. Галиакбаров	9
1.1 «Экскурсиятану» пәнінің максаттары мен міндеттері	9
1.2 Ішкі және сыртқы туризмді ұйымдастырудағы экскурсияның мәні мен орны	12
1.3 Экскурсия белгілері - экскурсия мәнін анықтаушы негізгі сипаттама ретінде	14
1.4 Экскурсияның функцияларының білім берудегі және тәрбиелеудегі қолданысы	15
1.5 Экскурсоводтың жұмысын реттейтін нормативті құжаттар	19
ТАҚЫРЫП 2. ЭКСКУРСИЯНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ. ЭКСКУРСИЯЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛІМІ - магистр, А.Х Муқанов	21
2.1 Экскурсияға кіріспе, оның құрылымы, ұйымдастырушылық және аппараттық бөліктері	21
2.2 Экскурсияның негізгі бөлігі: тақырыпшалары мен құраушы сұрақтары	22
2.3 Экскурсия қорытындысы, оның мазмұны	23
2.4 Экскурсияларды жіктеудің негізгі қағидалары	23
2.5 Экскурсияларды түрлі тақырыптарға бөлу	26
2.6 Тақырыптық экскурсиялардың ішкі градацияларын анықтау, олардың сипаттамалары	32
2.7 Экскурсия тақырыптарын дамыту	34
ТАҚЫРЫП 3. ЭКСКУРСИЯДАҒЫ КӨРСЕТІЛІМ - А.Г. Гиззатжанова, Е. Н Жайлаубаев	37
3.1 Экскурсиядағы көрсету - көрнекілік қағидаларын жүзеге асыру үдерісі ретінде	37
3.2 Көрсету міндеттері, шарттары, түрлері	40
3.3 Экскурсияда көрсету ерекшеліктері, оның белсенділігі, логикалық реттілігі, басты мәні, сюжеті, парадоксальдылығы	45
3.4 Экскурсиялық көрсетілімнің әдістемелік тәсілдері және оларды экскурсовод жұмысында қолдану	47
3.5 Экскурсиядағы әңгіме мен көрсетілімнің өзара шарттылығы, арақатынасы мен ерекшеліктері	50
ТАҚЫРЫП 4. ЭКСКУРСИЯДАҒЫ ӘҢГІМЕ – магистр, Е. Н Жайлаубаев	54
4.1 Әңгімеге қойылатын негізгі талаптар және оның міндеттері	54
4.2 Ауызша сөйлеуді (әңгіме) көру бейнелеріне түрлендіру	57
4.3 Экскурсиядағы әңгіменің ерекшеліктері	58

4.4	Экскурсиялық әңгіменің әдістемелік тәсілдері	61
4.5	Экскурсоводтың сөзі, оның қарқыны мен сипаты. Тілдің бейнелі құралдарын пайдалану	67
4.6	Сөйлеу мәнерлілігін күшейту тәсілдері. Экскурсоводтың сөйлеу мәдениеті	73

ТАҚЫРЫП 5. ЭКСКУРСИЯНЫ ДАЙЫНДАУ ӘДІСТЕМЕСІ – PhD 75

доктор, А.А. Жақунов

5.1	Экскурсияны дайындаудың негізгі кезендері, олардың жүйелілігі және өзара байланысы	75
5.2	Экскурсиямен алдын ала тікелей жұмысты ұйымдастыру	76
5.3	Экскурсияның мақсатын, тақырыбын және тақырыптарын анықтау	77
5.4	Экскурсия тақырыбы бойынша материалдарды оқу және жинақтау	78
5.5	Экскурсиялық объектілерді іріктеу, олардың жіктелуі. Экскурсиялық объектілерді зерттеу, экскурсиялық объектілердің карточкаларын жасау	79
5.6	Экскурсия бағытын құру. Маршрутты айналып өту (айналып өту). Қозғалыс трассасын анықтау, экскурсиялық көрсету орындарын таңдау. Маршруттың хронометражы. Экскурсиялық көрсету орындарын және автокөлікке арналған тұрақтарды таңдау. Экскурсиялық маршрут сызбасын құру	84
5.7	Экскурсовод портфелін жинақтау: экскурсия тақырыбы бойынша қосымша иллюстрациялық, аудио және бейне материалдарды дайындау	86
5.8	Экскурсияның технологиялық картасын жасау. Экскурсияның негізгі әдістемелік құжаты - технологиялық картаның құрылымы мен рәсімделуі	87
5.9	Экскурсия мәтінін құрастыру. Экскурсияны бақылау және жеке мәтіндеріне қойылатын талаптар	90
5.10	Экскурсияны қабылдау және бекіту	91

ТАҚЫРЫП 6. ЭКСКУРСИЯНЫ ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ - Б.Т.Онаева 98

6.1	Экскурсияны өткізу әдістемесінің мақсаты мен міндеттері	98
6.2	Экскурсиялық әдістемедегі дидактикалық қағидалар	100
6.3	Экскурсиялық көрсетілімнің негізгі әдістемелік тәсілдері	103

ТАҚЫРЫП 7. ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДЕГІ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ТӘСІЛ - Б.Т.Онаева 108

7.1	Дифференциалды қызмет көрсетудің мәні	108
7.2	Экскурсанттар тобының түрлері	108
7.3	Қарапайым және оқу мақсаттағы экскурсияларға қатысушы түрлі топтар мен туристік базаларда, шипажайларда, демалыс үйлерінде демалушылар үшін экскурсияларды өткізудің ерекшеліктері	111
7.4	Балалар, туристер, нақты білім беру саласының мамандарына арналған экскурсиялар	112

ТАҚЫРЫП 8. ЭКСКУРСИЯНЫ ЖҮРГІЗУ ТЕХНИКАСЫ - PhD	114
доктор, А.А. Жакупов	
8.1 Турдың әдістемесі, оның мақсаттары, міндеттері. Турдың техникасына қойылатын талаптар	114
8.2 Экскурсоводты топпен таныстыру, ұйымдастыру нұсқаулары	116
8.3 Негізгі бөлімге кіріспе және қорытынды жасау кезінде экскурсоводтын орны	116
8.4 Микрофонмен жұмыс істеу	117
8.5 Автобустан туристердің шығуы	117
8.6 Топтың объектідегі орнын анықтау	118
8.7 Экскурсиялардың қозғалысы, қозғалыс қарқыны	118
8.8 Экскурсияда уақытты сақтау. Сұрақтарға жауап беру	120
8.9 Экскурсиядағы үзіліс	121
8.10 Экскурсиялық маршруттардағы, нысандардағы қауіпсіздік техникасы мен ережелері	122
ТАҚЫРЫП 9. ЭКСКУРСОВОДТЫҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІ - PhD	125
доктор, қауымд.профессор (доцент) А.А. Жакупов	
9.1 Экскурсоводтың құқықтары мен қызметтік міндеттері	125
9.2 Экскурсоводқа қойылатын талаптар	127
9.3 Кәсіби мамандық бойынша экскурсоводтың білімі мен дағдылары	127
9.4 Экскурсоводтың шеберлігін арттыру жолдары	129
9.5 Экскурсовод жетекші және тәрбиеші ретінде. Экскурсоводтың этикеті.	130
ТАҚЫРЫП 10. ЭКСКУРСИЯЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ КЕЗІНДЕ ӘР ТҮРЛІ ПӘНДЕРДІҢ БІЛІМДЕРІН ҚОЛДАНУ - PhD	132
доктор, А.А. Жакупов	
10.1 Экскурсияның психологиялық аспектілері. Экскурсиялық қызметте психология элементтерін пайдалану	132
10.2 Аудиторияның назарын ұйымдастыру ерекшеліктері. Назар аударарлық дағдарыстар, оларды экскурсиялар жүргізу кезіндегі есепке алу	133
10.3 Экскурсия педагогикалық және таным үрдісі ретінде	138
10.4 Экскурсиядағы қабылдау сезімі	141
10.5 Экскурсиядағы көрініс, оның рөлі. Жеке және жалпы, нақты және дерексіз түсініктер	142
10.6 Экскурсияның идеялогиялық тәрбие және танымдық қызметтері	144
ТАҚЫРЫП 11. ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ІСТЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ - магистр, Е. Н Жайлаубаев	155
11.1 Экскурсиялық мекеменің әдістемелік жұмысының құрылымы	155
11.2 Әдістемелік секциядағы экскурсоводтың жұмысы	156
11.3 Экскурсоводтың жеке жоспары	160

**ТАҚЫРЫП 12. СӘУЛЕТ-ҚАЛА ҚҰРЫЛЫСЫ ТАҚЫРЫПТАРЫНА
ЭКСКУРСИЯЛАР ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ - PhD доктор, А.А. Жакупов 164**

- 12.1 Сәулет объектілерінің негізгі ұғымдары мен терминологиясы және оларды экскурсияда пайдалану 164
- 12.2 Сәулет-қала құрылысы экскурсияларының жіктелуі 167
- 12.3 Архитектураның тарихи дәуірлермен, қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен байланысын ашу. Дәуірдің архитектуралық стильдері 168
- 12.4 Сәулет-қала құрылысы экскурсияларын өткізудің әдістемелік тәсілдері. Көрсету және әңгіме ерекшеліктері 175

**ТАҚЫРЫП 13. ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ТАҚЫРЫПТАРҒА
ЭКСКУРСИЯ ЖҮРГІЗУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ - PhD доктор, А.А. Жакупов 178**

- 13.1 Тарихи және әдеби экскурсияларды өткізудің ерекше тәсілдері, көрсету және әңгімелеу ерекшеліктері 178
- 13.2 Тарихи және әдеби экскурсиялардағы мұражай экспозициясының орны 183

**ТАҚЫРЫП 14. ТАБИҒАТТАНУ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
ЭКСКУРСИЯЛАРЫН ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ - PhD доктор,
қауымд.профессор (доцент) А.А. Жакупов 186**

- 14.1 Табиғаттану экскурсияларын жіктеу 186
- 14.2 Экскурсиялардың материалистік көзқарасын, патриотизмін қалыптастыру, табиғатқа мұқият қарауға тәрбиелеу 188
- 14.3 Табиғат және қоршаған ортаны қорғауды насихаттау 189
- 14.4 Табиғаттың экскурсиялық объектілерін табиғи ортада көрсету, бақылау және талдаудың ерекшелігі 194
- 14.5 Табиғат экскурсияларының мазмұны және тарихтың ерекшеліктері 195
- 14.6 Этнографиялық экскурсиялардың мақсаттары мен міндеттері 201
- 14.7 Көрсетілім мен әңгімелеудің ерекшеліктері, экскурсия жүргізудің ерекше тәсілдері 208
- 14.8 Этнографиялық экскурсия объектілері 205
- 14.9 Экскурсияға арналған дәстүрлі материалдарды таңдау 206

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ- магистр, Е. Н Жайлаубаев 208

**ЭКСКУРСИЯ ІСІ САЛАСЫНДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ДЕҢГЕЙДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ
АУДАРМАСЫ — магистр, аға оқытушы Е.Э. Галиакбаров 233**

КІРІСПЕ

Экскурсия ісі - халық арасындағы мәдени-ағарту жұмыстарының маңызды бөлігі. Экскурсия ісінің дамуы жүз жылдан асып кетті, бірақ оның дамуы өткен ғасырдың 70-80-жылдарында ғана қарқынды дами бастады. Бүгінгі күні әлемде жыл сайын жарты миллиард адам экскурсияға қатысады, экскурсиялық тақырыптар адам өмірінің барлық салаларына тиесілі әзірленуде, экскурсиялық жұмыстарды кәсіп түріне айналдырған мыңдаған жеке кәсіпорындар қызмет атқарып, бизнестің табысты түріне айналдыруда.

Экскурсиялық қызмет туристік нарықтың негізгі компоненты болып табылады. Экскурсиялық іс-шаралардың арқасында көптеген туристер туристік объектілердің сипаттамаларын зерттеу және түсіну саласындағы өз қажеттіліктерін қанағаттандырады. Осының негізінде экскурсиялық қызмет көрсету саласында бір қатар ерекшелікке ие экономикалық, әлеуметтік және басқа да қоғамдық байланыстар қалыптасып, жеке инфрақұрылым қалыптасуда.

Әрине, қазіргі заманғы туристік нарық экскурсиялық қызметті ұйымдастырудың жаңа тәсілін талап етеді, себебі бұл туристік өнімнің маңызды элементі. Туристік нарықта жұмыс істейтін, туристік қызмет көрсететін және жаңа экскурсиялық маршруттарды жасайтын компаниялар бәсекеге қабілетті болуы керек. Осыған байланысты бүгін бір қатар отандық жоғары оқу орындары туризм саласына қатысты мамандарды даярлауда экскурсиялық қызметті ұйымдастыру дағдыларының қалыптасуына маңызды көңіл бөледі.

Отандық білім беру орталықтарында экскурсиялық қызметті ұйымдастыру, тиімді маршрутты жасақтау, экскурсияға қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету дағдылары «Экскурсиятану» курсы негізінде қалыптастырылады. Алайда, атаулы пән оң шақты жылдан астам жүргізілуіне, «Туризм» мамандығы бойынша білім жетістіктерін сырттай бағалау пәндерінің қатарына кіріуіне қарамастан курс бойынша отандық әдебиет қоры жеткілікті деңгейде қалыптаспаған. Сонымен қатар, экскурсиялық қызметтің заманауи теориялық аспектілерін, отандық мысалдар негізінде экскурсиялық қызметті әдістемелік қамтамасыз ету әдістерін, еліміздің мәдени және тарихи құндылықтар сипаттарын ескеру арқылы экскурсиялық бағдарламаларды жасау тәсілдерін, Нұр-Сұлтан қаласындағы туристік тартымдылыққа ие объектілер

сипатынан экскурсиялық портфельді құру амалдарын қарастыратын әдебиеттердің саны шектелген.

Авторлар экскурсиялық қызметті ұйымдастыру бойынша дағдыларды қалыптастыру саласындағы мәселерді ескере отырып атаулы еңбекті даярлауда экскурсияны ұйымдастыруда қолданылатын қазіргі заманға сай әдістері мен тәсілдерін теориялық тараптан сипаттауға, экскурсиялық материалдарды құрастыру әдістемесін отандық тәжірибелер арқылы қарастыруға, отандық экскурсиялық нысандар негізінде жеке мәтін және технологиялық сызбаларды құрастырудағы ерекшеліктерді айқындауға назар аударған. Сонымен қатар, еліміздің астанасы мысалында экскурсиялық объектілерді таңдап жинақтау, оларды көрсету әдістерін меңгеру және экскурсиялық талдау жасау әдістемесі келтірілген.

Оқу құралын дайындау кезінде отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері қолданылды, соның ішінде, туризм саласының даму мәселелерімен айналысатын жақын шет елдік ғалымдардың еңбектері қолданылды.

«Экскурсиятану» оқу құралы «Туризм» бағыты бойынша орта кәсіптік мекемелерінде және жоғары оқу орындарында білім алып жүрген тыңдаушыларға арналған.

ТАҚЫРЫП 1. ЭКСКУРСИЯНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ФУНКЦИЯЛАРЫ

1.1 «Экскурсиятану» пәнінің мақсаттары мен міндеттері

Туризм және экскурсиялық қызмет қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірінің бір бөлігі болып табылады, олардың ұйымдық формалары мен технологиялары бар. Экскурсия үнемі туризммен бірге жүреді және ол тану үрдісі ретінде бола алады.

Экскурсия бастауыш, орта және жоғары білім берудегі оқу үрдісінің маңызды бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, экскурсиялық қызмет туризм индустриясының ажырамас бөлігі болып табылады. Әрбір туристік өнімге әртүрлі пәндер мен бағыттары бойынша экскурсия объектілері (күрделі спорт, аң аулау немесе балық аулау турларынан басқа) кіреді.

Экскурсоводтар қаланың, облыстың, елдің визит карточкасы болып табылады, олар көбінесе туристердің барған жерлерін қалай қабылдайтынын, қайтып оралғысы келетіндерін және бір-екі рет келуін қалайтынына байланысты. Экскурсия теориясы мен практикасы саласында дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру - бұл саладағы мамандарды даярлаудың өзекті және маңызды міндеті деуге болады.

Қазіргі экскурсиятану - бірнеше әлеуметтік және гуманитарлық пәндер: тарих, мәдениет, психология, әлеуметтану, экономика, математика және басқа да бірқатар пәндердің түйісуінде қалыптасқан ғылыми білім мен практикалық қызметтің қарқынды дамып келе жатқан саласы және экскурсиялық білім мен дағдылар туризм және сервис мамандарының кәсіптік мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

«Экскурсиятану» негізгі мақсаты - студенттерді мемлекеттік және жеке туристік құрылымдардың қызметінің негізгі ұйымдастырушылық нысандарының бірі ретінде экскурсиялар өткізу мазмұнын және тәртібін дайындауымен таныстыру, туристік кәсіпорындардағы экскурсиялық қызмет теориясы мен практикасы саласындағы болашақ мамандардың білімі мен дағдыларын жетілдіру, экскурсия саласындағы студенттердің теориялық, әдістемелік және практикалық күзiреттілігін қалыптастыру болып табылса, курсты меңгергеннен кейін студент: экскурсияның мәні,

негізгі функциялары мен принциптерін; экскурсияны дамыту, ұйымдастыру және өткізудің негізгі кезеңдерін; елдің, облыстың, қаланың экскурсиялық әлеуетін сипаттауды; экскурсияларды дайындау және өткізу ерекшеліктерін білуі керек. Сол сияқты, туристердің әртүрлі топтары үшін экскурсиялардың дамуын жоспарлау; проблемалық жағдайды шешу үшін білім мен дағдыларды меңгеру; әртүрлі экскурсия бағыттарын ойластыру; экскурсияны дамыту, ұйымдастыру және өткізудің онтайлы әдістерін негіздей алып, бағыттаушылардың жұмысын басқару дағдылары болуы.

Осы оқу-әдістемелік құралдың басты міндетті экскурсияларды дайындау, ұйымдастыру және өткізу әдістемесін ұсыну болып табылады. Материалды тереңірек игеру үшін білім алушылардың өзіндік жұмысы үшін тесттік тапсырмалар жүйесі және әр тараудан кейін өзін-өзі бақылау сұрақтары келтірілген.

«Экскурсиятану» термині 2 сөзден - «экскурсия» және «тану» құралған, яғни, экскурсия жүргізуге дұрыс және нақты үйретеді, сондай-ақ, ол, халық үшін экскурсиялық қызметтерді ұйымдастыру және жүргізу мәселелерімен айналысады. Экскурсиялық теорияда экскурсия түсінігі, оның функциялары, белгілері, жіктелімі, экскурсияның негізгі элементтері - көрсету және айтылым қарастырылады.

Экскурсияны дайындау және өткізу әдістемесіне арналған бөлімде жаңа экскурсияларды құрудың көпжақты үрдіс екендігі қарастырылады, сонымен қатар, шығармашыл топтың рөлі анықталады, экскурсияның маңызды құжаттары (бақылау мәтіні және әдістемелік) талданады, көрсетілім мен әңгіменің әдістемесі ұсынылады, экскурсоводтың кәсіби сапасы, оның құқығы мен міндеттері қарастырылады. Экскурсиятанудың кейбір тақырыптары экскурсияның мақсаттары мен міндеттеріне, өткізу орнына, экскурсанттардың құрамына байланысты экскурсияны өткізудің педагогикалық ерекшеліктерін қарастырады.

Экскурсия ісінің дамуынан бастап теоретиктер мен практиктер басылымдарда (сөздіктер, анықтамалықтар, оқу құралдары) «экскурсия» түсінігіне шамамен 20 түрлі түсіндіру берген. Экскурсияның анықтамасын 1882 жылы В.Даль, 1895 жылы В.А. Герд, 1940 жылы Д.Н. Ушаков ұсынса, XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап, экскурсия теориясы дамуына үлкен үлесті Кеңес Одағында экскурсиялық істі бастаушылардың құрушылардың бірі - Борис Васильевич Емельянов (1918-2001 жж) зор үлес қосты деуге болады.

Экскурсияның әртүрлі анықтамалары бір-бірінен ерекшеленеді. Бұл ұғым дамуының түрлі кезеңдерінде қойылған мақсаттарға және экскурсиялық теория мен практиканың кеңінен қолдануына байланысты.

Қазіргі уақытта экскурсияның анықтамасын келесідей тұжырымдауға болады:

1. Экскурсия - білікті маман басшылығымен алдын-ала таңдалған объектілермен, тақырыптар мен маршруттарға байланысты, әлемді танудың мақсатты, көрнекті үрдісі.

2. Экскурсия - ұжыммен бірге білікті адамның (гид) бақылауымен көрікті жерлерге, мұражайларға, көрмелерге, ескерткіштер мен басқа да орындарға оқу, танымдық және мәдени-білім беру мақсатында бару.

3. Экскурсия - көрікті орындарды, тарихи және мәдени ескерткіштерді әдістемелік көрсетуді ойластырған көрсетілім, оның негізінде экскурсанттардың алдында тұрған объектілерді талдау мен оларға байланысты болған оқиғаларды экскурсоводтың шебер шешімдерімен танытады.

Бұл тұжырымдар экскурсияның маңызды белгілерін барынша толық көрсетеді. Сондай-ақ, әр экскурсия ерекше қызмет түрі, осы мақсатқа жетуге бағытталған адамның психикалық және физикалық белсенділігін ынталандырады. «Экскурсияның мәні» түсінігін баяндайтын кезде экскурсиялық үрдістің объективті талаптар бойынша шарттылықты ескеру қажет. Әрбір экскурсия нақты оқиғалармен шартталған (тақырыптық, мақсаттылық, көрінетін, эмоционалдық, белсенділік және т.б.) ерекше үрдіс қызметі болып табылады. Кейбір экскурсияны зерттеушілер экскурсияның мәнін ескере отырып, оған композиция, сюжеттік және фабула ұғымдарын енгізеді.

Композиция - жеке бөліктерді бір құрылымға жинау, біріктіру. Бұл термин «құрылым» және «құрылыс» ұғымдарына байланысты.

Сюжет - бір-бірімен байланысты оқиғалар немесе бірнеше оқиғалармен байланысты болады.

Фабула - бұл туынды (шығарма) туралы баяндайтын оқиғалар тізбегі. Фабуланы баяндағанда композициясын, бастамасын, іс-әрекеттің дамуын, кульминацияны, қорытындысын көруге болады.

Кульминация - фабуладағы әрекеттің дамуындағы ең жоғары шектік сәттің мезеті.

Экскурсия нақты авторлардың туындысы болып табылатын, әдеби шығармаға қойылатын талаптарды ескере отырып құрылды және барлық экскурсия материалдары бағынатын өзінің жеке сюжеті бар. Шолу экскурсиялары, жолдағы экскурсиялық ақпарат немесе туристік жорықтағы инструктормен әңгімелесуден, өзінің міндеттері мен өткізу формасына қарай күрделі болып табылады. Қалалық экскурсияларға қарағанда тақырыптық экскурсиялар, өз құрылымы, мазмұны, өткізу әдісі бойынша күрделірек. Экскурсияны дамыту жолы оның мәнін өзгерту жолымен жүреді.

Бастапқыда экскурсия практикалық тапсырмаларды жүзеге асыратын серуен болып табылды, мысалы, дәрілік шөптерді іздестіру. Кейінірек, оның алдына түрлі ғылыми мақсаттар қойылды, жергілікті мұражайдың экспонаттарын анықтау және т.б. Өзін-өзі танудың жаңа нысандарын іздеу экскурсияларға жалпы білім беру мақсатын ұстануға келіп соқты. Тәрбие жұмысын жетілдіру, ұмтылу, оны тиімдірек ету, экскурсияны мәдени-ағартушылық жұмыстардың бір түріне айналдырды.

Қазіргі уақытта экскурсия өзіндік ерекшеліктері мен белгілері, өзіндік жеке әдісі бар аяқталған түрде көрініс табады. Ол айтарлықтай көлемде материалды ұсынудың мазмұны, формалары мен әдістері жағынан байытылды және идеологиялық -тәрбиелік және мәдени-көпшілік жұмысының ажырамас бөлігі ретінде сипатталады.

Туризмнің дамуымен экскурсиялар қоршаған ортаны тану жолы ретінде өз теориясын, әдіснамасын және тәжірибесін тапты. Теория экскурсиялық істің негізіне жататын жалпы ережелердің жиынтығы және оны дамыту мен жетілдіру бағытын анықтайды; әдістеме жұмыстарды мақсатты түрде жүргізу әдістерін, нақты тапсырмаларды шешуді, экскурсиялық практиканың мақсаттарына қол жеткізуді біріктіреді, ол экскурсия жүргізу және экскурсиялық жұмыстарды ұйымдастыруда көрініс табады.

1.2 Ішкі және сыртқы туризмді ұйымдастырудағы экскурсияның мәні мен орны.

Экскурсиялық қызмет туристік қызметтің құрамдас бөлігі ретінде іс-шаралар саяхатқа шығудың негізгі себептерінің бірі болып табылады. Қазақстанда экскурсияны дамыту үшін оны тек жеке тұлғаны тәрбиелеу құралы ғана емес, сондай-ақ экономикалық өсім

құралы ретінде қарастыру керек және экскурсияның туристік өнімін қалыптастыру үшін зор мүмкіндіктерге ие.

Экскурсия жүргізу туристік туризмнің ажырамас бөлігі болып табылады және ішкі туризмді дамыту үшін өте маңызды.

Ішкі туризм - бұл республика аумағындағы туризм. Бүгінде Қазақстан өз азаматтарын ел ішінде өткізуге мүдделі, себебі бұл тек туризмді дамытуға ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік бюджетке түсетін түсімдерге де ықпал етеді. Осыған байланысты министрліктердің, ведомстволардың және ведомстволық бағынысты органдардың негізгі міндеті ел ішінде туризмді дамытуға жәрдемдесу және қолдау болып табылады. Ішкі туризм ұлттық шекараларда жүзеге асырылады. Ол мыналарды қамтиды:

1. Мемлекеттің тарихи орындарына көптеген экскурсиялар жүргізу.

2. Шаңғымен демалуға мүмкіндік беретін курорттық демалыс.

3. Санаторийлер мен медициналық диспансерлер аумағында емдеу және профилактикалық демалыс.

4. Жазғы және қысқы демалыс.

Елдегі экскурсияны дамытудың кемшіліктерінің бірі қызметтердің жоғары құны болып табылады. Сондықтан, көптеген қазақстандық туристер көрікті мекемелер мен туристік компаниялардың қызметіне жүгінбей елде өз қалауынша саяхаттауды қалайды. Ішкі туризмнің тағы бір мәселесі - көптеген мәдени және сәулет ескерткіштері, танымал табиғат ландшафтары жеке меншікке айналады және жеке аумақта орналасқан. Көрікті жерлерге бару қиын мәселе болды, соның салдарынан адамдар осындай жерлерге бармай, ішкі туризмнің даму статистикасына теріс әсер етті.

Экскурсиялық турлар ішкі туризмді дамытудың кепілі болып табылады. Жаңадан құрылған экскурсиялар көмегімен шетелдік туристер Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасымен, оның пәктік табиғатымен, әдемі және ерекше туристік объектілерімен, көрікті жерлерімен және қалаларымен танысуға мүмкіндік алды.

Шетелдік туристердің ең үлкен қызығушылығы курорттық жерлерге, экологиялық аумақтарға немесе ең жарқын туристік әлеуетке ие жерлерге экскурсия жүргізеді. Бірақ келуші экскурсиялық бағдарламалар мен демалыс күндерін дамытуға кедергі келтіретін белгілі бір проблемалар бар. Олардың бірі - қызмет көрсетудің төмен деңгейі. Туристік қызмет көрсететін персонал шет тілдерінде еркін сөйлемейді. Шетелдік қонақтар әрдайым жоғары білікті гидпен шет

тілінде гастрольдік сапармен ұсына алатын туристік компанияны таба алмайды.

1.3 Экскурсияның белгілері экскурсияның мәнін анықтайтын негізгі сипаттамалар

Экскурсияның мәдени және тәрбиелік мәні бойынша өз ерекшеліктері бар. Негізгі белгісі ретінде заттардың ұқсастығын немесе заттар мен құбылыстардың бір-бірінен айырмашылығын айтуға болады. Маңызды белгілер де бар, оларсыз тақырып, құбылыс, мәдени-ағартушылық жұмыс түрі болмайды. Экскурсияның басты ерекшелігі -көріністің жоғары дәрежесі. Кез келген экскурсияға қажетті өзге белгілер бар.

Орыс ғалымы-экскурсиятанушы В.В. Емельяновтың айту бойынша барлық экскурсияларға арналған белгілер мыналар:

1. Экскурсиялардың бір академиялық сағаттан (45 минут) бір күнге дейінгі уақыт ұзақтықта болуы.

2. Экскурсиялардың болуы.

3. Экскурсияның нұсқаулығы бойынша барлық қажетті құжаттамалардың бар болуы.

4. Көріну, экскурсия объектілерін олардың орналасқан жерінде көрсету.

5. Экскурсияға қатысушылардың алдын-ала жасалған маршрут бойынша қозғалысы.

6. Нысандарды көрсету, нақты тақырыптың болуы.

7. Қатысушылардың белсенді қызметі (материалды тану, қабылдау және меңгеру, бақылау, зерттеу, объектілерді зерттеу).

Жоғарыда айтылған сипаттамалардың кемінде біреуінің жоктығы оларды экскурсия деп санау құқығынан айырады, бірақ оларды «гидизм» деген терминмен атауға болады, яғни, қызығушылық орындары, тарихи және мәдени ескерткіштерді жүйелі емес қарастыруға болады. Гидизмді теріс құбылыс ретінде қарастырған жөн, экскурсияға дайындық және оны өткізуге дұрыс дайындалмау, оның мәнін түсінбей жасалған көзқарастың нәтижесі. Экскурсия және объектілерді гидтің көмегімен тез қарап шығу -бұл әртүрлі түсініктер. Гид экскурсия объектілеріне тек комментарий айтады. Бұл жалпы белгілермен бірге әр экскурсоводтың өзіндік белгілері бар екенін ескеруге болады. Мысалы: автобустың экскурсиялары үшін ескерткіштерді қарау үшін автобустан міндетті түрде шығу және

мұражай экспедициясы үшін - стендтерде орналасқан материалдармен танысу керек болады.

1.4 Экскурсияларды тәрбиелеу және оқытудағы экскурсияның функциялары.

Экскурсия объектілерінің кең ауқымы, көпфункционалды тақырып, экскурсияларды жүргізудің егжей-тегжейлі әдістемесі, экскурсоводтардың кәсіби дағдылары белгілі бір функцияларды орындау үшін экскурсия жасауға мүмкіндік береді, олардың әрқайсысы адамның тәрбиесі мен білімінде үлкен рөл атқарады.

Экскурсияның негізгі функциялары мыналар болып табылады (1-сурет):

Сурет 1.1 - Экскурсияның маңызды функциялары

Ғылыми насихаттау функциясы. Экскурсия саяси, философиялық, ғылыми, көркемдік және басқа көзқарастардың, идеялар мен теориялардың таралуына ықпал етеді. Насихаттау функциясын орындау кезінде әрбір турдың нақты фокусы болуы керек. Экскурсияның негізі насихаттау, ғылым, идеология, өмірмен қарым-қатынас, түсіністік пен сенімділік қағидаттарына негізделген. Бұл қағидалар насихаттың мәнін көрсетеді, бізде басты нәрсені ерекшеленуге мүмкіндік береді. Олар жиынтықта, яғни, бір-бірімен өзара қарым-қатынаста қарастырылуы тиіс.

Ғылыми функциясы. Экскурсияның маңызды сапасы білім беру және оқыту түрі ретінде оның ғылыми сипаты болып табылады. Экскурсияның мақсаты - ғылыми білімді таратуға жәрдемдесу. Экскурсияның мазмұны заманауи ғылымның белгілі бір бөлігінің

деректеріне сәйкес, дүниетанымның қалыптасуына ықпал етуі керек. Фактілер, оқиғалар, теориялық ұстанымдар ғылыми түсініктемелерде келтіріледі, қазіргі заманғы ғылымның сол салаларының қандай жетістіктерге жеткендігі туралы ақпарат алады. Фактілер мен оқиғалар объективті ғылыми бағаны алуы керек.

Идеялық қағидасы. Идеялық идеялардың белгілі бір жүйедегі саналы міндеттеме ретінде қарастырылуы керек. Идеялық қағидалары экскурсияға дайындалуда шынайы материалдың мазмұнына объективті көзқарасты білдіреді және осы материалды экскурсанттарға түсіндірудегі экскурсоводтың сенімділігі. Әрбір экскурсия осы талапты ескере отырып дайындалғаны, сондықтан экскурсияға арналған құжаттар - мәтіндер мен әдістемелік әзірлемелер, оларға сәйкес дайындалғаны маңызды. Экскурсовод әңгімесіне өзінің жеке идеологиялық сенімділігін қоса отырып, ғылыми теорияға негіздеп құруы керек. Экскурсоводтың әңгімесінде, объектілерді талдау кезінде, тек қана экскурсоводтың эрудициясы ғана емес, сонымен қатар, оның белсенді өмірлік ұстанымының объективті көрінісі ретіндегі тенденциялығы деуге болады. Идеялық экскурсовод - өзінің қызметінде және оның барлық іс-әрекеттерінде айқын қағидаттарды басшылыққа алатын маман болып табылады.

Теория мен өмір арасындағы байланыс функциясы. Экскурсия материалдары елде және әлемде болып жатқан өзгерістермен өмір, шындық, экономикалық және мәдени құрылыстың тәжірибесімен байланысты болуы керек. Түпнұсқалық материалды ұсыну тарихи және басқа да үрдістерге негізделген заңдарды ескере отырып, қорыту мен тұжырымдармен бірге жүруі керек. Материалды қазіргі кезбен салыстыруға тырысқанда, қиындықтар пайда болады. Айта кету керек, экскурсияның өткені және қазіргісі, бір-бірімен байланыстырылған.

Экскурсиялардағы заманауилықты сипаттайтын материал, үш аспектіде көрініс табады: бірінші аспектісі - экскурсиялардың барлық тақырыбы заманауилық оқиғаларға арналған («Астана строится», «Генеральный план реконструкции города в действии»; екінші аспект - экскурсиялардың бір бөлігі немесе бірнеше кіші тақырыптары қазіргі заманауилыққа арналған. Бұл форма қалалық тур, ауданның шолу экскурсияларына («Алматы - Қазақстанның екінші астанасы») тән. Экскурсияда өткені (тарихы), қазіргісі (заманауилық) және қаланың, ауданның болашағы (перспектива) көрсетіледі. Экскурсияның бір бөлігі бүгінгі күнді көрсетуге бағытталады.

Үшінші аспект - экскурсия толықтай тарихи оқиғаларды, тарихи ескерткіштерді көрсетуге арналды. Бүгінгі күнмен байланыс, өткен оқиғалар ғылыми жетістіктің негізінде қазіргі заман тұрғысынан бағаланады. Комментарийлер мен тұжырымдамалар бүгінгі күннің басым көзқарасын ескереді. Мысалы, тоталитаризм құрбандарын еске алатын «Вечная память узницам АЛЖИР» экскурсиясына келесідей баға береді: «Алжир - Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері - бұл деп тұтқын әйелдердің өздері атаған. Бұл лагерде «Отанын санқан жанұяның мүшесі» деген жеке іс-құжатына жазылған әйелдер мерзімін өтеген. Қылмыс жасамаса да олар Отанын сатты деп айыпталғандардың жұбайы, қызы, анасы, қарындасы болуына байланысты, арнаулы лагерлерде мерзімін өтеуге мәжбүр болды. Әйелдер жасамаған қылмыстары үшін абақтыға қамалды...»

Сурет 1.2 - АЛЖИР мұражайынан көрініс

Экскурсияның тиімділігі материал аудиторияға қаншалықты түсінікті жеткізгеніне, мазмұны қаншалықты ашылғандығына байланысты. Материал аудиторияның дайындығына, жалпы білім деңгейіне, өмірлік тәжірибесіне назар аударыла отырып, жеткізілуі керек. Экскурсиялық материалдың сенімділігі де, мыналарды

қамтамасыз етеді: тақырыпты анықтайтын маңызды фактілерді таңдау; сенімді салыстыруды қолдау; дәлелдемелерді шебер таңдау; беделді дереккөздерге сілтемелер жасау; фотосуреттер, түпнұсқа құжаттардың көшірмелері, карталар, сызбаларын көрсету.

2. Ақпараттық функция. Өз тақырыбына сәйкес экскурсия білімнің белгілі бір бөлімі туралы ақпаратты қамтиды: тарих ғылымының, медицина, биология жетістіктері туралы; археологтардың ашылулары туралы; өнертабыстар, экономикалық және мәдени құрылыстың жетістіктері т.б. Баспасөз, радио, теледидар сияқты маңызды БАҚ-нан экскурсияны жоғары көрінекілік ерекшелейді. Экскурсияның көп бөлігі объектілерді көрсету арқылы расталады. Экскурсияларда қазіргі заманауи ақпараттың болуы, оның тақырыптан ауытқып, әлемнің соңғы жаңалықтары туралы хабарлауға тиіс деген сөз емес. Экскурсияның негізі бұрын бекітілген мәтін болып табылады.

3. Мәдени демалысты ұйымдастыру қызметі. Демалыс - күнделікті жұмысынан кейін, адамның иелігінде қалатын жұмыс уақытының бөлігі. Бұл бір күн, апта, жыл ішінде бос уақыт өз қалауы бойынша белсенді шығармашылық немесе әлеуметтік қызметке, жұмыстан үзіліссіз оқу, әуесқойлық сабақтарға дайындалу, достармен әңгімелесу т.б. айналысу.

Экскурсия «оқу және өзін-өзі тану» терминімен анықталған сыныптар тобына жатады. Мәдени демалыс түрі бола отырып, экскурсия адамның рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға және қалыптастыруға мүмкіндік береді.

4. Мәдени ой-өрісті кеңейтудің функциясы. Өрбір экскурсия адамның көзқарасын кеңейтуге септігін тигізеді. Қатысушылар тарих, өнер, сәулет, әдебиет, экономика туралы білім алады. Сондай-ақ экскурсия экскурсанттардың алдын-ала алған білімдерін нақтылайды.

Экскурсия мәдени-ағартушылық жұмыстардың бірнеше түрлерінің синтезі болып табылады. Онда тақырыптық кірістірілген және әдістемелік дәлелденген бөліктер ретінде: өнер және деректі фильмдер; оқиғаларға қатысушылардың немесе куәгерлердің сөйлеген сөздері; кәсіпорындардың басшылары мен қызметкерлерімен кездесулер; композиторлардың, суретшілердің, музыканттардың өмірі мен шығармашылығына арналған музыкаларды тыңдау т.б. кірістіріледі.

5. Адамның мүдделерін қалыптастыру функциясы. Экскурсияның міндеті - аудиторияға білімді беру және адамдардың нақты білім

саласына қызығушылығын тудыру. Әдеби экскурсиялардан кейін олардың қатысушылары белгілі бір жазушыға қызығушылық танытады. Болашақта осындай экскурсияға қатысушылар бейнелеу өнері, әдеби шығармашылыққа қатысты әдебиеттер оқып, мұражайларға барады, басқа экскурсияларға қатысады. Көпшілігі үшін экскурсия өзін-өзі дамытудың бастауы болып табылады.

Әрбір нақты экскурсия бір мезгілде бірнеше функцияларды орындай алады. Бұл экскурсанттардың қай тобымен өткізілетініне байланысты. Балалар мен жастар үшін - бұл мәдени көкжиегін кеңейту функциясы; мамандығын таңдайтын жасөспірімдер үшін - қызығушылықтарыды қалыптастыру функциясы; шетелдік туристер үшін - ақпарат функциясы және т.б.

1.5 Экскурсовод жұмысын реттейтін нормативті құжаттар

Экскурсовод жұмысын реттейтін нормативті құжаттар екі топқа бөлінеді:

1. Сыртқы құжаттар: орындайтын жұмысқа қатысты заңнамалық және нормативтік актілер.

Қазақстандағы экскурсияны реттейтін сыртқы нормативтік құжаттарға 2001 жылдың 13 маусымдағы «Қазақстандағы туризм қызметі туралы» Заң (2014 жылғы 29 желтоқсандағы өзгерістер мен толықтырулармен) жатқызуға болады. Ол Қазақстанда бірыңғай туристік нарықты құрудың мемлекеттік саясатының қағидаларын, және де заң Қазақстан Республикасының және басқа мемлекеттердің азаматтардың құқығын жүзеге асыру тәртібін, сондай-ақ елдің туристік ресурстарын пайдалану тәртібін реттейді. Занда экскурсиялық қызметтерді ұсынатын ұйымдар мен гид-аудармашылар қызметтері туризм индустриясының бөлігі болып табылатынын анықтайды. Заңның жаңартылған нұсқасында «экскурсиялық қызмет», «экскурсия» және «экскурсовод» түсініктері ұсынылды, кәсіби дайындалған физикалық тұлға, туристерге уақытша болған елдегі (жерде) туристік ресурстармен таныстыру бойынша таныстыру экскурсиялық-ақпараттық, ұйымдастырушылық қызметтерді көрсету.

Экскурсиялық қызметті МЖСТ РК «Туристік-экскурсиялық қызмет, сондай-ақ экскурсиялық қызмет «ҚР Туристік және экскурсиялық қызметтері» атқарады. Туристер мен қонақтардың

қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша талаптар бар» ҚР СТ 1195-2004. Осы стандарттың орындалуы туристер мен экскурсанттардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Ол туристік қызметтерді міндетті сертификаттау мақсатын (ҚР СТ 1147-2003 Қазақстан Республикасының сертификаттаудың мемлекеттік жүйесі, туристік және экскурсиялық қызметтерді сертификаттау және туристерге арналған тұрғын үймен қамтамасыз ету қызметтері) көздейді.

2. Экскурсия Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерімен реттеледі.

Ішкі құжаттар: туристік агенттіктің жарғысы, туристік агенттіктің директорының бұйрықтары мен өкімдері; Туристік агенттік туралы ереже, экскурсоводтың қызмет міндеттерінің, ішкі еңбек тәртібі ережелері.

Негізгі құжат - экскурсовод қызметінің міндеттерінің нұсқаулығы. Нұсқаулық функционалды құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігін анықтайды. Экскурсия жүргізушісі маман болып табылатындар санатына жатады. Экскурсия жүргізушісі Қазақстан Республикасының еңбек кодексінің негізінде туристік агенттіктің директорының бұйрығымен белгіленген тәртіпте лауазымға тағайындалады және жұмыстан босатылады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. «Экскурсиятану» курсының мақсаты мен міндетті қандай?
2. Экскурсиятанудың маңызды жеті қасиеттерін атаңыз
3. «Экскурсия» түсінігінің анықтамасы қандай? Ол қандай сөздерден тұрады?
4. Экскурсияның маңызды қағидаларын қарастырыңыздар?
5. Қазақстан Республикасындағы сыртқы және ішкі туризмді дамытудағы экскурсияның орны қандай?

ТАҚЫРЫП 2. ЭКСКУРСИЯНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ. ЭКСКУРСИЯЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛІМІ

2.1 Экскурсияға кіріспе, оның құрылымы, ұйымдастырушылық және ақпараттық бөліктері

Экскурсия органикалық, аяқталған үрдіс ретінде - басқа қызметтердің түрлеріне ұқсас - білім беру, тәрбиелеу, насихаттау және сонымен қатар, өзінің жеке айырмашылықтары бар. Ең қарапайым түрде барлық экскурсиялардың тақырыбына, түріне және мінез-құлқына қарамастан, бірдей болып табылады және ол кіріспеден, негізгі бөліктен және қорытындыдан тұрады.

Кіріспе бөлімнің ұзақтығы бүкіл экскурсияның ұзақтығына, оның тақырыбына және түріне байланысты 3-тен 15 минутқа дейін созылады. Әрине, егер экскурсия 1 академиялық сағатқа (45 минутқа) созылса, онда кірісپеге 15 минут бөлу дұрыс емес.

Кіріспе, әдетте, екі бөліктен тұрады:

- ұйымдастырушы (экскурсиялық топпен танысу және экскурсанттарды қауіпсіздік ережелері және маршрута өзін ұстау ережелерімен таныстыру);

- ақпараттық (тақырып, маршруттың ұзақтығы мен уақыты, кету және келу уақыты, санитарлық аядамалар және экскурсияның аяқталу орны туралы қысқа хабарлама).

Ұйымдастыру бөлігі туристік компаниялар, экскурсовод, экскурсияның мақсаты мен міндеттері, оның ұзақтығы, маршрутының ұзақтығы, экскурсияны өткізу ерекшеліктері (санитарлық-тұрмыстық аядамалардың болуы, кәдесыйларды сатып алу мүмкіндігі, экскурсиялық объектілердің жанында суретке түсуге рұқсат беру) туралы мәліметтерден тұрады. Ұйымдастыру бөлімінде экскурсиялардың аяқталу уақыты айтылады, маршруттағы қауіпсіздік ережесі бойынша инструктаж (көліктегі іс-әрекет, қозғалысы көп көшелердегі қозғалыс, таудағ суда, ормандардағы қозғалыс ережелері) өткізіледі. Балалар мен жасөспірімдер топтарымен осындай ережелер өте маңызды. Автобус қозғалысы кезінде өзін қалай ұстауы, қоқыс тастамауы, олардың арнайы ережелерге бағынуы, ескертусіз автобустан алыстамауы, автобуска кірерде және шығарда асықпау, көшені тек бағдаршамның жасыл түсі кезінде ғана өту, экскурсовод сөзін бөлмеу және ол сөйлеп тұрған кезде сөйлемеу.

Кіріспенің ақпараттық бөлімі экскурсияға, оның объектілеріне, мазмұнына назар аудартуы керек. Экскурсанттарды экскурсияның мақсатымен, мақсаты мен қысқаша мазмұнымен таныстырады, бірнеше тақырыпшалар, объектілер, маршрут бөліктері айтылады. Кіріспе ұзақтығы 5-7 минуттан аспауы керек (тақырыптық экскурсияларда 7-8 минут). Егер маршруттағы бірінші объект экскурсия басталған жерден айтарлықтай алыс болса (экскурсоводтың экскурсанттарды күтіп алған орны). Кірісеге талаптар: ашықтығы, қысқаша айтылатындығы, тартымдылығы, қызығушылықты тудыруы, ақпараттылығы.

2.2 Экскурсияның негізгі бөлігі: тақырыпшалары мен құраушы сұрақтары

Экскурсияның негізгі бөлігі нақты экскурсиялық объектілерде, көрсетілім мен әңгімелердің үйлесімен құрастырылады. Оның мазмұны логикалық байланыстырылған бірнеше тақырыпшалардан (экскурсияның идеологиялық және танымдық материалдары негізінде экскурсиялық объектілер арасында байланыс орнату) тұрады. Экскурсиялық тақырыпшалардың саны әдетте 5-тен 12-ге дейін болады. Әрбір тақырыпша бір немесе бірнеше объектілермен ашылады және көрсетілім мен әңгіменің әдістемелік дұрыс комбинациясы көмегімен экскурсия тақырыбын сапалы меңгеруге қызмет етеді. Ол үшін шығармашылық топ әртүрлі әдістемелік және ұйымдастырушылық нұсқаулар беретін (экскурсияның технологиялық картасы) арнайы кестелерді әзірлейді.

Экскурсияда жеке бөліктерді тұтастыққа біріктіру үшін логикалық алмасулар маңызды рөл атқарады. Логикалық алмасулар-дербес түрде мағынасы жоқ, тақырыпшаларды бір-бірімен байланыстыратын экскурсияның бөліктері. Логикалық алмасудың екі түрі бар: органикалық, тақырыппен байланысты және формальды түрі. Жақсы таңдалған логикалық алмасулар экскурсияға қажетті үйлесімділікті, материалдарды таныстырудағы реттілікті қамтамасыз етеді, келесі тақырыптың қызығушылықпен қабылдануына кепіл болып табылады. Логикалық алмасу ұзақтығы, әдетте, экскурсиялық топтың объектіден екінші объектіге өтуі (бару) уақытына тең. Кейде логикалық алмасу топтың қозғалысты бастағаннан келесі аялдамаға өтуге дейін немесе объектіге жақын жерде басталуы мүмкін.

Логикалық алмасудың мазмұны көру объектісі және оның ерекшеліктері емес, сонымен қатар, экскурсияның мазмұны, тақырыпшалардың басқасына ауысуың кезінде айтылады.

2.3 Экскурсия қорытындысы және оның мазмұны

Қорытынды кіріспе сияқты экскурсияның негізгі бөлігінен ерекшеленеді, олар әдетте экскурсия объектісімен байланысты емес. Қорытынды бөлімде экскурсовод экскурсияны қысқаша баяндап, тақырып бойынша жалпы қорытынды жасайды және экскурсанттардың сұрақтарына жауап береді. Қорытынды экскурсияда экскурсанттар көрген және естіген ақпараттың мағынасын бекітіп, маңыздылығын арттырады. Ол 5-7 минут уақытты алады және екі бөліктен тұрады. Біріншісі - экскурсияның негізгі мазмұнын, экскурсияның мақсаты туралы тақырыпты қорытындылаудың нәтижесі. Екінші - бұл тақырыпты кеңейте және тереңдете алатын басқа экскурсиялар туралы ақпарат.

Кейде қорытындының рөлін соңғы тақырыпша көрсетеді. Мәселен, ойды келесідей аяқтау жеткіліксіз: «Біздің саяхат аяқталды. Сау болыңыз». Экскурсанттарды мүмкіндігінше жаңа экскурсияларға шақыру керек, яғни туристік фирмамен болашақта тапсырыс беруге болатын тақырыптар мен бағыттарды жарнамалауды жүзеге асыру керек.

Экскурсияның жеткілікті деңгейде қызықты болғаны өте маңызды. Бірақ материалды беру тәсілін қызықтыруға тырысу қажет және келушілерді қажетсіз ақпаратпен жүктемеген де маңызды. Осыған байланысты экскурсия тақырыбы туристердің белгілі бір санатына (ересектер немесе балалар, жастар, шетелдіктер және т.б.) бағытталған болуы керек. Мұндай есеп экскурсиялық қызмет көрсетулерге дифференцияланған тәсіл деп аталады. Ол келушілердің қызығушылықтарымен бірге мақсаттарын да ескеруі керек.

2.4 Экскурсияларды жіктеудің негізгі қағидалары

Жіктелім - жалпы сипаттамаларына байланысты объектілерді, құбылыстарды, санаты, разряды бойынша бөлу. Экскурсиялардың жіктелуі - олардың топтарға, топшаларға және түрлерге бөлінуі және

әрқайсысында әр экскурсияның сипатын анықтайтын негізгі ерекшеліктерді іріктеу болып табылады. Экскурсияларды айқын анықталған топтарға бөлу іс жүзіндегі іс-шаралар үшін өте маңызды болып табылады. Экскурсиялардың жіктелуі экскурсоводтардың жұмысын жақсы ұйымдастыруды қамтамасыз етеді, экскурсоводтардың білімдері мен жеке бейімділігін ескере отырып, олардың мамандануын жеңілдетеді. Белгілі бір топтың экскурсияларын жүргізу заңдылықтарын қолдану әрбір экскурсияның тиімді болуына көмектеседі. Экскурсияның жаңа тақырыптарын толығымен және мақсаттылықпен әзірлегенде, жеке білім салаларының жетістіктері пайдаланылады.

1920 жылдың соңында В.А. Герд және басқа да ғалымдар қазіргі уақытқа дейін өзгермеген экскурсиялардың жіктелуін әзірлеп, бекітті. Осы жіктеуге сәйкес экскурсиялардың барлық түрлері келесідей ерекшеліктер бойынша бөлінеді:

- мазмұны бойынша;
- қатысушылардың құрамы мен саны бойынша;
- өткізілетін жеріне байланысты;
- қозғалыс әдісіне;
- ұзақтығы бойынша;
- мінез-құлық түріне байланысты.

Әр топтың өзінің құрамдас бөліктері, ерекшеліктері бар. Экскурсияның мазмұны бойынша шолу және тақырыптық деп бөлінеді. Шолу экскурсиялары көп тақырыпты болып табылады, оларды кейде көп жоспарлы деп атайды. Оларда тарихи және заманауи материалдар пайдаланады. Экскурсия түрлі нысандарды (тарих және мәдениет ескерткіштері, ғимараттар мен құрылыстар, табиғи нысандар, атакты оқиғалар орындары, ірі кәсіпорындар және т.б.) көрсете отырып, құрылады.

Шолу экскурсияларында оқиғалар ірі түрде ұсынылады. Бұл қаланың, облыстың, республиканың, тұтастай мемлекеттің жалпы ойын береді. Осындай экскурсияның хронологиялық көлемі - бұл қаланың өмір сүру уақытының алғашқы ескертулерінен бастап бүгінгі күнге дейін және даму перспективалары деуге болады.

Шолу экскурсияларының өз ерекшеліктері бар. Тақырыптық экскурсиялардан ерекшелігі, оларда тақырыптың тұжырымдамасы белгілі бір қиындықты тудырады. Дайындалған және өткізілетін жеріне қарамастан, олар өздерінің құрылымында ең алдымен бір-біріне ұқсас. Олардың әрқайсысында бірнеше тақырыпшалар

қамтылады, белгілі бір қалаға, аймаққа, орынға тән тарихи дамудағы ерекшеліктерге негізделген. Мысалға, әскери тарихи тақырыпшаға әскери аймақтарда соғысқан сол қалалардың экскурсиялары кіреді. Әдеби тақырыпшалар жазушылардың, ақындардың өмірі мен шығармашылығына байланысты қалалардағы шолу экскурсияларына енгізілген.

Тақырыптық экскурсия, бір тақырыпты ашуға арналған, егер ол тарихи экскурсия болса оның негізіне бір тақырыпты біріктірген бір немесе бірнеше оқиғалар кіреді. Егер бұл архитектуралық тақырыптағы экскурсия болса, онда қала көшелерінде және алаңдарында орналасқан сәулет және архитектура өнерінің ең қызықты объектілері қарастырылуы мүмкін.

Экскурсияға қатысушылардың құрамы мен саны бойынша жеке, жергілікті тұрғындарға, туристерге, ересектерге және оқушыларға ден бөлінеді және т.б.

Осы топтардың әрқайсысының экскурсиялық материалдарын қабылдау ерекшеліктері оқиғалардың мазмұнын, әдістемесін, сондай-ақ олардың ұзақтығын өзгертуді талап етеді.

Экскурсия өткізу орны бойынша: қалалық, қала маңы, өнеркәсіптік, мұражайлық, кешенді (бірнеше элементтерді біріктіреді).

Қозғалыс түрі бойынша - жаяу жүргіншілер мен әртүрлі көлік түрлерін қолданатын экскурсиялар. Жаяу экскурсияның артықшылығы қозғалыстың қажетті қарқынын жасай отырып, көрсетілім мен әңгімеге қолайлы жағдай жасауы.

Көлік экскурсиялары (көбіне автобустық) екі бөліктен тұрады: экскурсия объектілерінің талдауы (мысалы, тарих және мәдениет ескерткіштері) барысында аялдамаларда және ескерткіштер мен мемориалдық орындардың сипаттамаларына байланысты объектілер арасында әңгімелеу.

Кейбір экскурсиялық мекемелер экскурсиялар үшін троллейбустар, трамвайлар, су көліктері, тікұшақтар және басқа да көлік құралдарын пайдаланады.

Экскурсияның ұзақтығы 1 академиялық сағаттан (45 минут) бастап бір тәулікке дейін (24 сағат).

Қысқа мерзімді турлар (түрлі 1-ден 3-4 күн аралығында) демалыс күндердің маршрутты деп аталады, ұзақтығы бойынша бірнеше экскурсиялар болуы мүмкін.

Экскурсияны өткізу формасына байланысты әртүрлі болуы мүмкін:

- экскурсия-массовка. Қатысушылар маршрут бойымен бір уақытта 10-20 шақты автобуспен шығады, олардың әрқайсында экскурсовод болады. Мұндай экскурсияларда жаппай театрландырылған қойылымдар, халықтық фестивальдар және т.с болады;

- экскурсия- серуендеу, білім элементтерін демалыстың элементтерімен біріктіре отырып, орманда, саябақта, теңізде, өзенде және т.б. жерлерде өткізеді;

- экскурсия-дәріс (әңгіме көрсетілімнен басым болады);

- экскурсия-концерт ұзақ экскурсия кезінде автобус салондарында музыкалық тақырыпқа арналған музыкалық шығармаларды тыңдау;

- экскурсия-спектакль, көркем әдебиет шығармаларының негізінде дайындалған әдеби және көркем экскурсия өткізу формасы және т.б.

Экскурсиялық топтардың әртүрлі топтары үшін тәрбие жұмысының нысаны ретінде қарастырылуы мүмкін. Олар келесідей болуы мүмкін:

- экскурсия-кеңес беруші - экскурсанттардың сұрақтарына анық жауап береді, біліктілікті арттырудың бір түрі ретінде қызмет етеді;

- экскурсия-демонстрация - топтың табиғат құбылыстарымен, өндіріс үрдістерімен және т.б. таныстырудың ең айқын түрі.

- экскурсия -сабак - бір оқу орнының оқу жоспарына сәйкес білім берудің нысаны;

- оқу экскурсиясы (арнайы аудитория үшін) экскурсиялық қызметкерлерді оқыту және біліктілігін арттырудың нысаны;

- жарнамалық экскурсия, клиенттерді немесе бизнес-серіктестерді тарту мақсатында жүргізіледі.

2.5 Экскурсияларды түрлі тақырыптарға бөлу

Тәжірибе экскурсияларды нақты анықталған топтарға бөлу шартты сипатта болады, бірақ экскурсиялық мекемелердің қызметі үшін өте маңызды.

Экскурсиялардың дұрыс жіктелуі экскурсоводтың клиенттермен жұмысын ұйымдастыруды жақсартуға жағдай жасайды,

мамандандыруды жеңілдетеді, әдістемелік секциялардың қызметіне негіз болады. Белгілі бір топқа экскурсиялық заңдылықтарды қолдану әр экскурсияның дайын болуына және тиімді болуына көмектеседі. Экскурсияның жаңа тақырыптарын толығымен және мақсатты әзірлеуде, жеке білім салаларының жетістіктері пайдаланылады.

Экскурсиялық қызметте тақырыптық экскурсиялар келесідей бөлінеді:

1. Тарихи экскурсиялар (адамзат қоғамының өткенін зерттеу үшін тарихи немесе жасанды (мұражай экспозициясы) ортада орналасқан тарихи және мәдени материалдық ескерткіштермен көрнекі танысу).

Тарихи экскурсиялар адамгершілік тұлғаның қасиеттерін қалыптастыруға мен тарихи білімді таратуға ықпал етеді. Тарихи білімді меңгеру үрдісінде тұлғаның тарихи ойы қалыптасады, өткен және қазіргі өз фактілерді, оқиғаларды салыстыру мүмкіндігі, тарихи құбылыстарды олардың дамуымен және қоғамдық өмірдің басқа оқиғалары мен фактілерімен өзарабайланысын көре алады.

Жергілікті сипаттағы тарихи ақпаратты сақтаған жергілікті ескерткіштер тарихи оқиғаларды нақтылайды және тарихи үрдістің жалпы заңдылықтарын көруге көмектеседі.

Тарихи экскурсиялардың мынадай ерекшеліктері бар: экскурсия мазмұны өткен және қазіргі өзара байланысқан сенімді тарихи фактілерден тұрады; экскурсияда тарихи - өлкетану материалдары болады.

Тарихи экскурсияларды дайындау тәсілі - барлық экскурсияларға ортақ дамудың әртүрлі сатыларының дәйектілігін сақтап қалды. Тарихи экскурсиялар дайындау кезінде ерекше талаптарды ескеру қажет. Тарихи экскурсияларды дамытудың негізгі кезеңдерінің бірі - тарихи фактілерді іріктеу, оларды түсіндіру, сондай-ақ, онымен байланысты көрікті нысандарды іріктеу. Экскурсовод ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуі керек, қорытындыны қамтамасыз ету үшін біршама ақпарат көзін қарап шығуы керек. Тарихи оқиғаларды зерделеу, экскурсия объектілерін таңдау, экскурсия мәтінін жасау кезінде тарихи оқиғаның өз кезеңімен тарихи байланыстыруы керек; тарихи фактілер тарихи фактілердің жалпы тізбесінде және онымен байланыста айтылуы керек.

Тарихи экскурсияны әдістемелік дайындаудың маңызды талабы болып, әрбір нақты жағдайда жалпы тарихи және жергілікті материалдардың оңтайлы қатынасын анықтау мүмкіндігі алынады. Егер тарихи экскурсия объектілері жергілікті тарих фактілерге

қатысты ақпаратты қамтыса, онда жалпы тарихи материалды экскурсовод әнгімесінде қолданылатын қосымша болады. Егер экскурсия объектісі және онымен байланысты оқиға өте маңызды болса, экскурсоводтың міндеті экскурсанттарға таныс емес тарихи-өлкетанушылық фактілерді іздеу болып табылады.

2. Өндірістік экскурсиялар (білім алушыларды техника мен технология, өндірісті ұйымдастыру, еңбек мазмұны, кәсіпорындағы еңбек жағдайын көрсете отырып, таныстыру).

Өндірістік экскурсияның негізгі мақсаты білім алушылардың политехникалық білімін кеңейту болып табылады. Қандайда бір кәсіпорында оқу пәндерінің мазмұнымен органикалық байланыста өткізілетін экскурсия, білім алушыларға жаратылыстану ғылымдарының қазіргі заманғы технологияның негізі екенін түсінуге, адамдардың өндірістік қызметінде теория мен практиканың тығыз байланысын көрсетеді.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардағы білім алушылар өндірістік үрдістердің құрылғылары мен машиналарын, станоктарын, техникалық құрылғылардың қағидаларымен жан-жақты танысады, техникада түрлі материалдарды қолдану, технологиялық үрдістер, бақылау-өлшеу құралдарымен, өндірістік үрдістерді кешенді механизациялау, автоматтандыру мен қарқындату принциптерімен танысады. Білім алушыларды кәсіби бағдарлау қызметкерлердің ғылыми-техникалық дайындығына қазіргі заманғы өндірістің жоғары талаптар қоятындығын көрсетеді. Осы талаптардың ішінде, өлшем жасау және олардың нәтижелерін жазып алу, үлгілерді алу және технологиялық үрдістің өтуі мен оның сапасы туралы дұрыс тұжырымдар жасау, онтайлы еңбек жағдайларын құру үшін шешім қабылдау сияқты талаптар бар.

Өндірісте білім алушыларға, жаратылыстану ғылымдарының заңдары жаңа жағдайларға қалай әрекет ететінін, технологиялық үдерістердің қатаң реттілігіне қаншалықты сәйкес келетінін бақылауға, мүмкіндік бар. Технологиялық үрдістердің бұл бақыланатын олардың ғылыми және теориялық негізділігі, анықтығы, ырғағы, динамикасы, операциялардың дұрыстығын, сондай-ақ білім алушылардың инновациялар мен өнертабыстың мүмкіндіктері туралы ұғынуы, оларды осындай экскурсиялардан кейін модельдеуге, құрастыруға және эксперименталды жұмыстарды жүргізуге ынталандырады.

Өндірістік экскурсияларға объектілерді таңдау оқу материалын жоспарлаған кезде міндетті шарттарды ескере отырып, жасалуы тиіс: экскурсиялар тек заманауи техника мен технологияны көрсетуге жоспарланады. Бұл машина жасау кәсіпорындары, радиоэлектронды өнеркәсіп, металлургия, химия өнеркәсібі, көлік, құрылыс индустриясы, байланыс және т.б. болуы мүмкін. Экскурсияны жергілікті кәсіпорындарда: электр станциясы, автомобиль өнеркәсібінде, құрылыс алаңы, телефон станциясының немесе телеорталық (физиканы оқыса) және цемент, шыны, керамика, және прақ-шарап зауыттарында (химияны оқыса) жүргізу.

Өндірістік экскурсиялар тұтастай кәсіпорында немесе жеке цехтарда немесе жеке техникалық объектілерінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Білім алушыларда үлкен танымдылық қызығушылық фабрикалар мен зауыттардың, оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарының зертханасында жүргізілген экскурсиялар тудырады. Олардың қатарында өнеркәсіптік кәсіпорындардың химиялық зертханалары, металдар, қорытпалар мен синтетикалық материалдардың қасиеттерін сынауға арналған зауыттық зертханалар бар. Мұнда білім алушылар өздеріне таныс заттарды, өлшеу әдістерін және мектепте өткізілетін зертханалық жұмыстарды кездестіреді, сонымен қатар, олар практиканың маңыздылығына көз жеткізеді.

Шебер өткізілген өндірістік экскурсиялар білім берудегі формализмді жоюға және оқитын пәндердің өмірмен, техникамен, өндіріспен байланыстыруға көмектеседі.

3. Табиғаттану (білім алушыларды диалектикалық-материалистік көзқарасты қалыптастыру үшін берік ғылыми негізді құруға көмектесетін табиғат объектілері мен құбылыстарымен таныстыру).

Табиғаттану экскурсиялары үлкен танымдық және тәрбиелік мәнге ие. Олар білім алушылардың білімін нақтылап, кеңейтеді. Экскурсияда білім алушылар көптеген теориялық білімдерін іс жүзінде тексеріп және оларды шеберлік пен дағдыға айналдырады.

Табиғаттану экскурсиясында білім беру міндеттерінен басқа экологиялық мәселелер де шешілуде. Білім алушыларға табиғатта тәртіп бұзушылықты анықтауға бағытталған қандай да бір маңызды жұмысты орындауға тапсырма берілуі мүмкін: экскурсия өтіп жатқан территорияның ластануын, өсімдік жамылғысының жай-күйін, адам белсенділігінің іздерін және т.б. анықтау. Экскурсия алдындағы әңгіме білім алушыларды қызықтыруға көмектеседі, табиғатты сақтау

ісіне жеке қатысу қажеттілігін түсінеді. Олар қауымдастықты қалыптастыратын өсімдіктер туралы және олардағы жануарларды айқындауы керек. Балалар мен жастарды тірі табиғаттың сұлулығын көру және бақылауға үйрету керек. Экскурсиялар білім алушылардың физикалық дамуы үшін үлкен маңызға ие.

4. Өнертану экскурсиялары (планетамыздың мәдени мұрасын игеруге үлес қосатын білімдерді толықтыру және кеңейту, адамның рухани байлығын жинақтауға және дүниетанымына әсер етуге ықпал етеді).

Өнертану экскурсиялары көркем (кескіндеме, сурет, сәндік-қолданбалы өнер туындылары ұсынылған мұражай экспозицияларына экскурсиялар) экспозициялар, театрланған (орындаушылық өнерді сипаттайтын мұражай материалдарын, жеке театрлар мен спектакльдердің тарихын, актерлер, мен режиссерлардың шығармашылық өмірбаянын қамтиды), музыкалық (музыкалық мәдениетті сипаттайтын және оның даму тарихын көрсететін мұражай материалдарын, музыкалық театрлардың, филармонияның, музыкалық мәдениеттің жеке тұлғалары тарихын) мұражайлар мен, сондай-ақ өлкетану мұражайларының көркемдік бөлімдерін жатқызуға болады.

Өнертану экскурсиялардың жіктеу тобында өнерді дәуір, кезең, мектебі, бағыттары, стильдерін ерекшелеуге болады.

5. Әдеби экскурсиялар (білім алушыларды танымал ақындар мен жазушылардың өмірі мен тұрмысымен танысуға мүмкіндік береді). Экскурсия педагогикалық тұрғыда өте тиімді, ол әдеттегіден гөрі көбірек материалды білуге мүмкіндік береді. Әдеби экскурсия жұмыстың терең қабылдануына және соның салдарынан оны неғұрлым егжей-тегжейлі талдауына ықпал етуі мүмкін. Көптеген білім алушылар әңгімені немесе шығарманы оқып қана қоймай, автормен байланысты жерлерді де көріп, жақсы, ойластырылған эсселер мен шығармалар жазады.

Әдеби экскурсия - бұл әдеби шығарманы немесе жазушының, ақынның өмірбаянының көрнекі мысалы. Әйгілі адамдар шығармашылығына арналған әдеби экскурсиялар түсінікті болады. Әдетте, экскурсиялар, жазушылар мен ақындар жиі баратын, кейде олардың отандарына немесе қайтыс болған жерлерінде өткізіледі. Мысалы, Жидебай мекені, М.Әуезовтың «Абай жолы» кітабында жазған, онда Абай Құнанбаев туған (Семей қаласынан 180 шақырым). Қазіргі уақытта әдеби экскурсиялар өткізілетін үй - мұражайы

орналасқан. Ақынның 125 жылдығы қарсаңында 1970 жылы мұражай кәсіпке құрылды. Ғимараттың архитектуралық келбеті бастапқы көрінісін сақтап қалды. Мұражайдың бес бөлмесінде және үш аясында Абайдың туыстары мен достары сыйға берілген материалдар ұсынылған. Олардың ішінде араб, парсы, түрік, орыс тілдеріндегі кітаптар, сол жылдардағы фотосуреттер, Абайдың үш шекті домбырасы, күнделікті пайдаланатын заттары бар. Үлкен этнографиялық қызығушылық тудырады, келушілерді Абай дәуірімен таныстырады.

Кейде әдеби экскурсия сүйікті кейіпкерлердің «жолдары» бойынша саяхат болып табылады - белгілі бір шығармада сипатталған орындарға бару, «таңдаулы» кейіпкерлердің қай жерде туып-өскенін, жазушылар мен ақындар қолданған заттарын көру үшін ұйымдастырылады. Мұндай экскурсиялар қарастырылатын шығармаға немесе жазушының әлеміне ғана емес, сонымен қатар, автордың жеке басын қалыптастыруға әсер еткен дәуірде тарихқа шолу жасауға көмектеседі. Ескі заттармен және интерьер бөлшектерімен танысқаннан кейін, көптеген туристер тарихты жақсырақ зерттеуді қалайды.

6. Сәулет және қала экскурсиялары (экскурсанттардың рухани әлемін байытып, өткен және қазіргі архитектуралық ескерткіштерді салған шеберлердің еңбектеріне мақтаныш сезімін тудыру, көркемдік талғамын дамыту).

Сәулет және қала құрылысы ескерткіштері сәулет-қала құрылысы тақырыптық экскурсияларының объектілері ғана емес, сонымен қатар қаланың көрікті жерлері болып табылады. Олар шолу, тарихи, әдеби және басқа да экскурсиялар маршруттарына кіреді, сондықтан әрбір экскурсовод оларды көрсету әдістемесін ғана емес, оларды өткізуге айтарлықтай дайындықты да меңгеруі қажет.

Экскурсияда сәулет туындылары (ескерткіштер) және қала құрылысы объектілері (қала, оның орталығы, жеке ауданы, магистраль, алаңы) қарастырылады. Сәулет ескерткіштеріне көне қалалар (Отырар, Тараз, Шымкент, Түркістан және т.б.), сәулет ансамбльдері мен кешендері, қалалық және ауылдық тұрғын үйлер, әкімшілік және қоғамдық ғимараттар жатады. Көрсетілме, сондай-ақ, монументалды-бейнелеу өнерінің ескерткіштері: мүсін, фрескалар, мозаика, сәндік әшекейлер, мүсіндеу, ою, торлар, қоршаулар енгізіледі.

2.6 Тақырыптық экскурсиялар ішіндегі градацияларды анықтау, олардың сипаттамасы

Өзінің мазмұны жағынан тарихи экскурсиялар келесі кіші топтарға бөлінеді:

- тарихи-өлкетану (мысалы, «сақ мәдениетінің пайда болу тарихы»);

- археологиялық (мысалы, ортағасырлық Жанкент қалашығында заттай Тарихи қазбалар көрсетілген);

- этнографиялық, түрлі ұлттар мен ұлыстардың әдет-ғұрыптары мен салты туралы баяндайды;

- әскери-тарихи, жауынгерлік даңқ орындары бойынша өткізілетін және патриоттық тәрбиеге бағытталған (мысалы, «Отечества славные сыны», «Аңырақай» және т. б.);

- тарихи-өмірбаяндық (белгілі адамдардың өмірі мен қызметі бойынша);

- тарихи мұражайлық экскурсия.

Өндірістік экскурсиялар кіші топтарға бөлінеді:

- өндірістік-тарихи, кәсіпорындардың (зауыттардың), ғылыми және оқу мекемелерінің тарихы мен жетістіктерін ашады;

- өндірістік-экономикалық, өнімнің өзіндік құны мен сапасы, еңбекті ғылыми ұйымдастыру мәселелерін ашады;

- өндірістік-техникалық, технологиялық процестің көрсетілуін, кәсіпорынның жеке бөлімшелерінің жұмысын қамтамасыз етеді;

- кәсіби-бағдарлау, жасөспірімдерді кәсіби бағдарлау, оқушыларға болашақ мамандығын тандауда көмек көрсету мақсатында өткізілетін оқушыларға арналған.

Табиғаттану экскурсиялары:

- ботаникалық экскурсиялар (экскурсияның осы түрінің көмегімен экскурсанттарды тірі организмдер патшалығының әртүрлілігімен таныстыруға, табиғат құбылыстары мен заттарын олардың табиғи ортасындағы зерттеу әдістері мен дағдыларын беруге, ғаламшардағы өсімдік әлемін қорғаудың маңыздылығы мен қажеттілігін көрсетуге болады);

- зоологиялық экскурсиялар (өз кезегінде зоологиялық экскурсиялар энтомологиялық, орнитологиялық, кинологиялық және т. б. болып бөлінеді);

- гидрологиялық экскурсиялар (бұл экскурсиялар гидрологиялық объектілермен танысуға, экскурсанттардың назарын су қоймаларын

ластанудан қорғау мәселелеріне аударуға, сондай-ақ өз өлкесіндегі су қоймалары жағдайының жалпы көрінісін жасауға мүмкіндік береді);

- геологиялық экскурсиялар (экскурсиялар мәліметтері өлкенің табиғатымен ғана емес, сонымен қатар экскурсанттарға зерттеу жұмысының дағдыларын, танымдық біліктерін (салыстыру, қорыту, гипотезалар ұсыну, дәлелдеу, қорытынды жасау) алуға мүмкіндік береді.);

- табиғаттың бірегей ескерткіштері бойынша экскурсиялар.

Өнертанулық экскурсиялар бірнеше топға бөлінеді:

- тарихи-театрлық (мысалы, «С. Сейфуллин атындағы қазақ драма театрының тарихынан»);

- тарихи-музыкалық (мысалы, «музыкалық Сарыарқа» және т. б.);

- халықтың көркем кәсіпшілігі бойынша (мысалы, «тұскиіз» халықтық-көркем кәсіпшілігі, «Шебер» көрме-жәрменкесі және т. б.);

- мәдениет қайраткерлерінің өмірі мен қызметі бойынша (мысалы, «Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсірепов пен Мұхтар Әуезовтің өмірі мен қызметіне арналған Экскурсия» және т. б.);

- сурет галереялары мен көрме залдарына, мұражайларға, суретшілер мен мүсіншілердің шеберханалары.

Әдеби экскурсиялар әдетте келесідей топтастырылады:

- әдеби-биографиялық. Жазушының, ақынның, драматургтің және т. б. өмірі мен шығармашылығы туралы естеліктерді сақтайтын орындар бойынша өткізіледі (мысалы, «Қарағандыда Пичугин», «Ақтөбедегі Т. Шевченко» және т. б.);

- тарихи-әдеби- ұлттық әдебиетінің белгілі бір даму кезеңдерін панады (мысалы, «Павлодар әдеби» және т. б.);

- әдеби-көркем - поэтикалық-мәтіндік экскурсиялар немесе белгілі бір жазушының шығармаларында көрініс тапқан жерлерге экскурсиялар (мысалы, Ғ.Мұстафиннің «Миллионер» шығармасындағы олардың колхоздық өмірі туралы әңгіме және т.б.).

Сәулет-қала құрылысы тақырыптарына экскурсиялардың жіктелуі:

- қаланың архитектуралық құрылыстарының көрсетілуімен экскурсиялар;

- белгілі бір тарихи кезеңдегі сәулет ескерткіштерін көрсетумен байланысты экскурсиялар;

- бір сәулетшінің шығармашылығы туралы түсінік беретін экскурсиялар;

- бас жоспарлар бойынша қалалардың жоспарлануымен және құрылысымен таныстыратын экскурсиялар;
- заманауи сәулет үлгілерін көрсету бойынша экскурсиялар;
- жаңа құрылыстар бойынша экскурсиялар.

Діни тақырыптарға экскурсияларды шартты түрде келесі топтарға бөлуге болады:

- аймақтағы діннің пайда болуының тарихи алғышарттарын баяндайтын экскурсиялар;
- жетекші діни сенім дәстүрлерін ашатын конфессиялық экскурсиялар;
- көрнекті діни ағартушылардың қызметін көрсететін монографиялық экскурсиялар.

Қандай да бір түрдегі тақырыптық экскурсиялар бір-біріне байланысты болады. Мысалы, тарихи материал сәулет-қала құрылысы тақырыптарына арналған экскурсияларда пайдаланылады; табиғаттану экскурсияларының элементтері тақырыптық экскурсиялардың әрбір тобында көрініс табады. Барлығы экскурсияны өткізудің нақты жағдайларына, белгілі бір қаланың немесе өңірдің танымдық жоспарының ресурстарына байланысты болады.

2.7 Экскурсиялар тақырыбын дамыту

Экскурсиялар тақырыбын дамыту, оның өлкенің экскурсиялық мүмкіндіктеріне, экскурсиялық объектілердің бар-жоғына және сипатына, экскурсиялық қызметтерді тұтынушылардың сұранысына тәуелділігін анықтауға болады.

Экскурсиялар тақырыбы экскурсиялық үрдіс тақырыптарының жиынтығы болып табылады. Экскурсияның өзіндік белгісі көрсету және әңгіме тақырыбы болып табылатын белгілі бір тақырыпқа сәйкес оны құру болып табылады. Тақырыптың мазмұны экскурсияның негізгі мазмұнының қысқаша, шоғырланған мазмұнынан тұрады.

Экскурсия тақырыбы «мақсат» және «идея» ұғымдарымен өзара байланысты. Тақырып белгілі бір үрдіске арналған белгілі бір материалды баяндауды қарастырады. Экскурсия идеясы-оның ойы, басты ойы. Тақырыбы мен идеясы экскурсиялық жұмыстың идеялық-тақырыптық негізін құрайды. Экскурсия тақырыбының маңызды

көрсеткіші - экскурсанттардың тақырыптарын тудыратын қызығушылық, тұтынушының ой-өрісін кеңейту үшін жағдайларды қамтамасыз ету.

Экскурсиялар тақырыбын кеңейту-экскурсиялық істі дамытудың маңызды заңдылықтары. Кеңес уақытында кәсіподақтардың экскурсиялық мекемелері ғана 24000-нан астам тақырыпқа экскурсиялар өткізген. Қазақстанның кез келген қаласының ресурстары тек қала шегінде тақырыптық экскурсиялардың едәуір санын жүзеге асыруға мүмкіндік беретінін атап өту қажет. Экскурсия тақырыбына қойылатын басты талаптар-өзектілігі, жан-жақтылығы, тұтынушылардың сұраныстары мен мүдделеріне сәйкестігі.

Жаңа экскурсиялық тақырыпты әзірлеуде объектілер маңызды орында болып табылады. Объектілер тақырыпты ашуда көру негізін құрайтын танымдық материалды, экскурсоводтың дәлелдемелеріндегі басты дәлелдерді құрайды.

Жалпы экскурсиялық үрдістің, оның мазмұнына, материалды ұсыну әдістемесінің (көрсету және әңгіме) объектілеріне, олардың жай-күйіне, кірме жолдарға, бақылау нүктелеріне тәуелділігін атап өту қажет. Сол себепті қазіргі уақытта экскурсиялық мекемелер, тирих және мәдениет ескерткіштерін анықтауда, қалпына келтіру мен қорғау жұмыстарын жүргізетін ұйымдармен байланысуда маңызды рөл атқарады.

Өлкенің экскурсиялық мүмкіндіктеріне байланысты экскурсиялар тақырыбы әр түрлі бағытта бола алады, көрсету объектілерінің көп санын өзіне біріктіре алады. Нысандармен экскурсияның логикалық жүктелуі, тіпті өзекті тақырып кезінде де табысқа жете бермейді. Сондықтан экскурсиялық объектілер сауатты тандап алынуы және тиісті инфрақұрылымы болуы тиіс (кірме жолдар, телекоммуникация жүйелері және т.б.).

Жоғарыда айтылғандай, тақырыпты тандау әлеуетті сұранысқа, нақты тапсырысқа немесе экскурсияның белгілі бір тақырыбын міндетті құруға байланысты. Сондықтан қазақстандық экскурсиялық фирмаларға қазіргі заманғы, өзекті, уақыт өте келе қызмет көрсету нарығында талап етілетін экскурсиялар жасауға ұмтылу қажет. Экскурсиялық өнімге сұраныс әруақытта болған, бар және болады, сондықтан экскурсияларды дайындау мен өткізудің ескірген стандарттарын түбегейлі қайта қарау қажет.

Экскурсиялық қызметтердің негізгі тұтынушылары балалар мен жастар (оқушылар мен студенттер), интеллигенция, шағын және орта

бизнес өкілдері, орта және үлкен жастағы адамдар, сондай-ақ, шетелдік туристер болып табылатындығын ескере отырып, нарыққа талдау жасау, әртүрлі экскурсиялық өнімдерге сұранысты талдау, сондай-ақ кешенді маркетингтік зерттеулер жүргізу қажет.

Өзін өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Экскурсия қандай құрылымдық бөліктерден тұрады?
2. Экскурсиялардың жіктелуі қандай принциптер бойынша жүргізіледі?
3. Экскурсиялар қандай тақырыптар бойынша танымал болып табылады?

ТАҚЫРЫП 3. ЭКСКУРСИЯДАҒЫ КӨРСЕТІЛІМ

3.1 Экскурсиядағы көрсету - көрнекілік қағидаларын жүзеге асыру үдерісі ретінде

Экскурсиялардағы көрсету-объектілерден көру апаратын шудың көпжоспарлы үрдісі, экскурсанттардың іс-қимылы нақты мақсатпен белгілі бір ретпен жүргізілетін үрдіс. «Көрсету» терминінің жалпы қабылданған түсіндірмесі жоқ. Сөздіктерде «көрсету» арнайы термин ретінде енгізіліп әдістемелік әдебиеттеде және ғалым-экскурсиятанушылармен кеңінен қолданылады. Сөздіктерде «көрсету» және «демонстрация» терминдері жиі қолданылады.

Демонстрация адамдар тобының (экскурсанттардың, студенттердің, оқушылардың) шолуына арналған объектіні білдіретін белгілі бір адамның әрекеті ретінде қандай да бір затты немесе құбылысты топтық қабылдауға есептелген көпшілік көрсетілімі ретінде сипатталады.

Объектіні көрсету-бұл экскурсовод пен экскурсанттардың мақсатты мен іс-қимыл жүйесі, білікті маманның басшылығымен объектілерді бақылайды. Көрсету объектілерді талдау экскурсанттардың белсенді өзіндік жұмысын болжайды.

Көрсету-бұл заттарды түсіндіру, түсінікті ету, экскурсанттардың алдында көріп тұрғанның барлығын қол жетімді ету, олардың қызметін бағыттау. Көріністің ерекшелігі байқалатын объектінің қандай да бір сапасын (қасиетін, қабілетін) анықтау, ашу қабілеті, затты бірінші көрген кезінде байқалмағанын, айқын ету мүмкіндігі болып табылады.

Экскурсанттардың танымдық қызметінің негізіне көрнекілік қағидасы алынған, ол: тарихи және мәдени ескерткіштерді көрсету (көрнекілік); «экскурсовод портфелінің» экспонаттарын пайдалану; өндірістік үрдістерді көрсету (дыбыстық көрнекілік) және т. б. жүзеге асырылады.

Заттар мен үдерістерді көру арқылы адамдарда объективті шындықты дұрыс көрсететін нақты бейнелер түрінде көріністер пайда болады. Экскурсант алған ұсыныстардың негізінде ұғымдар қалыптасады.

Пәндік, шынайы құралдар (табиғи көрнекілік) - бір немесе бірнеше сезім органдарының көмегімен сезімдік қабылдауға болатын табиғи заттар, барлық нақты объектілер.

Бейнелеу құралдары (кескіндеме, графика, фотосурет) - «экскурсовод портфеліне» қосымша иллюстрациялық материалдар енгізіледі. Макеттер, фотосуреттер, суреттер, ашықхаттар, сызбалар, диаграммалар және басқа да құралдар шынайы объектілердің аналогтары ретінде көрінеді.

Сөздік-бейнелі көрнекілік: мысалдар мен фактілер; әдеби шығармалардан үзінділер; оқиғалар мен адамдардың өмірін бейнелейтін өлеңдер.

Көрнекіліктің техникалық құралдары (кинофильмдер, слайд-шоу, магнитофондық жазбалар).

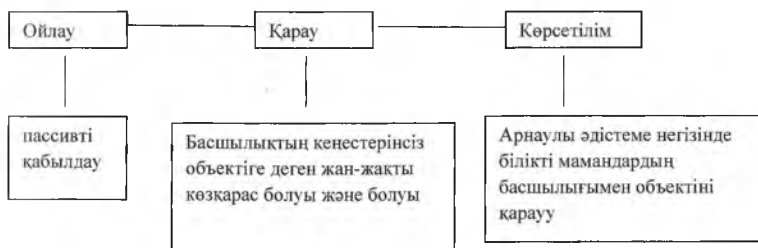
Объектілік көрнекілік - көру (көрсетілетін объектілер) және дыбыстық (орман шуы, бұлақтың дауысы, әншінің дыбыс жазбасындағы дауысы, ормандағы құстар мен жануарлардың дауысы, биіктіктен құлаған тастың дыбысы, өндірістік цехтарда шулар) болып бөлінеді. Дыбыстық көрнекілікті қабылдағанда, сөйлеуден басқа, есту талдағыштары қатысады. Есту көрнекілігі экскурсияларда нашар пайдаланылады. Тек жеке экскурсияларда ғана естуге және экскурсанттарды сезінуге арналған тәсілдер енгізілген.

Көрнекіліктің сөздік-бейнелі түрі көркем әдебиеттің бейнелері мен шығармаларын пайдалануды көздейді. Көрнекіліктің осы түріне экскурсоводтың бейнелі әңгімесі жағады, ол тарихи оқиғаның көрінісін және адамның сыртқы келбетін бейнелейтін, табиғат құбылыстары туралы көрініс береді. Көрнекілік түрлерін пайдалану, бір түрдің басымдылығы (пәндік, бейнелеу немесе сөздік-бейнелі көрнекілік) белгілі бір экскурсия жататын жіктеу тобына байланысты. Мысалы, сәулет-қала құрылысы экскурсияларында табиғи көрнекілік, Тарихи экскурсияларда - бейнелеу және сөздік экскурсияларда - бейнелі көрнекілік, әдеби экскурсияларда - сөздік-бейнелі көрнекілік басым болады.

Көрнекіліктің тиімділігі объектілерді көрсетуді ұйымдастыруға, оларды экскурсанттар дұрыс бақылауға байланысты. Адам экскурсияда дұрыс қарауды, көруді, бақылауды және зерттеуді үйренеді. Бұл көрсетілім міндеті болып табылады. Экскурсияны дайындаушылар тақырыпты әзірлей отырып, көрсету затын, көрсету мақсатын және экскурсияның тақырыбын толық ашатындығын ескеруі тиіс. Көрсетілім адамның ойлау және қарау сияқты

әрекеттерінен өседі. Егер ойлау және қарау кезінде объектіні ешкім көрсетпесе, басшы болмаса, онда көру қатарының заттарын қабылдаудың пассивтілігі туындайды.

Бақылауды көрсетілімге қарағандағы ерекшелігі ескерткіштермен жоспарланбаған үстіртін танысу деуге болады. Әрбір адам бөгде адамның көмегісіз тұрғын үйдің сыртқы түрін немесе көшені, ескерткішті қарап, мұражай экспозициясымен немесе сурет галереясында Кескіндеме туындыларымен таныса алады.

Сурет 3.1 - Экскурсиядағы көрсету сызбасы

Қарау мен көрсетілімнің айырмашылығы-бұл қарау кезінде адам ескерткіштің сыртқы түрін ғана қабылдайды. Көрсетілім кезінде ол ескерткішті ғана емес, экскурсоводтың көмегімен объектінің әртүрлі жақтарын, бөліктерін, сыртқы ерекшеліктерін ажыратады, оларды таныдауға қатысады.

Экскурсиядағы көрсету үш элементтің жиынтығы болып табылады:

- экскурсанттардың көрікті жерлерді өз бетінше қарауы;
- экскурсанттарды «экскурсовод портфелінің» экспонаттарымен таныстыру);
- экскурсоводтың басшылығымен басқа амалдарды көрсету (мысалы, тарихи экскурсияда әр түрлі дәуірде салынған ғимараттар көрсету объектілері болып табылады. Ғимарат қабырғалары, оның терезелері, есіктері, балкондары, басқа да бөліктері мен болшектері ғана емес, сонымен қатар, ғимараттың қабырғаларынан - бөлмелердің, баспалдақтардың, дәліздердің, олардың жиналуының, тұрмысының, жақын уақытта үйді мекендеген адамдардың өмірі туралы айтылады. Экскурсовод көрсету мен әңгіменің әдістемелік

тәсілдерінің көмегімен көрсетілген ғимарат пен ғимараттың ішінде, оның жанында болған оқиға арасында байланыс орнатады).

Объектінің сюжеттік және сюджеттік емескөрінісі бар. Өнердегі сюжеттік туындылар, әдетте, тарихи және тұрмыстық жанрларға жатады. Пейзаж, натюрморт және портреттің, олар әдетте сюжеті жоқ болып табылады.

Бейнелеу өнерінің шығармаларындағы сюжет іс-әрекеттің белгілі бір сәті арқылы іске асырылады. Өнердегі сюжеттік туындылар, әдетте, тарихи және тұрмыстық жанрларға жатады. Экскурсоводтың оқиға сатысын көрсету қабілеті көрерменге өткенді, оның санасында (айнадағы сияқты) көрініс береді, өзінің маңыздылығымен таң қалдырады және эмоциялар тудырады.

Экскурсияда кез-келген сюжеттік көрсетілімде өзінің қатысушы тұлғалары бар. Олар үшін іс-әрекеттер тән. Сюжеттік көрсетілім экскурсияны жандандырады, экскурсанттарды белсендіреді: олар ескерткіштерді жақсы есте сақтайды, олармен байланысты оқиғалардың мәнін меңгереді және әңгіменің өзі нақты болады.

3.2 Көрсетілім міндеттері, шарттары, түрлері

Экскурсияда көрсетілім міндеттері:

1) экскурсанттар алдында орналасқан экскурсиялық объектілерді көрсету;

2) жоқ объектілерді көрсету (тек фотосуреттерде немесе суретте сақталған));

3) осы жерде болған тарихи оқиғаны көрсету, оның көру суретін жасау;

4) осы жерде болған тарихи қайраткердің (жазушы, суретші, қолбасшы) әрекеттерін көрсету;

5) объектіні сипатталған оқиға кезеңінде кейіпте көрсету.

Экскурсиялық объектілерді тиімді көрсету белгілі бір жағдайларды талап етеді. Көрсету шарттары ұғымына кіреді:

а) дұрыс таңдалған көрсету нүктелері;

б) көрсету үшін неғұрлым тиімді уақыт;

в) экскурсанттардың назарын тақырыптан алыс объектілерден аудару мүмкіндігі;

г) экскурсанттар қозғалысын, объектілерді көрсету кезінде, әдістемелік тәсілді қабылдау ретінде пайдалану;

- д) экскурсоводтың шеберлігі мен дағдылары;
- е) экскурсанттардың объектілерді бақылауға дайындығы.

Сәулет нысандарын көрсетудің ерекше шарттары бар. Мысалы, сәулет ескерткішін көрсете отырып, оған қасбеттен жақындамау керек, себебі ескерткішті экскурсанттардың қабылдауы сәулеттік емес, жазық және көркемдік болып табылады. Ескерткіштің бүйірінен оның үш өлшемділігі (ұзындығы, биіктігі, тереңдігі) көрінетіндей болып жақындауы керек. Әдістеме экскурсияда көрсетілімді жүзеге асыру кезінде бірізділікті қамтамасыз етуді талап етеді.

Кесте 3.1 - Объектіні көрсету кезінде экскурсоводтың іс-әрекеттері дәйектілігінің үлгі сызбасы

	Қызметі	Сипаттамасы
1	Экскурсовод пән (объект) үшін экскурсанттарға не көрсететінін анықтайды	Анықтамасы
2	Экскурсовод объектінің не екенін түсіндіреді (объектіні сипаттайды)	Сипаттамасы
3	Экскурсовод объектінің тағайындалғанын айтады	құру мақсаты
4	Экскурсовод объектінің жекелеген бөліктерін қарастырады.	Экскурсиялық талдау, салыстыру
5	Экскурсовод ескерткіштің авторын, тапсырманың сәулетшісін атайды.	Анықтама
6	Экскурсовод объектімен байланысты оқиға, оның мәні туралы баяндайды	Тарихи оқиғаны бағалау
Ескерту: Кесте авторлармен қолданылған мәліметтер негізінде жасалды		

Одан әрі көрсету сатыларын қарастырайық. Ғалым-экскурсияшылар көрсетуді 6 сатыға бөліп қарастырады.

Кесте 3.2 - Экскурсиялық көрсетілім сатылары

Сипаттамасы	Іс-әрекет	Сипаттамасы
1	Экскурсанттардың экскурсоводтың «Сіздің алдыңызда» Бәйтерек «монументі» сөзінен кейінгі объектіге жалпы көзқарасы	Объектінің келбетін игеру жүреді
2	Оқиғалар туралы әңгімеден кейін ескерткішті экскурсанттарының міндетті түрде қарауы	Объектінің ерекшеліктері игеріледі
3	Экскурсовод талдау жүргізгеннен кейін объектіні қайта қарау (қадағалау)	Объектінің жекелеген бөліктері мен

		бөлшектері нақтыланады
4	Экскурсанттардың объектіні өз бетінше бақылауы. Жағдай және әрекет орны есте қалады	Объект және оның орналасқан жері есте қалады
5	Көргендерді және экскурсоводтан естігенін жалпылау	Тақырыпшалар бойынша тұжырымдар
6	Экскурсанттардың объектіге қорытынды көзқарасы	Экскурсант объект туралы өз түсінігінің дұрыстығына көз жеткізеді
Ескерту: Кесте авторлармен қолданылған мәліметтер негізінде жасалды		

Көрсетуде сатыларды пайдалану алатын әсердің өсуін қамтамасыз етеді және қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бірақ барлық экскурсияларда аталған сатылар бойынша көтеріле отырып, көрсетілім өткізуге болмайды. Мысалы, экскурсанттардан алшақ орналасқан объектілерді горизонтта көрсету ерекшеліктері бар.

Бұл үшін қаланың панорамалық көрінісін көру қажет, бұл сәулет ансамбльдерін бақылау кезінде де қолданылады. Оны есте сақтау үшін экскурсанттар оған бірнеше көзқараспен қарауы керек. Осы көзқарастардың барлығы объектінің сыртқы келбеті туралы көріністі береді. Экскурсоводтың әдістемелік кеңестері мен экскурсанттың ойларының барысы көзқарастардың бағытын анықтайды.

Көрсетілімнің тиімділігі экскурсоводтың білімі мен шеберлігіне ғана емес, сонымен қатар, экскурсанттарға көрсету объектілерін меңгеруде көмек көрсету түрлеріне де байланысты. Экскурсияға өз конструкциясы бойынша күрделі объектілерді (ғимараттар мен құрылыстарды), сондай-ақ осы объектілер орналасқан жердің, саябақтардың, бақтардың, шайқастардың жалпы түрін көрсету енгізілген жағдайларда экскурсанттарға осының бәрін макеттерде, модельдерде, сызбаларда, жоспарларда алдын ала көрсетуге болады. Бұл объектінің құрылымын, оның пропорциясын, оның бөліктері мен бөлшектерінің орналасуы мен өлшемділігін, олардың өзара байланысын түсінуге көмектеседі.

Экскурсоводтың міндеті-экскурсанттарға алысты бақылау үшін ең жақсы көрінетін орынды табуға көмектесу. Ол экскурсанттарға объектілер арасындағы кеңістіктік қатынастарды, олардың бір-біріне қатысты орналасуын түсінуге көмектеседі.

Экскурсанттар нысанның өлшемі мен көлемін елестетуі маңызды. Ол үшін бақыланатын жерде қандай да бір басқа объект бөлінеді, оны экскурсанттар өлшеу ауқымы ретінде пайдаланады: ағаш, ғимарат, қонырау, адам.

Барлық нысан басты және екінші дәрежелі деп бөлінеді. Экскурсовод ең бастысын ерекшелейді, екіншіні сондай мәнді емес деп айып тастайды.

Экскурсиядағы елестету екі жақты үрдіс болып табылады, өзіне көзесілерді крістіреді:

а) объектілердің сезіммен қабылданатын мәнін анықтауға бағытталған жетекшінің (экскурсоводтың) белсенді іс-әрекеттері;

б) экскурсанттардың белсенді қызметі (бақылау, зерттеу, объектілерді зерттеу).

Автобустық экскурсияға төрт көрініс тән:

1) 50-60 км/сағ жылдамдықпен автобус жүру кезінде экскурсовод экскурсанттардың көрегініне түсініктеме береді. Объектілерді көрсетудің мұндай түрі жолдық экскурсиялық ақпаратқа тән;

2) көру объектілерінің жанынан автобуспен баяу қозғалысы барысында терезеден бақылау. Бұл тарих және мәдениет ескерткіштерін қарауға, олар туралы алғашқы әсер алуға мүмкіндік береді. Әдетте мұндай көрсету қосымша объектілермен танысу үшін қолданылады;

3) автобус тоқтаған кезде салоннан шықпай объектілерді бақылау. Көрсетілім автобус терезесінен жүргізіледі. Объектімен, естелік орындарымен терең танысу орын алады. Көрсетудің әдістемелік тәсілдерін пайдалану мүмкіндігі шектеулі;

4) экскурсанттар автобустан шығатын аялдамалар, онда терең көрініс орын алады. Объектінің экскурсиялық талдауының түрлері, көрсетудің әдістемелік тәсілдері қолданылады.

Экскурсиядан тыс адам мен объектінің өзара әрекеттесу түрлері де бар.

Бірінші нұсқа. Объектіні қарау үстіртін сипатқа ие. Мысалы, адам жұмысқа бара жатқанда немесе басқа да істермен шыққан кезде орын алады. Жолда кездесетін объектілермен неғұрлым терең танысу, тіпті оларға қызығушылық болған жағдайда да, қажетті уақыт пен диалогтың болмауы кедергі келтіреді.

Екінші нұсқа. Объекті егжей-тегжейлі қаралады. Мұндай бақылау қала бойынша адамның жексенбілік серуендеуі кезінде орын алады. Адамның ғимараттармен, тарихи ескерткіштермен, көшелер мен

алаңдармен, қала өмірімен дербес танысуы орын алады. «Экскурсанттар» және олармен байланысты оқиғалар туралы білімнің болмауы, дағдылардың болмауы, сондай-ақ, объектіні қарауға білікті көмек көрсететін адамдардың болмауы, объектілерді неғұрлым терең бақылауға кедергі келтіреді.

Үшінші нұсқа. Объектілерді қарау қала бойынша топтық серуен кезінде орын алады, оның қатысушыларының бірі кәсіби экскурсовод болмай, қаланың көрікті жерлері туралы аз ғана білімі бар бола тұрса да, оның функцияларын өзіне алған кезде жүргізіледі. Экскурсанттар мәліметтерді үзіп-үзіп алады және олар әрдайым сенімді болып табылмайды. «Экскурсовод» әңгімесі өзінің құрылымы мен мазмұны бойынша жолдық экскурсиялық ақпаратты еске салады, ол анықтамалық сипатқа ие.

Ал енді экскурсияларда бұл өзара іс-қимыл қалай болатынын көрейік:

Бірінші нұсқа. Алдын ала таңдап алынған объектілерге бақылау жүргізіледі. Әңгімедегі білім экскурсияның тақырыбын игеруге бағытталған. Бақылауды экскурсовод-маман басқарады. Әңгіменің әдістемелік тәсілдерін қолдану адам мен объектінің өзара әрекеттесуін белсендіреді. Бақылау негізінде жоспар жатыр. Экскурсияның осы нұсқасының тиімділігін арттыруға сөздік бастау (әңгіме) кедергі келтіреді.

Екінші нұсқа. Экскурсоводтың түсініктемесі мен көрнекі қабылдауы аталған тақырыпты ашады. Жетекші орынды көрсетудің әдістемелік тәсілдеріне, объектілерге экскурсиялық талдау жасайды. Экскурсанттар объектілерді бақылау кезінде зерттеу элементтері пайдаланылады. Экскурсовод аудиторияға әсер етудің әр түрлі формаларын және бейнелеу көрнекілігін пайдаланады.

Үшінші нұсқа. Объектілерді көрсету кезінде экскурсиялық талдаудың әртүрлі түрлері белсенді қолданылады. Экскурсанттар қызметінде объектілерді зерттеу элементі пайда болады. Көрсету әдісі шарықтау белгісіне жетеді. Экскурсовод экскурсанттардың бейнелі ойлауына шағымданады, оларға өткен оқиғаларды, экскурсияға арналған адамдардың әрекеттерін «көруге» көмектеседі.

3.3 Экскурсияда көрсету ерекшеліктері, оның белсенділігі, логикалық реттілігі, басты мәні, сюжеті, парадоксальдығы

Экскурсияның маңызды элементі ретінде көрсету (оның көрнекі негізі) өзіндік ерекшеліктерге ие.

Көрсету белсенділігі. Бұл табиғат ескерткіштерінің немесе адамның қолымен жасалған туындыларды тек қана бақылау емес, сонымен қатар, нысандарды мақсатты бақылау (зерттеу, зерттеу). Бұл экскурсовод пен экскурсанттардың белсенді іс-әрекеттерін талап ететін үрдіс, экскурсиялық әдістің көмегімен сезіммен қабылданатын объектілерді талдау.

Көрсетудің логикалық тізбегі. Экскурсияда әрбір келесі нысан шығырты ашу сатысы болып табылады. Бұл жағдай басқа нысандар арасында осы нысанның орнын анықтайды. Көрсету қисындылығы, объектілердің өзара байланысы белгілі бір жүйелілікпен қамтамасыз етіледі.

Көрсетудің негізгі мәні. Көрсетусіз экскурсия бола алмайды. Көрсету алғашқы болып табылады және оның көмегімен әңгіме суреттелген жағдайларда орын алады. Көптеген экскурсиялар үшін нысандар экскурсовод ұсынған ережелердің бірден-бір дәлелі болып табылады.

Көрсетілімнің анықтаушы рөлі. Экскурсияда көбіне әңгіме бірінші көрсетіледі. Бұл: «көрсетілімнен әңгімеге». формуланың пайда болуына әкеліп соқты. Экскурсияның негізі болып, көзбен қабылдау және басқа сезу органдарының қатысуымен алынған әсерлері болып табылады. Олар әңгіменің басын ынталандырады. Бірақ бірқатар жағдайларда көрсету мен әңгіме бір уақытта қолданылады, ал кейде әңгіме көрсетілімнің алдында болады.

Көрсетілім сюжеті. Экскурсияда объектіні көрсету әдетте сюжеттік сипатқа ие. Экскурсиядағы сюжеттің өзі бейнелеу өнерінің туындыларына қарағанда күрделі. Ол үшін іс-әрекеттердің жиынтығы, тарихи оқиғаның барысын, мәдениет шеберінің, мемлекет қайраткерінің өмірі мен қызметін көрсету тән. Тақырыптық экскурсияларда көрсетілім мен әңгіме элементтерін біріктіретін нақты сюжеттік сызық көрсетіледі. Әдетте мәдениет ескерткіші, үй-жай, тарихи орын олардың мемлекет тарихымен, сол немесе басқа да оқиғалармен байланысы арқасында көрсету объектісі болып табылады.

Көрсетілімнің парадоксалдығы экскурсант көрсету барысында оның алдында қазіргі уақытта тұрғанан да көп көреді. Экскурсоводтың басшылығымен объектіні бақылау, экскурсантқа объектіні өз бетінше қарау кезінде алған ақпараттан да, көбірек көруіне жағдай жасайды. Бұл парадокс формальды-логикалық қарама-қайшылықты білдіреді, ол адам қазіргі уақытта оның көз алдында тұрмайтын объектіні немесе оның бөліктерін» көреді». Мысалы, ол тек ғимараттың бет қабырғасын ғана емес, осы қабырғаның артында, ғимараттың ішінде не бар екенін ақылмен елестетеді. Экскурсоводтың бейнелі әңгімесі негізінде, экскурсанттың көз алдына жазушының кабинеті пайда болады, қонақжай бөлмесі адамдарға толы бейне елестейді. Шайқас және соғыс орындарын қарау кезінде экскурсанттар тарихи оқиға туралы ақпарат алып, соғысқа қатысушы - жауынгерлерді «көреді».

Экскурсияның нәтижесі экскурсоводтың көрнекілік артықшылықтарын пайдалана отырып, нысанды көрсете білуімен анықталады. Көрсетілімнің үш деңгейін ерекшелейді:

- алдын ала шолу (кеңістіктегі экскурсанттарды бағдарлау);
- объектіні басқа объектілер жиынтығынан бөлу;
- объектіні егжей-тегжейлі бақылау.

Экскурсияны өткізу әдістемесі объектілерді көрсетудің ең жақсы тәсілдерін, олар мен объектілермен байланысты оқиғалар туралы әңгімелерді анықтау міндеттерін шешеді. Экскурсияны өткізу әдістемесі көрсету мен әңгіме арасында байланыс пен өзара іс-қимылды талап етеді. Әр экскурсияға көрсету мен әңгіменің төрт арақатынасы тән, олар тақырып, объектілердің орналасуы, экскурсиялық топтың құрамы сияқты факторларға байланысты.:

- әңгіме көрсетілім алдында жүреді (экскурсоводтың басшылығымен объектіні бақылау жүргізіледі);
- көрсету мен әңгіме бір мезгілде өтеді (экскурсовод баяндайтын объектілерді бақылау жүргізіледі);
- әңгімеден кейін көрсету керек (тарихи оқиғалар сипатталады, қаланың сипаттамасы беріледі);
- көрсету мен әңгіме жоқ (нысандарды өз бетінше бақылау және алған білімді меңгеру жүреді).

Көрсету әдістемесі тәрбие және мәдени жұмыстың басқа формаларында қолданылатын әңгімеге қарағанда әдістеменің неғұрлым күрделі бөлігін көрсету. Экскурсиялық көрсетілім үлкен мағыналы жүктемені алып, экскурсияның құбылыс ретінде болуын

анықтайды. Көрсету тәсілдері бақылауды жеңілдетуге мүмкіндік береді, өз бетінше тексеру кезінде байқалмайтын ерекшеліктерді анықтайды, ескерткішті ойға бөліп көрсетуге, жетіспейтін бөліктерді пайымдауға, бұрынғы оқиғалар мен бұрынғы объектілерді, қоршаған жерлерді ұсынуға мүмкіндік береді.

Экскурсиялық көрсетілімнің үш деңгейі ажыратылады:

- алдын ала қарау (экскурсанттарды кеңістікте бағдарлау);
- объектіні басқа объектілер жиынтығынан бөлу;
- объектілерді егжей-тегжейлі бақылау.

3.4 Экскурсиялық көрсетілімнің әдістемелік тәсілдері және оларды экскурсовод жұмысында қолдану

Экскурсиялық объектілерді көрсету әдістемелік түрде пайымдалуы тиіс. Сондықтан экскурсия жетекшісі экскурсиялық көрсетілімнің әдістемелік тәсілдерін және оларды жұмыста пайдалану дәлдіктерін меңгеруі қажет. Келесідей тәсілдер жиі қолданылады:

1. Алдын ала қарау тәсілі -экскурсанттар ескерткіш маңайында болғанда пайдаланылады. Оны пайдаланудың екі жолы бар. Бірінші жағдайда экскурсанттар объектіні өз бетімен қарайды, ол туралы жалпы әсер алады, содан кейін экскурсоводтың әңгімесін тыңдайды және объектіні бірлесіп зерттейді және талдайды. Алдын ала қарауға екі минуттан аспайтын уақыт беріледі. Екінші жағдайда, қысқаша кіріспе сөзінде экскурсовод топты объектінің қандай қасиеттері мен ерекшеліктерін көруге нақты назар аудару қажеттігіне бағыттап отырады. Содан кейін объектіге дербес бақылау жүргізіледі.

2. Панорамалық көрсетілім тәсілі - экскурсанттарға панорамалық панциан (мұнаралар, панорамалық алаңдар, табиғи биіктіктер) жергілікті жерді бақылауға мүмкіндік береді. Осылайша, топтың көзіне көптеген нысандар көрінеді. Экскурсовод жалпы көріністен жеке көрініске өтіп, тақырыпты ашатын объектілерді көрсетуі тиіс.

3. Көру реконструкциясы тәсілі- ауызша экскурсиялық объектінің бастапқы келбеті қалпына келтіріледі. Бұны экскурсовод экскурсанттардың көру әсеріне сүйене отырып жасайды. Егер объектінің кейбір бөліктері ішінара сақталса, онда экскурсия жүргізушісіне объектінің сақталған бөліктері, бөлшектері, фрагменттері көру реконструкциясын жүргізуге көмектеседі. Егер

нысан мүлдем сақталмаса, көру реконструкциясын «экскурсовод портфеліндегі» көрнекі құралдар көмектеседі.

4. Көруді салыстыру тәсілі - экскурсанттардың көз алдында тұрған әр түрлі объектілерді немесе олардың бөліктерін көру арқылы салыстыру. Бұл әдіс объектінің ерекшеліктерін анықтайды, оның бірегейлігі мен қайталанбастығын көрсетеді. Оны қолдану экскурсанттарға объектінің нақты көлемін, мысалы, ескерткіштің биіктігін көрсетуге мүмкіндік береді, әңгімедегі сандар санын, пайдаланылатын фактілер санын, түсіндіруге жұмсалатын уақытты қысқартуға мүмкіндік береді.

5. Оқиғаларды локализациялау тәсілі - қарастырылып отырған оқиғаны нақты орынмен байланыстыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл экскурсияға қатысушылардың назарын белгілі шеңбермен шектеуге, оқиға болған аумақтарға олардың назарын аударуға мүмкіндік береді. Экскурсовод алдында бұл оқиғаның экскурсия өткізілетін жерде болғанын көрсету міндеті қойылады. Көптеген жағдайларда оқиғаларды локализациялау тәсілі тарихи тақырыптарға арналған экскурсияларда қолданылады.

6. Абстрациялау тәсілі-бұл объектінің кез келген бөлігін ойша жалпыдан бөліп алу үрдісі, яғни экскурсанттарға тақырыпты ашуға қызмет ететін экскурсиялық объектінің белгілерін қарауға мүмкіндік береді. Абстрациялық тәсіл объектіні ойша қатар тұрған басқа объектілерден ерекшелігін анықтау, сондай-ақ ғимараттың бір бөлігін ойша басқа бөліктерінен айырмашылығын бақылау.

7. Интеграция тәсілі - бақыланатын объектінің жекелеген бөліктерін біртұтас біріктіруде құрылған. Ғимаратты, құрылысты, естелік орынды көрсете отырып, экскурсовод интеграцияның тәсілдерін пайдаланады, яғни әр түрлі жақтарды, қасиеттердің бөлшектерін біртұтас тұтастыққа біріктіреді. Бұл тәсіл сәулет ансамблін көрсету кезінде пайдаланылуы мүмкін, онда алдымен әрбір ғимарат жеке көрсетіледі, содан кейін экскурсовод жеке объектілерді бақылау кезінде экскурсанттар алған көрген әсерлерін біріктіреді. Көрсетілімнің қорытынды кезеңінде экскурсиялық топ ансамбльді ғимараттың бірлігі ретінде бақылайды. Экскурсовод жалпы ансамбльді сипаттай отырып, қорытынды жасайды. Интеграциялық тәсіл алаң, көше және т. б. сияқты экскурсиялық объектілерді көрсету кезінде пайдаланылады.

8. Көру аналогиясы (ұқсастығы) тәсілі - қабылдау бақыланған объектіні экскурсанттарға белгілі, бірақ олардың көз алдында

орналаспаған объектімен салыстыруға негізделген. Экскурсиялық топ оны экскурсияның басында немесе қандай да бір басқа жерде байқай алады. Бұл тәсіл экскурсанттардың көз алдында тұрған объектілерді ойша көзбен көру арқылы салыстыру тәсілінен де күрделі. Осы тәсілдің міндеті-жадыда ұқсас объект туралы түсінік беру.

9. Мемориалдық тақтаның көрсету тәсілі - егер тарихи ғимаратта, құрылыста, ескерткіште мемориалдық тақта болса, оны бірден көрсетуге болмайды. Алдымен объектіге талдау жасалады, мұнда болған оқиғалар туралы әңгіме беріледі, содан кейін осы оқиғалар туралы естелік ретінде мемориалдық тақта орнатылғандығы айтылады. Егер ол экскурсанттардың көріну шегінде болса, мемориалдық тақтадағы жазуды оқу ұсынылмайды.

10. Қозғалыс барысындағы көрсету тәсілі - экскурсиялық топтың қозғалысы экскурсияның алты міндетті белгілерінің бірі болып табылады. Бұл белгі, әдетте, алдын ала жасалған маршрут бойынша жүру ретінде бір объектіден екіншісіне (автобуста, жаяу) жылжуды білдіреді. Бірақ экскурсияның ерекшелігі қозғалыста тек объектілерді көрсету және олар туралы әңгіме айту емес, яғни объектіден объектіге мақсатты түрде қозғалуда ғана емес, сонымен қатар, экскурсиялық объектілер де «қозғалыста» (жүгіртпе қараудан бөлшектерді терең талдауға дейін) байқалады. Объектінің жанында және оның ішінде жақсы қарау, объектінің мәнін түсіну мақсатында мұндай қозғалыс экскурсияның белгісі ғана емес, оның көмегімен экскурсиялық объектілерді бақылау жүргізілетін ерекше әдістемелік тәсіл болып табылады. Экскурсанттар ескерткіштің айналасында баяу қозғалғанда олардың назары жеке бөлшектерге аударылады. Мысалы, сәулет-қала құрылысы экскурсияларында ғимаратты немесе бекіністі қабырғаларды айналып өту, мұнараға көтерілу ғимараттың өлшемін, үй-жайлардың орналасуын, олардың пішінін, биіктігін, қабырғаларды қалау тәсілін, құрылыс материалдары мен әрлеу ерекшеліктерін, табиғатпен немесе тарихи ортамен байланысты бағалауға, байқаудан алынған әсерді эмоциялық байытуға мүмкіндік береді. Экскурсоводтың қозғалыс кезінде әңгімесі барынша аз болады, мұндай жағдайда объектіні көрсету мен өзіндік бақылау басым болады.

Әдістемелік тәсіл ретінде қозғалыс басқа аспектіге ие. Экскурсия жүргізуші тарихи оқиғаларға байланысты орындарды қарау кезінде экскурсанттарға оқиғаның батырлары жүрген жолды өздері өтіп шығуын ұсынады.

Қозғалыстағы экскурсия екі формада жүреді:

1. Объектіден объектіге алдын ала жасалған бағыт бойынша қозғалу экскурсияның ажырамас элементі және белгісі ретінде;

2. Экскурсанттар оқиға батырларының жүру жолын қайталай отырып, тарихи оқиғалармен байланысты объектіні, ескерткіш орындарын егжей-тегжейлі, терең зерттеу мақсатында әдістемелік тәсіл ретінде қозғалыс.

Экскурсиялық бюро жұмысының тәжірибесінде экскурсия материалының мазмұнын экскурсанттарға жеткізуге мүмкіндік беретін басқа да тәсілдер қолданылады.

- экскурсанттардың оқиғаға қатысушылармен кездесуі;
- дыбыс жазбаларын тыңдау;
- экскурсанттардың танымдық қызметін жандандыру тәсілдері;
- рәсім бөлшектері.

3.5 Экскурсиядағы әңгіме мен көрсетілімнің өзара шарттылығы, арақатынасы мен ерекшеліктері

Көрсетілім мен әңгіме үйлесімі «экскурсияның мәні» ұғымының өзегі болып табылады. Экскурсиялық өсуді көрсету мен әңгіме тіркестерінің нұсқаларын жүйелі түрде қарау кезінде көруге болады. Біздің алдымызда экскурсияда басты оқиға туралы әңгімеден экскурсиядағы басты көрсетілімге қарай амплитуда пайда болады. Бесінші нұсқада көрсетілім толығымен әңгімеге бағынады. Экскурсияны дамыту логикасы оңтайлы шешімге әкеледі, онда экскурсияны құрайтын элементтердің үйлесімінде көрсету оған тиесілі орын береді. Алғашқы көрсету және экскурсовод көрсетуден әңгімеге ауысады.

Экскурсиядағы көрсетілімдер мен әңгімелер экскурсияның барлық түрлері мен тақырыптары үшін бірдей өлшем болып табылмайды. Әңгіме мен көрсетілімнің арақатынасы өзгеруі мүмкін. Бір экскурсияда объектілерді көрсету сол тақырып бойынша және оған жұмсалатын уақыт бойынша және өткізу әдістемесі бойынша басқа көрсетілімнен ерекшеленеді. Сондай өзгерістер әңгімеде де орын алады. Әңгіме көбірек не азырақ болуы мүмкін.

Бұл айырмашылықтардың негізгі себептері: аудиторияның ерекшеліктеріне; осы тақырыптың объектілермен қамтамасыз етілуіне; көрсетілетін объектілердің сипатына; олардың сақталу дәрежесіне; экскурсовод бар нақты материалдың көлеміне;

экскурсанттардың объектілерді бақылау мен түсінуінің күрделілігіне байланысты экскурсиялардың мазмұнының өзгермелігі.

Ғасырдан астам уақыт ішінде экскурсия көп өзгертілді, әсіресе жүргізу әдістемесі саласы байытылды. Бұл ретте оның басты элементтерінің арақатынасы өзгеріссіз қалды.

Экскурсияның қалыптасу үрдісін оның құраушы элементтерді - көрсету (К) және әңгімені (Ә) қарастыруға болады. Мұнда көрсетілім ролінің өсуін, оның тақырыпты ашуда, экскурсанттардың материалды қабылдауында бірінші және басты орынға жылжуын көрсететін бес деңгейін ерекшелеуге болады. Төменде орналасқан сызба автобус экскурсиясын талдауға арналған, сондықтан ұсынылған пайымдаулар толықтау жаяу жүргіншілер экскурсиясында қолданылмайды.

Бірінші деңгей - қарапайым экскурсия, іс жүзінде көрсету жоқ. Экскурсоводтың әңгімесі көрнекі фрагменттер түрінде сүйемелденетін объектілерді қарау жүргізіледі. Бұл деңгейде «экскурсовод портфелінен» көрнекі құралдар кеңінен қолданылады. Объектілермен және тарихи орындармен танысудың осындай деңгейі жолдық экскурсиялық ақпаратқа тән. Экскурсиялық әдістеме пайдаланылмайды.

Екінші деңгейде дәрістік сипатқа ие әңгіме басым, көрнекілік шамалы дәрежеде қолданылады. Экскурсовод өз баяндамаларын оқу-көрнекі құралдармен бейнелеп, олар тақырыптың ашылуына ықпал етеді - суреттер, сызбалар, гербарий және т. б қолданылады.

Көрсету әңгімеге бағынады және ұсынылған ережелерді бекітетін иллюстрациялар ретінде пайдаланылады. Әңгіме өзінің мәні мен аудиторияға әсері бойынша көрсетілім көп, экскурсовод әңгіменің әдістемелік тәсілдерін қолданады.

Үшінші деңгей-әңгіме көрсетілімге тең болған кезде экскурсия элементтерінің үйлесімі. Бұл деңгейде заттық көрнекіліктің (объектілерді көрсету) үлес салмағы айтарлықтай артады. Экскурсиялық үрдіс тереңдетіледі: экскурсовод көрсету элементтерін қолдана бастайды, экскурсанттарға және көрсетілім мен әңгіменің мәні мен әсері теңестіріледі. Экскурсия қатысушыларының ролі өзгереді: енді олар тек тыңдаушылар ғана емес, сонымен қатар, қорермендер де. Бұл экскурсиялық материалды қабылдау тиімділігін арттырады және экскурсоводтың ролін белсендіреді. Әдістемелік нұсқаулардың көмегімен ол топ жетекшілігін жүзеге асырады, экскурсанттардың объектілерді қадағалауын белсендіреді.

Экскурсияның осы сатысында объектілерді негізгі және қосымша болып бөлу жүзеге асырылады, объектілермен тікелей танысу үшін топ автобустан шығуы белгіленеді. Баяндаудың тұрақты мәтінін жасау әрекеті жасалады, ол әлі де әртүрлі деп аталады: конспект, материалды баяндаудың толық жоспары, тезистер және т.б. кіші мәтіндер бөлінеді. Көрсетудің жеке әдістемелік тәсілдері қолданыла бастайды. Объектілерде ашылатын қараулар арасындағы логикалық өткелдер (сөздік көпіршелер) іріктеледі.

Төртінші деңгей. Көрсетілім мен әңгіме тіркесімі экскурсиялық сипатқа ие болады. Көрсетілім экскурсияда жетекші орын алады, әңгіме - екінші дәрежелі. Көрсету мен баяндаудың әдістемелік тәсілдері, сондай-ақ экскурсиялық талдаудың жеке түрлері белсенді қолданылады. Логикалық өткелдер қараулар арасындағы сөздік-көру көпірлеріне айналады. Экскурсия біртұтас болып табылады. Экскурсанттардың қызметі жанданады, олар тарих және мәдениет ескерткіштерін, көрнекті орындарды терең зерттейді.

Кіріспе сөз және қорытынды экскурсияның дербес бөлігіне айналады, жетіспейтін буындардың орнын «экскурсовод портфелінің» экспонаттары толықтырады. Іс-шара экскурсияға айналады.

Кесте 3.3 - Көрсету рөлінің өсу деңгейлері

I	II	III	IV	V
Ә (к)	Ә > К	Ә = К	Ә < К	К (ә)
Іс жүзінде көрсету әдісі жоқ, әңгіме әдістемесі дамиды		Көрсету әдістемесінің күшеюі, әңгіме әдістемесі мұздатылады (яғни оның өсу белсенділігі тоқтатады)		
Экскурсант пассивті Бақылау		Экскурсанттың белсенділігі артады, материалды менгеру тәсілдері пайда болады Зерттеу		
Көрсетілім жоқ, бақылау элементтері бар, басқарылмайтын тексеру	Нысандарды көрсету барысында автобустың қалыпты жылдамдығы 40-60 км/сағ Автобустың баяу жылдамдығында нысандарды көрсету	Топ автобустың терезелеріне, аялдамада нысандарды көрсету	Топ аялдамада автобустан шығып нысандарды көрсету	
Экскурсияның тиімділігі артады, экскурсанттар материалды қабылдайды және есте сақтайды (пайызбен)				
20%	30%	40%	50%	60% және одан көп

Бесінші деңгей. Көрсету мен әңгіменің оңтайлы үйлесіміне қол жеткізіледі. Көрініс көлемі ұлғайып, басты орынға ие болса, әңгімені толығымен бағындырады. Әңгімеде көзге көрінетін объектілерді талдау маңызды рөл атқарады. Әңгіме экскурсиялық формада: комментарий, анықтама, түсініктеме, объектілерді көрсетуге кіріспе сөз немесе олар көрсетілгеннен кейін қорытынды бөлім түрінде жүргізіледі. Экскурсияны өткізудің әдістемесі мен техникасы кемелдікке жетеді, экскурсиялық талдаудың әртүрлі түрлері барынша пайдаланылады. Ең үлкен белсенділікке нысандарды көрсету әдістемесі жетеді. Материалды қабылдау үрдісін басқарудағы экскурсоводтың рөлі артады.

Іс жүзінде көрсетілім мен әңгіме, өзараәрекет етіп, бір-біріне айнала бастағанда, бір элемент екіншісін айырбастай алмағанда, олар бір бүгінге айналады. Бір құраушы элемент (әңгіме) екіншісінің (көрсетілім) өмір сүре алмайды, олар бір -бірімен байланысқан, бірігін- экскурсияны құрайды.

Қысқаша түрде келесідей тұжырымдауға болады: экскурсия - объектілерді көрсету мен олармен байланысты оқиғалар туралы әңгіме арасында оңтайлы үйлесімге қол жеткізе алатын алтын орта.

Тәжірибе көрсеткендей, әдіскерлер мен экскурсоводтар жеткен бірқатар жағдайларда жеңіл жоғалады. Экскурсияны өткізу сапасына назар аударса, көрсетілім мен әңгіме арасындағы арақатынас бірден өзгереді, олардың арасындағы үйлесім бұзылады, сондай-ақ оның құраушыларының арасындағы арақатынас өзгереді.

Әдістеме үшін көрсетілім мен әңгіменің дұрыс үйлесімі ғана емес, оларды экскурсияда пайдалануда жүйелілік маңызды болып табылады. Әңгіме бір мезгілде жүріп өту мағынасында емес, бір экскурсия шеңберінде өзара қарым-қатынас және өзара шарттасу мағынасында көрінбей жүре алмайды. Бұл тәжірибеде қалай көрінуі мүмкін:

Әңгіме - көрсетілім - әңгіме - көрсетілім - көрсетілім - әңгіме - әңгіме - көрсетілім - әңгіме - көрсетілім - әңгіме және т. б.

Өзін өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Экскурсиялық көрсетілімге анықтама беріңіз?
2. Экскурсиялық көрсетілімнің міндеттері қандай?
3. Экскурсиялық көрсетілімнің негізгі әдістемелік тәсілдерін атаңыз?
4. Әңгімеде көрсету деңгейінің өсу рөлі қандай?

ТАҚЫРЫП 4. ЭКСКУРСИЯДАҒЫ ӘНГІМЕ

4.1 Әңгімеге қойылатын негізгі талаптар, оның міндеттері мен түрлері

Әңгіме-экскурсиялық қызметтегі шартты түрде қабылданған экскурсияның ауызша бөлігінің атауы, яғни, экскурсоводтың топқа беретін хабарламалар мен түсініктемелер болып табылады. Бұл ескерткіштер, тарихи оқиғалар және нақты тарихи тұлғалардың қызметі туралы бейнелі ақпарат.

Әңгіме көрсету сияқты экскурсияның негізгі элементі болып табылады. Ол көрсетулерге қатысты қайталанған, бірақ бұған қарамастан, елеулі дайындықты талап етеді. Экскурсиядағы әңгіме тақырыптық, нақты, логикалық, сенімді, түсінікті, алдын ала дайындалған болуы тиіс.

Экскурсиялық әңгіме - бұл ауызша көпшілік алдында сөйлеу талаптарын сақтай отырып орындаған және монологтық сөйлеу үлгісін ұсынатын экскурсоводтың жеке мәтіні.

Экскурсоводтың әңгімесінен басқа, экскурсанттардың сұрақтарына жауаптарда, экскурсоводтың репликасында және экскурсанттардың репликаларына жауаптарда, кіріспе сөзде және қорытынды бөлімде, «экскурсовод портфелінің» мазмұнын көрсету кезі маңызды болып табылады.

Экскурсоводтың әңгімесі екі міндетті орындайды:

- түсініктеме береді, түсіндіреді, көргендерін толықтырады;
- қазіргі уақытта экскурсовод экскурсанттар көре алмайтындарын қайта жаңғыртып, қалпына келтіреді.

Әңгімедің екі түрі бар:

- өткен оқиғалар туралы түсінік беретін әңгіме;
- экскурсанттардың ой-өрісінің алдында қандай да бір объектіні реконструкциялау әңгімесі.

Экскурсоводтың ең жиі кездесетін қателігі-экскурсиялық материалды көрсетіп қана қоймай, ол туралы әңгімелейді, яғни экскурсанттардың өзіндік жұмысына кедергі келеді, экскурсияны иллюстрациялармен дәріске айналдырады.

Экскурсовод топқа объектілерді көрсетіп, терең талдаумен, түсіндірмелермен, тарихи анықтамаларын жеткізумен айналысады.

Объектілердің рөлі экскурсовод үшін өткенді қалпына келтіруге, суреттерді анық салуға көмектесу болып табылады. Тарих тереңдігін объект, оның ерекшеліктері, ақпараты және де оның саны көрсетеді. Экскурсиядағы әңгіме уақыты экскурсияның жалпы ұзақтығынан едәуір аз болуы керек.

Экскурсияға арналған әңгіме толық көлемде алдын ала дайындалады. Экскурсоводтың әңгімесін импровизация ретінде дұрыс қарастыру, яғни оның мазмұны мен тілдік ерекшеліктері оны орындау кезінде ғана қалыптасатын шығарма. Сонымен қатар бұл экскурсоводтың әңгімесінде экспромт болмайтынын білдірмейді. Мысалы, әңгіме, фактіні баяндау, шағын өлең немесе әңгімеге қосылу топтың құрамымен немесе қаланың, елдің өмірінде болған маңызды оқиғадан туындайтын көркем шығармадан үзінді туралы болып отыр. Мысалы, егер экскурсовод топпен танысу кезінде оның педагогтардан тұратынын білсе, - әңгімеге қала мектептерінің бірінің жұмыс істеу үлгісі енгізілуі мүмкін. Баспасөзде мемлекет өміріндегі маңызды оқиға-мемлекеттік органдарға сайлау, Президенттің жаңа жолдауы туралы хабарланғаннан кейін экскурсовод шолу немесе басқа экскурсияға қысқаша сипаттама береді. Мұндай қысқа экспромттар экскурсия барысында туады.

Әңгімеге қойылатын негізгі талаптар: тақырыптылығы, нақтылығы, байланыстылығы, қисындылығы, қысқашалығы, ғылымилығы және баяндаудың қол жетімділігі, пайымдаудың аяқталуы, көрсетумен байланысы.

Әңгіме ерекшелігі - бұл монолог сипаты. Сонымен қатар, жеке экскурсоводтар экскурсияның бір бөлігін ашық диалогқа айналдыруға әрекет жасайды. Экскурсовод пен экскурсанттар арасындағы диалог кезінде материалды қабылдау белсенділігі арттады.

Экскурсияның ауызша бөлігінің монологтан диалогқа өту кезеңінде экскурсанттардың сұрақтарына және экскурсоводтың репликаларымен «жұмысы» маңызды орын алады.

Экскурсанттың репликасы - бұл оның бір нәрсе туралы пікірі, әрі әрдайым дұрыс болмайды. Экскурсанттардың репликасынан кетудің қажеті жоқ. Экскурсоводтың репликалармен «жұмыс істеудің» белгілі бір әдістемесі бар. Репликаға жауап (бір экскурсанттың пікірі ретінде) экскурсоводтың әңгімесіне шебер өрілуі тиіс. Қандай да бір репликалардың дұрыс болмауы кезінде, айтылған пікірдің дәрменсіздігін әдепті түсіндіру қажет. Кез келген репликаға жауапты

экскурсиялық тақырыптан алып, әңгіме логикасын бұзбауы керек. Кейде репликтер экскурсанттардың экскурсовод ұсынған жеке ережелерді мақұлдауын көрсетеді. Бұл жағдайда экскурсовод айтылған пікірге сүйене отырып, әңгімені жалғастырады және бұл оны сенімді етеді. Бұл жағдайда экскурсовод әңгімелесуші ретінде сөйлейді.

Экскурсия-кеңес беру және экскурсия-көрсету сияқты нысандарда экскурсоводтың әңгімесі әңгіме түрінде құрылады. Кейбір әңгімелесулер сұрақ-жауап тәсілі ретінде құрылған, бұл ретте сұрақтар экскурсоводпен де, экскурсанттармен де қойылады. Әдістеме экскурсияның мазмұны, оны өткізу формалары және әңгіменің әдістемелік тәсілдері сияқты ұғымдардың байланысына мән береді.

Бұл ұғымдар: нені айту, қалай айту және қандай мақсатпен байланысты. Егер жалпы экскурсоводтың әңгімесі туралы айтатын болсақ, онда оның алдына келесі міндеттер қойылады: экскурсанттарға объектіні дұрыс көруге, түсінуге және бағалауға көмектесу; көргендердің негізінде қажетті қорытындыға келу. Экскурсовод өзінің әңгімесінде аудиторияға және көрерменге қабылданбайтын объектінің қасиеттері туралы хабарлайды. Ол экскурсанттардың бақылауларын қорытындылап, алынған ақпаратты дұрыс қабылдауға көмектеседі. Әңгіменің бір бөлігі объектілерді анықтайды, екіншісі-түсіндіреді, үшіншісі-объектілерді сипаттайды (олардың сапасын анықтайды), төртіншісі - көру келбеті туралы түсінік береді, бесінші - оқиғаның суретін «салады». Осы міндеттерге байланысты әңгіменің белгілі бір әдістемелік тәсілдері қолданылады.

Әңгіме міндеттерінің бірі-айтатын затты анықтау, түсіндіру.

Экскурсиялық әңгімедегі заттың кез-келген анықтамасы анық, олар мөлшерлес болуы тиіс (анықталатын ұғымның көлемі берілетін анықтамаға тең болуы тиіс). Ол теріс және қарама-қайшы болмауы тиіс. Анықтау мақсаты-пайдаланылатын ұғымдардың мазмұнын нақтылау (мысалы, сәулет-өнер түрі, дәлірек айтқанда сәулет өнері - құрылыс өнері, яғни, «обелиск - ескерткіш, жоғарғы жағынан тарылып жатқан баған түріндегі құрылыс»).

Анықтаманың теңдік түрі бар:

Анықталатын (анықталуы тиіс зат, объект) = анықтаушы (зат анықталатын өрнек)

Анықтамалар түрлері. Нақты және атаулы анықтамалар бар. Нақты анықтамалар заттың (объектінің) маңызды белгілерін ашады; атаулы анықтамалар - қандай да бір заттың (объектінің) сипаттамасының орнына термин (заттың аты) енгізіледі, терминнің мәні мен оның шығу тегі түсіндіріледі (мысалы мүлікті жария ету, егер иесі неғұрлым жоғары баға ұсынған адам болса, аукцион деп аталады, мүсін немесе сәулет құрылысын немесе бір танымал адам бейнесін ескерткіш деп атайды). Экскурсиялық практикада анықтамалардың екі түрі де кеңінен қолданылады.

4.2 Ауызша сөйледі (әңгіме) көру бейнелеріне трансформациялау

Экскурсия барысында ауызша ақпараттан көрерменге, көру әсерлерінен - ауызша бағалаулар мен қорытындыларға деген әңгіме көбейеді.

«Трансформация» термині түрлендіруді, ауыстырылуды дегенді мағынаны білдіреді. Әдіскерлер мен экскурсоводтарға жаңа экскурсиялық тақырыпты әзірлеу кезінде экскурсовод мамандығының талаптарын ескере отырып, ауызша сөйлеудің ерекшеліктерін, ең алдымен, әңгіменің экскурсанттардың көру бейнелеріне өзгеруі сияқты маңызды ерекшеліктерді ескеруі қажет.

Ақпараттың бір түрін (сөйлеу) екіншісіне (көру бейнелеріне) айналдыру үшін белгілі бір жағдайлар жасалуы тиіс. Мұндай түрлену әңгіме мазмұнына, экскурсоводтың тіліне (оның бейнесіне), материалды ұсыну әдістемесіне байланысты. Трансформацияның кең мүмкіндіктері көркем шығармалардан үзінділерді пайдалануды ашады. Бұл әдеби монтаждың әдістемелік қабылдауы және дәйексөзді қабылдау.

Экскурсоводтың әңгімесінің белгілі бір бөлігінің өзгеруі көрсету барысында және оның белсенді «жәрдемімен» жүреді.

Сөйлеудің түсініктілігі, оның дәлдігі, мәнерлілігі, Сұлулық бірқатар факторларға байланысты: ойды білдіретін сөздерді дұрыс таңдау, сөйлемдерді құру; ұсыныстар арасындағы байланыс; сөйлеуде мәнерлі құралдарды қолдану; сөйлеу техникасын меңгеру (тыныс алу, дауыс, дикция); сөйлеу интонациясын сақтау.

Экскурсияда әңгімедің екі түрі қолданылады:

а) экскурсанттарға оқиғаның қай жерде және қалай болғандығы туралы анық түсінік беретін әңгіме;

б) қандай да бір объектінің мақсаты (ғимарат, ғимарат, ескерткіш орын) экскурсанттарын ойша қарау алдында қалпына келтіру болып табылатын қайта құру әңгімесі.

4.3 Экскурсиядағы әңгіменің ерекшеліктері

Экскурсиядағы әңгіменің ерекшеліктері көрсетілімге тәуелділік, көрсетілімге бағынуға, әңгімеде көру дәлелдемелерін пайдалануға, әңгіменің бағыттылығы мен нақтылығына, оның бекітілген сипатына тәуелді. Іс жүзінде әңгімедің алты ерекшеліктерін табуға болады:

1. Әңгімедің топтың қозғалыс жылдамдығына тәуелділігі. Әңгіме экскурсанттар қозғалысының ырғағына, экскурсиялар бағытына бағынады. Мысалы, балалармен экскурсияға дайындалған әңгімелерді осы топтардың қозғалу жылдамдығының әртүрлі болуына байланысты ересектерге арналған экскурсияларда өзгеріссіз қолдануға болмайды. Сондай-ақ, жаяу жүргіншілер мен автобус экскурсияларында бір тақырыпқа арналған экскурсия әңгімесі әртүрлі болады.

2. Әңгіменің көрсетуге бағыныштылығы. Экскурсоводтың әңгімесі маршрутта орналасқан көрсету объектілерінен ерекшеленбейді. Әңгіме мазмұны объектілерді бақылау міндетіне бағынады. Әңгіме объектілердің көрсетілуіне сүйенеді де, экскурсанттардың көретіндерін толықтырады және түсіндіреді. Ал экскурсия авторларының ойы бойынша экскурсиялар экскурсанттардың ойлауы алдында пайда болуы тиіс. Әңгіме мазмұны зерттеу объектісімен анықталады (табиғат, мұражай экспозициясы, тарихи ескерткіш, айтулы оқиғалар орны).

3. Әңгімеде көру дәлелдемелерін пайдалану. Әңгімеде ауызша дәлелдер жоқ. Олардың рөлін көрермендер қатары атқарады. Экскурсовод бұл салада өзін көрсету үшін «сөйлей бастайды», ал объект үшін экскурсанты көріп, ол туралы әңгімелегені жөн. Бұған бейнелі әңгіме, ескерткішті шебер көрсету, «экскурсовод портфелінен» көрнекі материалдарды көрсету арқылы қол жеткізеді. Көрерменге байланысты емес әңгіме, әңгімедегі артық мәліметтер дәріс сияқты кемшіліктерге әкеледі.

4. Әңгіменің бағыттылығы, яғни экскурсанттар бақылайтын объектілерге байланыстыру. Экскурсоводтың әңгімесінің бағыттылық сипаты-экскурсия жүргізушінің нақты нысан - ғимарат, сәулет ансамблі, инженерлік ғимарат, табиғат ескерткіші және т. б.

Әдістеменің ерекшелігі-экскурсанттарға нұсқау беруді қалыптастыру: не назар аудару; экскурсоводтың әңгімесін неге бағыттау; ғимараттың, құрылыстың қандай бөлігі (қабат, терезе, балкон, көпірдің аралығы), қандай өсімдіктер көрсетіледі, анықтау. Мұндай түсінікке экскурсовод әңгімелейтін адам тұрған оқиға болған нақты нұсқаулардың көмегімен қол жеткізіледі. Егер көрсетілім бірнеше үй салынған, жанында орналасқан және кейде өзара ұқсас көшеде болса, экскурсовод түсі (ақ, сарғыш, қызыл) деп аталады, оған қажетті ғимарат боялған, оның сыртқы белгілері - қабаттылығы, конструкцияның ерекшеліктері. Экскурсанттар қандай ғимарат туралы сөйлейтіндігін (әңгіме мекен-жайын білу) түсінгеніне көз жеткізгеннен кейін, экскурсовод экскурсия жүргізуді жалғастырады.

5. Экскурсиялық әңгіменің нақтылығы. Нақтылық-бұл тақырыпты тұжырымдау ғана емес, сонымен қатар, өздігінен келтірілген фактілер, оларды түсіндіру. Нақтылық экскурсияда жасыны материал емес, нақты тақырыпты ашатын материал ұсынғылуын талап етеді.

Экскурсоводтың әңгімесіндегі нақтылықты нақты материалдың көптігі ретінде (фактілерді, мысалдарды, күндерді, сандарды, адамдардың аты-жөндерін) қарау дұрыс емес.

Экскурсиядағы материалды нақтылау-ойды білдіру, нақты түрде белгілі бір жағдайды баяндау.

6. Әңгімедің бекітілген сипаты. Тарихи оқиға туралы баяндай отырып, экскурсовод оның дәл осы жерде болғанын, оның қатысушылары басқа біреулер емес, экскурсоводтың өз атаған есімдер екенін нақты сенімділікпен айтады. Экскурсовод нақты оқиғаны сипаттай отырып, оны қазіргі уақытқа (өткеніне немесе болашағына) жатқызады, оны объективті факт ретінде ұсынады және осы әрекетті жасаушы (жасаған немесе жасайтын) нақты адамды көрсетеді.

Әңгіменің ішкі мәтіннің болуы сияқты ерекшелігі ескерілуі керек. Мәтіннің ішкі және қосымша (сөйлеуде жасырын) мағынасы, экскурсоводтың әңгімесіне қатысты болуы керек. Мағыналы бөлігі ол экскурсовод өз сезімдеріне сүйене отырып, әңгімесін эмоционалды қанықтандыруында, қимыл-қозғалысында, сөйлеудің мәнерінде және

мимикада көрініс табады. Шағын мәтіннің мәні-экскурсоводтың әңгіме мәніне қатынасы, белгілі бір фактіні немесе жазылған материалдағы қандай да бір бөлшекті бағалау болып табылады.

Жақсы дайындалған және өткізілген экскурсия экскурсантка қазіргі уақытта объектіні немесе топ объектісін бақылаудан гөрі, одан көбірек ойлауға жетелейді.

Экскурсиялардың көпшілігінің көру объектілері өздері емес, осы объектілерде болған немесе олармен байланысты оқиғаларға байланысты қызықты болады. А әрпімен экскурсиялық объектіні, ал В әрпімен - олармен байланысты оқиғаларды белгілеп, біз қарапайым формуланы аламыз: А + В. Бұл формуланың экскурсиялық практикадағы көптеген нұсқалары бар, Олардың кейбіріне тоқталуға болады.

Кесте 4.1 - Экскурсиялық объектілердің экскурсиялық әңгімедегі оқиғалармен байланысы

Экскурсиялық объект	Экскурсиялық объектімен байланысты оқиғалар
Тарих және мәдениет ескерткіші өнер туындысы ретінде	Тарихи оқиға немесе осы ескерткіштің құрметіне салынған нақты қайраткер
Ғимарат архитектуралық объект ретінде	осы ғимаратта немесе оның жанында болған тарихи оқиғалар
Тұрғын үй құрылыс ретінде, белгілі бір дәуірге тән	онымен байланысты адамдардың өмірі мен қызметінің сипаттамасы
Тас жол, арна, көпір инженерлік құрылыстар ретінде	осы құрылыстар қолданылған оқиғалар
Осы құрылыстың дамуымен байланысты ғылым саласының сипаттамасы	
Ескерту: Кесте авторлармен қолданылған мәліметтер негізінде жасалды	

Көрсетілімге қатысты әңгіме әртүрлі уақытта: көрсетілгенге дейін, көрсетілімге дейін және көрсетілімнен кейін естіледі. Сонымен қатар, тақырыптық экскурсияда бір тақырыпқа арналған әңгіменің үш нұсқасымен жұмыс істеу керек. Бірінші жағдайда әңгіме объектіні экскурсанттар алдын ала бақылайды. Әдетте-бұл объект туралы

қасқаша анықтама айтылып, оның міндеті экскурсанттардың назарын объектінің қандай да бір ерекшеліктеріне бағыттау, оларды қызықты мәліметтермен қызықтыру. Екінші жағдайда көрсету барысында әңгіме көрермен қатарын толықтырады, анықтама, сипаттама, түсініктеме, репортаж, сипаттама немесе әдеби монтаж нысанында болады. Үшінші жағдайда көрсетілгеннен кейін әңгіме өте қысқа-бұл көргендерге қатысты қысқаша қорытынды, кейде экскурсия тақырыбына арналған екі-үш сөз тіркесі болады. Әдетте, қорытындыда қандай да бір әдістемелік тәсілдер пайдаланылмайды.

Берілген үш нұсқаның ішінде әңгіме мен көрсетілімнің өзара арақатынасы тек екіншісінде орын алады - сөз объектімен тікелей өзара арақатынасы және тақырыпты барынша толық ашады. Бірінші нұсқада сөз алдын ала көрсетіледі, үшінші нұсқада-көрсетеді.

4.4 Экскурсиялық әңгіменің әдістемелік тәсілдері

Экскурсиялық әңгіменің негізгі әдістемелік тәсілдері:

1. Экскурсиялық анықтаманы қабылдау бұл көрсету объектілерінің қысқартылған сипаттамасын білдіреді. Анықтамада объект туралы негізгі деректер ғана хабарланады: атауы, салынған күні, авторлары, өлшемдері және басқалар. Бұл әдіс қалалық шолу, әсіресе, автобус экскурсияларының негізгі бөлігі болып табылады және реконструкциялау, оқшаулау, абстрациялау тәсілдерімен сәтті үйлеседі. Қосымша объектілерді қарау кезінде бұл қабылдау анықтамалық материалды баяндаған кезде дербес пайдаланылады, ал экскурсовод топтың объектімен танысуын аяқтайды. Өзінің мазмұны мен құрылымы бойынша бұл тәсіл жолдық экскурсиялық ақпаратқа ұқсайды.

2. Сипаттаманы қабылдау объектімен егжей-тегжейлі танысуды көздейді. Онда объектінің негізгі қасиеттері мен сапасы (оның сыртқы түрінің ерекшеліктері), онымен байланысты оқиғалардың сипаттамасы, оның қазіргі жай-күйі тізбектеледі. Сипаттаманың ұзақтығы 2-3 минуттан аспауы тиіс. Сипаттаманы қабылдау тек объектілерге (сәулет ескерткіштеріне) ғана емес, тарихи оқиғаларға да қатысты. Объектілерді сипаттаудан айырмашылығы тарихи оқиғаларды сипаттау бейнесімен айрықшалаынады. Ол экскурсанттарда көру бейнелерін тудырып, оларға оқиғаның қалай болғанын ойластыруға мүмкіндік береді. Осылайша, оқиғаларды

сипаттауды қабылдау көру қайта жаңартудың әдістемелік тәсіліне сүйене отырып, бағынышты сипатқа ие болады.

Автобустық экскурсияда сипаттаманы қабылдау экскурсанттардың автобустан шығуымен де, шығусыз да көрсетудің барлық түрлерінде қолданылады (автобустың маршруттағы қозғалысы кезінде және терезеден объектілерді бақылау кезінде).

3. Сипаттаманы қабылдау-қасиеттер мен ерекшеліктердің тізбегін білдіреді, олардың жиынтығы қарастырылатын объект туралы неғұрлым толық түсінік береді, экскурсанттарға оның мәнін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ретте объект сипаттамасы бойынша ұқсас басқа объектілер арасында өз орнын алады немесе керісінше, оның қасиеттерінің сипаттамасы басқа объектілерден айырмашылықты көрсетеді. Кейбір оқу құралдарында сипаттаманы қабылдау қате сипаттаманы қабылдаумен анықталады. Сипаттаманы қабылдау оның ішкі, көзге көрінбейтін қасиеттері мен қасиеттерінің сипаттамаларын бере отырып, объектінің сыртқы жағына ғана қатысты. Сипаттаманы қабылдау кезінде объектінің танымдық құндылығы, көркемдік құндылығы, авторлық шешімнің бірегейлігі, мәнерлілігі, сақталуы және т. б. сияқты сапалы жақтарын бағалау беріледі.

4. Түсініктемені қабылдау-әңгімеде тарихи оқиға туралы анықтамадан басқа оны тудырған мән-жайлар мен себептер ашылған кезінде материалды баяндау нысаны. Бұл тәсіл көбінесе өндірістік-экономикалық және табиғаттану экскурсияларында қолданылады, ал әңгімеде үрдістер мен құбылыстардың ішкі байланыстары түсіндіріледі. Түсініктемені қабылдау бейнелеу өнері туындыларын көрсетумен экскурсияға тән. Экскурсовод суретшінің суреттегі бейнесінің мағынасын, монументалды мүсін ескерткішінің мазмұнын түсіндіреді. Сәулеттік экскурсияда осы қабылдаудың көмегімен ғимарат конструкциясының ерекшеліктері, тұтас ансамбльге тән ерекшеліктері анықталады. Түсініктемені қабылдаудың ерекшелігі-объект туралы әңгіме дәлелді сипатқа ие.

5. Түсініктеме қабылдауды экскурсовод оқиғаның мағынасын немесе қазіргі уақытта экскурсиялық топ байқаған тарих және мәдениет ескерткішінің авторының ой-пікірін түсіндіретін материалды баяндаған кезде қолданады. Бұл қабылдау мұражайлар мен көрмелердің экспозицияларын көрсету кезінде экспонаттарға түсініктеме ретінде кеңінен қолданылады. Кейде түсініктеме сәулет тақырыптарына арналған экскурсияларда ғимараттың сыртқы түрі,

оның құрылымы, инженерлік құрылыстардың ерекшеліктері және т. б. туралы сыни ескертулер түрінде қолданылады.

6. Репортажды қабылдау. Репортаж журналистиканың жанрының бірі болып табылады, ол қандай да бір оқиға туралы жедел хабарлайды. Қазіргі кезде репортер көз алдында орын алатын ақпарат туралы өз мәліметін даярлайды. Осы жанрды пайдаланатын журналист әрқашан аталып өтетін оқиғаның куәгері немесе қатысушысы болып табылады. Экскурсияда-бұл экскурсия жүргізушінің оқиға, құбылыс, процесс туралы қысқаша хабарламасы. Бұл ретте әңгіме олардың көру өрісіне түскен нысан туралы (мысалы, автомобиль құрастыру жүргізілетін жылжымалы конвейер туралы). Бұл тәсіл тек объект дамуында көрсетілгенде ғана тиімді, ол бақылау барысында объектінің қалай өзгеретінін және жаңа нәрсе туатынын көруге көмектеседі. Мұндай қабылдауды пайдаланудың қиындығы әңгімеге өзінің маңызды бөлігіне алдын ала дайындалмауы, ол экскурсоводтың жеке мәтініне толығымен кірмейді және импровизация сипатында болады, яғни экскурсовод болып жатқан адамды бақылау кезінде жасайды.

7. Дәйексөзді (цитата) қабылдау әңгімеге құжаттардан үзінділер, әдеби шығармалар және т.б. енгізуді көздейді. Дәйексөз - қандай да бір мәтіннен алынған сөзбе-сөз тіркесімі немесе біреудің сөздерінің дәлдігі. Дәйексөз ашық, қысқа, дәл және міндетті түрде орын мен уақытқа келтірілуі тиіс.

Экскурсиядағы дәйексөз экскурсанттардың санасында көру бейнесін тудыруға бағытталған, яғни, көру арқылы қабылданатын ақпарат рөлінде есептелінеді. Экскурсия мәтінінде дәйексөз түрінде көркем шығармалардан үзінділер (проза, өлеңдер) қолданылады. Әсіресе, назарды бұрынғы уақытқа, тұрмыста және қызметі қалпына келтіру қажет болған жағдайларда дәйексөз қолданысқа ие. Уақыт бойынша дәйексөз салу 30-40 секундтан аспауы тиіс және экскурсия оларға шамадан тыс жүктелмеуі тиіс.

Кейбір жағдайларда дәйексөздер басқа әдістерде қолданылады, мысалы, реконструкциялау, әдеби монтаж, куәгерлерге сілтеме жасау және т.б. кейбір экскурсияларда дәйексөзді қабылдау негізінде тікелей сөйлеу қолданылады. Бұл ретте экскурсанттарды тарихи тұлғалар, тарихи оқиғалардың куәгерлері арасында әңгімеге қатысушылар жасау міндеті қойылады. Бұл мемуарлардан жасалған шығарманың үзінділер арқылы жасалады.

8. Сұрақ-жауаптарды қабылдау экскурсанттарды танымдық үрдіске белсенді тартуды көздейді. Экскурсия жетекшісі әңгіме барысында әр түрлі сұрақтар қояды: экскурсанттардың назарын ұстап тұру, экскурсияға қатысушылар арасындағы психологиялық қашықтықты қысқарту және т.б. сұрақтар көбінде экскурсанттардың өздері де қойылады, бұл кері байланыс туралы куәландырады. Оларға бірден, тез, басты тақырыптан ауытқымай немесе экскурсия соңында жауап беру керек.

Экскурсиялық әңгіменің жоғарыда аталған әдістемелік тәсілдері негізгі және жиі қолданылатын болып табылады. Олар оның сыртқы және ішкі көрінісін сипаттауда, оның қоршаған ортамен байланысын түсіндіруде құрылады, сөздік бейнелерді көрермендерге түрлендіруге арналған, сондай-ақ экскурсоводтың топпен араласуына көмектесуі тиіс.

Экскурсиялық әңгімеден басқа да әдістемелік тәсілдері бар, олар қосымшалар болып табылады және практикада сирек қолданылады. Оларға жататыны мыналар:

1. Куәгерлерге сілтеме тәсілі. Әңгімеде бұл тәсілді пайдалану оқиғаларды бейнелі қайта құруға мүмкіндік береді. Қызыл Кент сарайына экскурсияда (XIII-XV ғасырлардағы сәулет ескерткіші) экскурсовод тарихи оқиғаларға байланысты ежелгі тікбұрышты жапсарлас құрылыстарға сүйене отырып, сілтеме жасайды. Бұл тәсіл экскурсоводқа оқиға (аңыздар) суретін жасауға көмектеседі. Экскурсовод оқиға туралы әңгімеде жергілікті тұрғындар сияқты куәгерлерге сілтеме жасай алады.

2. Экскурсоводтың әңгімесінде қолданылатын тапсырмалар тәсілі, экскурсовод экскурсанттарға: «Бұл ескерткіш неге осылай аталғанын ойлаңыз? Бұл ғимарат неге ұқсайды? Өткен туралы жергілікті жердегі қандай белгілер айтады?» және т.б. осындай тапсырмалар берген кезде, қатысушылар оларды дереу орындап, болжауға кіріседі. Тәсіл экскурсанттардың назарын нақты ғимаратқа, ғимараттың белгілі бір бөлігіне, қарастырылып отырған мәселелерді меңгеру үшін түсінуі маңызды бөлшектерге бағыттайды. Бұл тәсілдің мақсаты-экскурсанттарды қызықтыру, оларды ойлауға, өзінің ойлау қызметін белсендіруге, қиялға бөлеу болып табылады. Бұл сұрақтарға жауап беруге келетін болсақ, экскурсовод оларды одан әрі әңгімеге береді.

3. Материал жаңалығы тәсілі, тақырып бойынша әңгіме барысында экскурсанттарға таныс емес фактілер мен мысалдар

хабарланады. Бұл амалды экскурсовод топ назарын объектіге аудару, бақыланушыны қабылдауды неғұрлым тиімді ету қажет болған кезде қолданады.

4. Сөздік (әдеби) монтаж тәсілі. Оны пайдалана отырып, экскурсовод өзінің әңгімесін әр түрлі әдеби шығармалардан, мерзімді баспасозде жарияланған құжаттық материалдардан үзінділер жиынтығында құрастырады. Бұл үзінділердің мазмұны экскурсия немесе оның негізгі сұрақтарының бірін ашады. Бұл тәсіл оқиғалар көрінісін жаңадан жасауға мүмкіндік береді. Әдеби монтажды экскурсоводтың пайдалануы өнердің бір түрін (сөздік) басқа түрге (бейнелеу) «түрлендіруге» негізделген. Сондықтан әдеби монтаж үшін экскурсанттарға оқиғаның суретін «көруге», олардың динамикасын сезінуге мүмкіндік беретін көркем шығармалардан үзінділерді таңдау керек.

5. Бірге қатысу тәсілі. Бұл тәсілдің мақсаты-экскурсанттарға экскурсияға арналған оқиғаның қатысушысы болуға көмектесу. Мысалы, топқа: «жау әскерлерінің пайда болуы кезінде біз осы алаңға барғанымызды елестетіп көріңізші». Содан кейін көру қайта құру тәсілі арқылы аяқастың өзін қалпына келтіру болып табылады.

6. Пікірталас жағдайы тәсілі. Экскурсовод бұл әдісті пайдалана отырып, әңгімесінде пікірталас жағдайын тудыратын жағдайды көрсетеді. Бұл тәсіл экскурсия бөлігінде материалдың монологиялық формасын ашық диалогпен ауыстыруға мүмкіндік береді. Ұсынылған ереже бойынша екі-үш экскурсант өз көзқарасын білдіреді. Содан кейін экскурсия жетекшісі қорытынды қорытынды жасайды.

7. Қарама-қайшы нұсқаларды кездестіру тәсілі. Экскурсоводтың әңгімесінде, мысалы, белгілі бір тарихи оқиғаны бағалауда, нақты қананың пайда болу күнін бекітуде немесе қала (өзен, көл, жер) атауының шығу тегі қолданылады.

8. Дербестік тәсілі нақты адамның (жазушы, мемлекет қайраткері, әскери басшы) бейнесін ойша жасау үшін қолданылады. Оны экскурсия тақырыбы байланысты адамдардың өмірінен шыққан жекелеген эпизодтар туралы жарқын әңгіме арқылы немесе осы адамдар қатысқан қандай да бір тарихи оқиғаны сипаттау негізінде жасау ұсынылады.

9. Проблемалық жағдай тәсілі. Экскурсоводтың әңгімесінде экскурсия тақырыбына байланысты мәселе қойылады. Экскурсанттар арасында мәселе қою оларды ойлануға және экскурсовод қойған сұрақтарға дұрыс жауап табуға итермелейді. Бірқатар жағдайларда

экскурсанттарға ұсынылған мәселені шешуге балама табу ұсынылады. Экскурсанттардың алдына шебер қойылған мәселе тақырыпшаларға қызығушылық тудырады.

10. Шегініс тәсілі. Экскурсия жетекшісі әңгіме барысында: өлен оқиды, өз өмірінен мысалдар келтіреді, фильмнің мазмұнын, көркем шығарманың мазмұнын әңгімелейді. Бұл әдіс экскурсияның мазмұнына тікелей байланысты емес, сондықтан кейбір әдіскерлер оны «сергіткіш шегіну тәсілі» деп атайды. Оның міндеті шаршауды жою. Алайда, осы әдісті қолданған кезде, тақырып бойынша материалды қысқартпау керек. «Ән, анекдоттар, әзілдерді» сөз арасында қосудың қажеті жоқ.

Мұражайларда экскурсиялар жүргізу әдістемесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мұнда әдістемелік тәсілдер номенклатурасы қала бойынша экскурсияларға қарағанда әлдеқайда көп. Сонымен қатар, мұражайларда өзінің ерекше тәсілдері қолданылады. Мұражай тәжірибесінде экскурсиялық әдіс шегінен шығатын тәсіл де орын алады. Оны дәріс-иллюстративті деп атауға болады. Бұл ретте экскурсоводтың сөзі басым, экспонаттар тек иллюстрация ретінде пайдаланылады.

11. Индукция тәсілі. Жеке, бірлі-жарым жағдайлар мен фактілерден жалпы картинаға, жалпы қорытындыларға көшу, қажет болған жағдайда әңгімеде және экскурсовод бір ескерткіштің сипаттамасынан тұтас ансамбльдің сипаттамасына немесе инженерлік құрылыстар жүйесіне көшкенде қолданылады.

12. Дедукция тәсілі. Экскурсиялық әңгімеде дедукция тәсілі ортақ жағдайдан жеке адамға өту кезінде пайымдау тәсілі ретінде қолданылады. Кейбір жағдайларда бұл екі тәсіл де бір объектіні көрсету кезінде қолданылады. Олардың әрқайсысы өзара қосымша ретінде қолданылады.

13. Климактериялық тәсіл. Экскурсия материалын баяндауды болжайды, алдымен қызықты және аз мәнді фактілер мен аргументтер хабарланған кезде, содан кейін анағұрлым маңызды және ең қызықты фактілерін жеткізеді. Мұндай бірізділік, осы қабылдауды жақтаушылардың пікірінше, экскурсанттардың әңгімеге қызығушылығын арттырады.

14. Антиклиматикалық тәсіл- әңгімедегі материалды баяндау қызықты фактілер мен мысалдардан, көрсетілімде-мазмұны мен архитектурасы бойынша аса маңызды объектілерден басталады. Іс-

шараның басында экскурсанттардың қызығушылығын одан әрі қызықты материалдармен таныстыруға мүмкіндік береді.

Экскурсиялық істің әдістемелік құралдарында басқа да тәсілдер қолданылады: сандар мен фактілерді пайдалану; логикалық дәлелдемелер; қызығушылықтардың өзара әрекеттесуі; ретроспективалар; мақал-мәтелдерді, көркем әдебиеттерді пайдалану. Олардың барлығы осы үшін қажетті белгілердің жоқтығынан экскурсияны жүргізудің әдістемелік тәсілдері деп атала алмайды.

Сондай-ақ, материалдың мазмұнын жақсы меңгеруге көмектесетін ерекше экскурсиялық тәсілдер тобын бөліп алуға болады. Мәселен, кейде экскурсияларда зерттеу әдісі қолданылады. Мысалы, құлықтың тереңдігі жанып жатқан қағаздың көмегімен анықталады, ол құлап, алдымен қабырғаны жарықтандырады.

Экскурсияда «экскурсовод портфеліне» енгізілген көрнекі құралдарды көрсету қолданылады. Ең кең таралғаны иллюстрациялық тәсіл. Мысалы, экскурсоводтың осы өлкенің флорасы мен фаунасы туралы әңгімесі өсімдіктер мен жануарлардың суреттерін көрсетеді.

Тиімді және түсіндіруші тәсіл. Бұл жағдайда экспонатты көрсету алдында әңгіме болады. Әңгіме тек «портфельден» экспонатқа деген түсініктеме болып табылады. Мысалы, кемеңің кескінін көрсету оның құрылымы туралы әңгімемен сүйемелденеді; ғимаратты көрсету кезінде экскурсоводтың келесі түсініктемелерімен оның ішкі жасақтамасының фотосуреті көрсетілуі мүмкін.

Сурет немесе кескін экскурсанттарды қазіргі уақытта олар қарап жатқан тарихи орын (алаң, көше, ғимарат) қалай өзгергеніне көз жеткізу үшін көрсетілсе, онда контрастты тәсіл қолданылады. Фотосурет және сурет бақыланатын объектімен контраст көрінісін табады. Тәсіл көру арқылы қабылданатын ақпаратты салыстыруға құрылған.

4.5 Экскурсоводтың сөзі, оның қарқыны мен сипаты. Тілдің бейнелі құралдарын пайдалану

Экскурсиялық тақырыпты қабылдау дыбыс және бейнелеу негізінде құрылған. Дыбыстық негіздің көзі-экскурсовод және оның сөзі болып табылады. Экскурсанттарға қатысты ол позициядан шыға алады:

- ақпарат беруші, белгілі бір оқиға, құбылыс туралы айтып, оған өз көзқарасын көрсетпестен, оның мәнін, басқа оқиғалар мен құбылыстармен себеп-салдарлық байланыстарын түсіндірместен адамдар тобына білімін хабарлайды;

- комментатор, бақылаудағы объектілер, оқиғалар мен құбылыстар туралы хабарлайды, түсініктеме береді, оларды тудырған себептерді атап отырады;

- әңгімелесуші, объектілерді көрсете отырып, экскурсовод сұхбаттасушының рөлін атқарады. Әңгіме қызықты болады, оның барысында экскурсанттардың берілген материалға реакциясы ескеріледі, ақпаратты баяндаудың сұрақ-жауап нысаны пайдаланылады. Экскурсовод тыңдаушылардың реакциясына, олардың сұрақтары мен репликаларына байланысты әңгімеге қосымша материал енгізе алады;

- ақылшы. Экскурсовод көргендерді түсіндіреді және объектіні қалай бақылауға кеңес береді, яғни экскурсанттарды қажетті тұжырымдарға шығарады;

- эмоционалды көшбасшы, объектілер мен оқиғалармен байланысты талдайды, қарастырылып отырған мәселелерге баға береді, экскурсанттарға өз сенімін айтады, байқалатын объектілер мен құбылыстарды түсінуге көмектеседі.

Экскурсияны өткізу барысында шешендік өнердің келесі бес түрі қолданылады:

1) сөз немесе сөз тіркесі, қандай да бір тақырыпқа қысқа түрде ауызша сөз сөйлеу;

2) белгілі бір тақырыпқа баяндама, көпшілік алдында сөз сөйлеу одан әрі талқылауға жататын талдамалы материалды қамтиды;

3) реферат - ғылым деректеріне, әдеби, мұрағаттық және басқа да дереккөздерге шолу және талдау жасауға негізделген сұрақ мазмұнының қысқаша мазмұны;

4) дәріс - қандай да бір тақырып толық баяндалатын ауызша көпшілік алдында сөз сөйлеу;

5) ауызша сөйлеудің шағын нысандары - реплика (келісім, қарсылық, ескерту), сөйлеушінің сөзіне жауап беру, сөйлеу барысы бойынша анықтама, риторикалық сұрақ, сұраққа тікелей жауап беру.

Кез келген жақсы дайындалған және өткізілген экскурсия шешендік өнер формаларының синтезі болып табылады.

Тіл және сөйлеу. Өзара тығыз байланысты «тіл» және «сөйлеу» ұғымдарын шатастырмау маңызды. Тіл-бұл белгілі бір жағдайларда

қолданысқа ие: фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ережелерді білу маңызды болып табылады; ойлау және сөйлей білу, басқа адамдармен өзара түсіністікке қол жеткізу де маңызды орын алуда. Тір ақпаратты сақтау мен берудің, сондай-ақ адами мінез-құлықты басқарудың ерекше әлеуметтік құралы болып табылады.

Сөз-тілдің мүмкіндігін іске асыру, адамдар арасындағы қарым-қатынас нысаны, «нақты сөйлеу», уақыт өте келе, дыбыстық (іштей сөйлесуді қоса алғанда) немесе жазбаша түрде қапталған.

Сөйлеуде тілдің мүмкіндіктерін пайдалану экскурсоводқа берілген тақырып бойынша белгілі бір білім жиынтығын анық көрсетуге мүмкіндік береді. Сөздің түсініктілігі, оның дәлдігі мен мәнерлілігі бірқатар факторларға байланысты - сөздерді дұрыс таңдау, фразаларды құру және т. б.

Сөз сыртқы және ішкі болып бөлінеді. Сыртқы сөйлеудің коммуникативтік мақсаты бар, оның мазмұны басқа адамдардың түсінуіне бағытталған. Экскурсоводтың әңгімесі-сыртқы сөйлеудің үлгісі, оның міндеті адамдардың сана-сезіміне және нақты іс-әрекетіне әсер ету, оларға нақты объектілер туралы белгілі бір ақпаратты беру және бұл ақпарат экскурсанттардың санасында дұрыс көрініс табуына қол жеткізу. Білімді беру және шындықты көрсету - тілдің екі негізгі функциясы болып табылады. Экскурсиядағы тілдің бірінші функциясы-білім беру, аудиториямен қарым-қатынас бирысында сезімнің сөздік көрінісі. Кез келген тақырыпқа хабарлама екі бөлікке бөлінеді:

а) объектілердің атауы, бөліктерден, тарихи оқиғалардан, табиғи құбылыстардан, адамдардың жекелеген іс-әрекеттерінен, яғни, олардың сөздік белгісі;

б) олардың мәні, басқа объектілерге, құбылыстарға, әрекеттерге қатысы туралы пікір айту.

Ішкі сөз - бұл өзі туралы, аудиторияға хабарланатын ойларды аяқын ала тұжырымдау. Адам қандай да бір зат туралы ойлай отырып, өзімен ішкі (жасырын) диалогта сөйлеседі. Ішкі сөйлеудің көмегімен ойлау жүзеге асырылады, онда сызбалар, бейнелер, кестелер сияқты қосалқы құралдар қолданылады. Ішкі сөз адамның бұрын алған біліміне сүйенеді. Экскурсовод үшін ішкі әңгіме экскурсияның барлық мазмұнын немесе оның бөлігін оймен айту түрінде болады.

Әрбір экскурсовод ішкі сөйлеу мүмкіндігін толық пайдалануы керек, белгілі бір танымдық міндеттерді қою және шешу үшін шын

мәнінде адамның өзімен қарым-қатынасы бар. Егер сыртқы сөйлеу дайын, қисынды, сауатты тұжырымдалған ойларды баяндайтын болса, онда ішкі сөйлеу - дайындық кезеңі, оның барысында өздерімен әңгімелесуде адамның санасында осы ойлар туады және нақтыланады.

Экскурсовод экскурсияда сөйлеудің екі түрін пайдаланады - ішкі сөйлеудің алдында сыртқы, ал экскурсоводтың хабарламасын алған экскурсант тек ішкі сөйлеуді ғана пайдаланады. Бұл алған білімдерін жақсы түсінуге және есте сақтауға, экскурсоводтың қорытындыларымен, оның көзқарастарымен келісуге көмектеседі. Кейде экскурсиядағы мұндай жағдайды жасырын диалогтың әдістемелік тәсілі деп атайды, ол ашық ауызша пікірталасқа түспей, жазылған материал бойынша дұрыс қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Тіл стилі - бұл тіл түрі. Мысалы, тұрмыстағы адамдардың тілі ресми саладағы тілден ерекшеленеді, ғылыми рефераттар тілі жалпы білім беретін мектеп педагогтарының тілінен ерекшеленеді. Тілдің стильдері: көркем, іскерлік, ауызекі сөйлеу (тұрмыстық), ғылыми, публицистикалық, кәсіби-техникалық деп бөлінеді.

Экскурсовод тілінің стилі-ойдың ауызша өрнегі, сөйлеу құрылымы. Басқа стильдерден оны баяндаудың өзіндік формалары мен тәсілдері, қысқаша айтушылық, дәлдік, логикалық, бейнелік, мәнерлілік, эмоциялық, тазалық, тіл байлығы сияқты ерекшеліктермен ерекшеленеді.

Экскурсовод тілінің жеке стилі оның кәсіби шеберлігінің деңгейін, сөйлеу мәдениетін сипаттайды. Экскурсовод тілі стилінің ерекшеліктері оның мақсатына байланысты:

- а) белгілі бір тарихи оқиғаның сыртқы бейнесін қайта жасауға;
- б) байқалатын объектіге, сипатталатын оқиғаға, табиғи құбылысқа толық сипаттама беруге;
- в) экскурсанттарды алыс уақыттың тарихи жағдайын сезінуге мәжбүр етуге.

Экскурсоводтың сөздерінде стандартты фразалар мен сөздерді қолдануға болмайды, олардың мағынасы бұрыннан бар: «осылай айту», «демек», «қысқа айтқанда». Оның мәнері, мысалы, экскурсия барысында бірнеше көтеріңкі болуы керек.

Әңгіме сипаты міндеттерге байланысты өзгереді. Әңгіме баяндау немесе қайта құру сипатында болуы мүмкін. Әңгіме-бұл қандай да бір оқиға туралы әңгіме, оның барысын сипаттау. Әңгімені

тындаушыларға оқиғаның қай жерде және қалай болғандығы туралы түсінік береді. Материалды баяндаудың баяндау стилі көптеген экскурсияларға тән.

Реконструкция (қайта құру) әңгіме тындаушылардың ойынша алдына сол немесе басқа затты бастапқы түрде (мысалы, біздің уақытқа дейін жетпеген ғимарат) қалпына келтіру міндетін қояды. Қабылдау үрдісін басқара отырып, экскурсовод экскурсанттарға өңдерінің санасында салынған суретті көруге және жаңғыртуға кеңес береді.

Сөйлеу мәдениеті. Сөздіктің байлығымен, грамматикалық құрылымдарды кеңінен пайдаланумен, көркем мәнерлікпен, логикалық құрылыммен, іс-қимыл мен мимиканың мақсаттылығымен сипатталатын сөйлеу Мәдени деп саналады. «Сөйлеу мәдениеті» түсінігі ауызша және жазбаша сөйлеуге жатады. Сол және басқа сөз мазмұнды, түсінікті, мәнерлі болуы тиіс. Экскурсоводтың жазбаша сөйлеу мәдениеті бақылау және жеке мәтіндер, әдістемелік әзірлемелер, реферат, дәріс, рецензия, библиографиялық бейне сияқты құжаттарда өз көрінісін табады.

Экскурсияның бақылау мәтіні әдеби тілмен, жеке - сөйлесу тіліне жақын тілмен баяндалады. Ауызша сөйлеу мәдениеті үш құрамдас бөліктен тұрады: тіл мәдениеті, сөйлеу психологиялық мәдениеті, сөйлеу коммуникативтік мәдениеті.

Тілдің тілдік мәдениеті: сөздік мәдениеті, грамматикалық формалар мәдениеті және сөйлеу синтаксисі, сөйлеу мәдениеті (дыбыстар, сөздер, интонациялар), сөйлеу стилистикалық мәдениеті, мим және мимика мәдениеті.

Сөйлеудің психологиялық мәдениеті мынадай ұғымдарды қамтиды: мазмұндық, түсініктілік, грамматикалық және стилистикалық мәнерлілік, сөйлеудің әсері (талап, ұсыныс, тапсырма, кеңес, өтініш, тыйым салу, ескерту). Экскурсияны жүргізудің әдістемелік тәсілдерінің әрекеті психологиялық сөйлеу мәдениетіне негізделген.

Аудиториямен байланыс орнату мен байланыс орнатуды көздейтін сөйлеудің коммуникативтік мәдениеті экскурсовод - икпарат көзі, экскурсоводтың әңгімесі - шынайы хабарламалар жүйесі сияқты ұғымдарды қамтиды. Сөйлеудің коммуникативтік қасиеттері мыналарды қарастырады: тілдің дұрыстығын (әдеби тіл, екпін және грамматика нормаларын сақтау); «сөйлеу мазмұнының сол сөзде көрсетілген шындық құбылыстары мен заттардың шеңберіне сәйкес

келетін сөз дәлдігі»; нақты шын мәнінде зат пен құбылыстардың сөйлеу байланыстарына сәйкес келетін сөйлеу қисындылығы»; әдеби тілге жат элементтер жоқ және адамгершілік нормаларынан қабылданбайтын тіл элементтері жоқ сөйлеу тазалығы; сөйлеу мәнерлілігі (оның экскурсанттардың қызығушылығын тудыратын және берілген материалға назар аударатын ерекшеліктері); сөйлеу байлығы (оның тілдің әр түрлі құралдарымен қанықтығы); сөйлеу орындылығы (оның тақырыпқа, мазмұнына, экскурсияның мақсаты мен міндеттеріне, сондай-ақ экскурсиялық топтың құрамына сәйкестігі).

Экскурсоводтың сөйлеу ырғағы мен қарқыны әңгіме мазмұнымен белгіленеді. Олар экскурсия барысында өзгереді-жылдамдайды немесе баяулайды. Сөйлеу қарқыны жылдам, орташа, баяу, тегіс және үзік болады. Сөйлеу қарқыны тыныш, өлшемді, сөйлеу мазмұны тиімді қабылданатындай болуы керек.

Нақты тақырыптарды дайындау, әңгіме әзірлеу кезінде экскурсоводқа өз бетінше сағатпен сабақ жүргізу керек. Жылдам сөйлеу қарқыны-минутына 75 сөз, орташа - 60 сөз, баяу - 45 сөз. Ол экскурсиялық материалды меңгеруге кедергі келтіреді, тыңдаушыларды тез шаршатады. Үзілістен айырылған сөйлеудің жылдам қарқынын экскурсанттар қабылдамайды. Сонымен қатар, экскурсия барысында бірдей қарқынға жол берілмейді, өйткені ол оны өте аз және іш пыстыратындай етеді.

Экскурсоводтың сөзінде Негізгі ережелер қалған материалға карағанда баяу баяндалады. Негізгі ережелерді дамытатын материал тез қарқынмен баяндалады.

Сөйлеу кемшіліктеріне арнайы терминдерді, шетел сөздерін, сөздік мөртабандарды, кеңсе айналымдарын, ұзын фразаларды шамадан тыс қолдану жатады, өйткені бұл тыңдаушылардың тітіркенуін тудырады, олардың назарын аударады.

Экскурсовод үшін жақсы дикция - буындардың, сөздердің және тұтас фразалардың анық айтылуы маңызды. Дикция кемістігі болып-сөйлемдерді дұрыс айтпау, шаршаңқы сөйлеу және анық сөйлемге жатады.

4.6 Сөйлеу мәнерлілігін күшейту тәсілдері. Экскурсоводтың сөйлеу мәдениеті

Кез келген экскурсоводқа қойылатын ең маңызды кәсіби талап - бұл жоғары сөйлеу мәдениеті. Сөзді меңгермей, экскурсияны сәтті өткізуге сенім артуға болмайды. Экскурсовод оның экскурсанттар алдындағы сөзі - бұл ауызша сөйлеу, бірінші кезекте жазбаша сөйлемнің құрылымы мен көлемімен ерекшеленетін.

Ауызша сөйлеу-бұл жай айтылған жазбаша сөз емес. Егер экскурсовод осы жолмен жүрсе, оған табысқа жету мүмкін емес. Айтылған жазбаша сөйлеуді қабылдау кезінде тыңдаушылар жағдайлардың 50% - дан аспайтын мөлшерде ойнай алады, ал ауызша сөйлеу нормалары бойынша құрылған сөз сөйлеу әдетте 90% - ға қабылданады.

Ауызша сөйлеу сөйлемдерінің құрылысы салыстырмалы еркіндікпен ерекшеленеді. Егер жазбаша сөйлеу жүйелі, байланысқан, қисынды мінсіз мазмұндамаға тән болса, онда ауызша сөйлеу айтарлықтай дәрежеде «ахуалмен»: онда көптеген жағдайлармен, тыңдаушылардың реакцияларымен толықтырылады. Кейде сөз тәртібі бұзылады, бұл әрине, ауызша сөйлеуде және осының арқасында тірі және табиғи пікірге қол жеткізіледі.

Жеке мәтінді дайындау үшін жиналған әдеби, ғылыми, газет, мұрағат, статистикалық материалдар міндетті түрде ауызша сөйлеу ережелеріне сәйкес, сондай-ақ экскурсоводтың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, өңделуі тиіс. Экскурсовод тілінің жеке стилі оның кәсіби шеберлігінің деңгейін, сөйлеу мәдениетін сипаттайды.

Экскурсовод тілі стилінің ерекшеліктері оның мақсатына байланысты:

- қандай да бір тарихи оқиғаның сыртқы бейнесін қалпына келтіру;
- бақыланатын объектіге, сипатталған оқиғаға, табиғи құбылысқа толық сипаттама беру;
- экскурсанттарды уақыттың тарихи жағдайын сезінуге мәжбүр ету.

Экскурсия жетекшісі сөзінің дұрыстығы, тазалығы мен мәнерлілігі олардың қазіргі әдеби тіл нормаларын меңгеруіне байланысты.

Тілдік норма - бұл әдеби тілді дамытудың қазіргі кезеңінде қолданылатын сөздерді, грамматикалық формаларды қолдану және айтылу ережелері.

Тілдік норманың негізгі белгісі - оның тұрақтылығы мен міндеттілігі.

Бірақ әдеби тілдің нормалары қатып қалған нәрсе емес. Олар, жалпы тіл сияқты, үздіксіз, өте баяу болса да, тіл дамуының ішкі заңдары мен тілдік емес факторлардың ықпалымен өзгереді.

Әдеби тілде мынандай нормалар бар:

- лексикалық;
- грамматикалық;
- сөйлеу (орфоэпиялық).

Лексикалық нормаларды сақтау дұрыс және ол дәл сөз қолдануды көздейді. Сөз тек қана аудиторияға әсер етеді, ол оның мәні мен басқа сөзбен ұштасу мүмкіндіктерінде толық қолданылады. Белгілі болғандай, бір ұғымды белгілеу үшін бірнеше сөз болып, сонымен қатар, бір сөз әр түрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Кейбір сөздер әдеби тіл аясында кеңінен қолданылады, басқалары одан тыс және белгілі бір сөздер шеңберімен шектеледі.

Экскурсовод экскурсияға дайындалу барысында, нақты ойды білдіретін сөздерді таңдап, олардың негізгі мағынасын жақсы біліп, қосымша мағыналық реңктерді ескеріп, қандай да бір сөзді қайда және қашан қолдануға болатынын анық көрсетуі тиіс. Егер экскурсовод осы ұсынымды қабылдаса, онда оның сөзін ластайтын, оны түсініксіз ететін, кейде экскурсия мазмұнын қабылдаудан алаңдататын дәлсіздіктер пайда болады.

Өзін өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Экскурсиялық көрсетілімнің негізгі әдістемелік тәсілдерін атаңыз?
2. Экскурсияны дайындау кезінде тілдің мәнерлі құралдары қалай қолданылады?
3. Экскурсиялық әңгімеге қандай талаптар қойылады?
4. Экскурсиялық әңгіме қандай міндеттерді орындайды?
5. Экскурсовод объектілерді қалай көрсетеді?

ТАҚЫРЫП 5. ЭКСКУРСИЯНЫ ДАЙЫНДАУ ӘДІСТЕМЕСІ

5.1 Экскурсияны дайындаудың негізгі кезеңдері, олардың жүйелілігі және өзара байланысы

Жаңа экскурсияны әзірлеу-мамандар тобының қатысуын талап ететін күрделі үрдіс. Болашақ экскурсияның мазмұны, оның танымдық құндылығы әдіскерлер мен экскурсоводтардың білім деңгейіне, олардың құзыреттілігіне тікелей байланысты.

Экскурсия - бұл екі маңызды үрдістің нәтижесі: оны дайындау және өткізу әдістемесі.

Экскурсияны дайындауды екі жоспарда қарастыруға болады:

- экскурсияның жаңа тақырыбын әзірлеу;
- экскурсоводты жаңа тақырыпқа дайындау.

Жаңа экскурсияны дайындау, тақырыпты әзірлеу кезінде туристік компаниялардың әлеуетті клиенттерінің сұраныстары зерделенеді және қаланың, өңірдің, елдің экскурсиялық мүмкіндіктері анықталады. Кез келген экскурсияны дайындау негізіне оқыту мен тәрбиелеудің өзара байланысы, пән логикасын есепке алу, дайындаудың жүйелілігі мен жүйелілігі, анықтығы мен қол жетімділігі, көрнекілік, эмоциялық, экскурсанттардың жас ерекшеліктерін есепке алу және т. б. сияқты педагогикалық ғылымның басты қағидалары мен талаптары қойылуы тиіс.

Жаңа экскурсияны дайындау әдіскерлерді, экскурсоводтарды, кеңесшілерді қамтитын шығармашылық топқа тапсырылады. Шығармашылық топ орта есеппен 3-6 білікті мамандардан тұрады. Оң тәжірибелі және білімді басшы болады. Шығармашылық топтың әрбір мүшесі өзінің материалын дайындауы керек, оны әрі қарай жетекшімен біріктіріп, редакциялайды. Экскурсияны сапалы дайындау үшін таңдау кезінде экскурсоводтардың мүдделері мен кәсіби дайындығын ескеру қажет.

Экскурсиялық істе экскурсияны дайындаудың келесі кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

1. Экскурсияның мақсаты мен міндеттерін анықтау.
2. Экскурсия тақырыбын таңдау.
3. Әдебиеттерді іріктеу.
4. Мұражайлардың экспозициялары мен қорларымен танысу.
5. Экскурсиялық нысандарды іріктеу және зерттеу.

6. Экскурсия бағытын құру.
7. Экскурсия мәтінін дайындау.
8. «Экскурсовод портфелін» жинақтау.
9. Әдістемелік әзірлемелерді құрастыру.
10. Байқау экскурсиясын өткізу және оны бекіту.

5.2 Экскурсияға алдын ала, тікелей және қорытынды жұмыстарды ұйымдастыру

Экскурсияны жаңадан дайындау әр түрлі жұмыс түрлерін қамтитын үш кезеңнен тұрады:

- алдын ала жұмыс;
- тікелей жұмыс;
- қорытынды жұмыс.

Мекеме басшысы бұйрық шығарады, онда тақырыбын, мерзімін, жауапты қызметкерді және шығармашылық топтың құрамын көрсетеді. Сондай-ақ, жұмысты кезеңдер бойынша нақтылауға болады, мысалы, маршрутты дайындау күнін, бақылау мәтінін және т. б. орнатуға болады.

Жаңа экскурсия жасау бойынша жұмысты тек фирма қызметкерлеріне тапсыру міндетті емес, еңбек келісімдері негізінде білім саласы бойынша мамандарды, мұражайлардың қызметкерлерін, мектеп және жоғары оқу орындарының оқытушыларын тартуға болады.

Жоспар және бұйрық түрінде рәсімделген нақты міндет бола отырып, топ міндеттерді бөлу және нақты тапсырмалар алу үшін жиналады, содан кейін ақпарат жинау, тақырып бойынша білім жинақтау, экскурсия жасалатын көрсету объектілерін іріктеу басталады.

Мамандар уақытты алдын ала жұмыс-ақпаратты жинақтау және тікелей жұмыс - маршрутты жасау, әдістемелік әзірлеу және мәтіндерді шамамен теңдей жазу арасында бөлуді ұсынады. Бұдан басқа, қорытынды жұмысты атап өтуге болады - мамандардың экскурсия материалдарымен танысқаннан кейін және оны тікелей маршрутқа қабылдағаннан кейін алған пікірлемелер негізінде жаңа экскурсияға түзетулер енгізу.

5.3 Экскурсияның мақсатын, тақырыбын және тақырыптарын анықтау

Негізінен мазмұны бойынша бірдей келетін экскурсиялар жоқ, олар, ең алдымен, тақырыбы бойынша ерекшеленеді. Грек тілінен аударғанда «тақырып» сөзі негізге алынған нәрсе дегенді білдіреді. Тақырып-бір нәрсе мазмұнына қатысты түсінік. Бұл ұғым мынадай нұсқалардан тұрады: осы туындының шеңберіне қалай келуі мүмкін; автор қандай нәрсеге ұмтылады (оқырмандардың, тыңдаушылардың, көрермендердің назарын аудару); автор өз шығармасында нені және қандай позициядан ұғынуды қалайды.

Экскурсиялық нысандарды іріктеу үшін қандай критерий болуын білуі қажет. Экскурсоводтың әңгімесінің мазмұнын анықтап, әсіресе, кең ақпараттары бар және бірнеше түрлі экскурсияларға қосылуы мүмкін көпжоспарлы объектілерді көрсету критерийдің маңызды бөлігі болып табылады.

Экскурсияның тақырыбы қала архитектурасы, осы жерде өмір сүрген әдебиетшілер мен өнертанушылардың шығармашылығы, сәулет ескерткіштері, дала, орман және таулы жерлер, экономикалық даму және т.б. арқылы көрсетілген қаланың атақты көшесінің тарихы болуы мүмкін. Әсіресе, жиі кездесетін тақырып экскурсия атауымен ашылады, сондықтан да атау экскурсанттар үшін нақты, мәнерлі, есте қаларлық болуы маңызды. Мысалы, «Қарағанды - Қазақстанның көмір астанасы», «Бурабай-Қазақстанның маржаны» және т. б.

Экскурсияның атауын анықтау кезінде: тақырыпты несіздендіретін түрлі штамптарды қолданудан; сөздердің қысқаруын, аббревиатураларды қолданудан; жағымсыз қауымдастықтарды тудыруы мүмкін шетелдік, қарызға алынған сөздерді қолданудан аулақ болу керек. Экскурсияның атауына қойылатын жалпы талаптар: даралық, дәлдік, бейнелік, есте сақтау және ойнату жеңілдігі, ақыл-ой, теріс ассоциациялардың болмауы.,

Әр экскурсия тақырыпқа қарамастан өз мақсатына ие болуы керек. Мақсаты - бұл ұмтылу, неге қол жеткізу. Дұрыс тұжырымдалған мақсат экскурсия жасау кезінде де, одан әрі өткізу кезінде де маңызды мәнге ие. Экскурсияда әр түрлі себептермен көрсету объектілерінің бірін жіберіп алуға болады, ал онымен бірге қандай да бір мақсатқа қол жеткізуге тырыспай, экскурсияны өткізуге болмайды. Мақсаттар экскурсия барысында көрсетілген және не туралы баяндалатын барлық нәрселерге бағынады:

- объектiнiң экзотикалығы, оның қайталанбастығы;
- мәнepлiлiк, объектiнiң өзiнiң сыртқы мәнepлiлiгi немесе оның қоршаған ортамен ерекше өзара iс-қимылы ненi бiлдiредi;
- объектiнiң тұрған жағдайда сақталуы, қазiргi жағдайы, оны экскурсия маршрутына қосу мүмкiндiгi мен мақсаттылығы;
- мазмұндық мағынасы;
- орналасқан жерi, оған кiреберiстiң ыңғайлылығы, кiрме жолдың жай-күйi, көлiк тұрағы және объектiнi қарау кезiнде топты орналастыру үшiн орындардың болуы.

5.4 Экскурсия тақырыбы бойынша материалдарды оқу және жинақтау

Экскурсия тақырыбы бойынша материалдарды оқу және жинақтау: әдеби, мұрағаттық, статистикалық, мұражай көздерi, оқиғалар куәгерлерi, компьютерлiк энциклопедиялар, мультимедиялық базалар, мамандардың кеңестерi арқылы жүредi.

Ақпарат көздерiн iрiктеу және олармен жұмыс iстеу көп уақытты талап етедi және өте маңызды үрдiс болып табылады. Жаңа экскурсияны әзiрлеу кезiнде материалдарды зерттеу тақырыпқа сәйкес әдебиеттер тiзiмiн құрудан басталады. Мәлiметтердiң басты көлемi түрлi баспа көздерiнен алынады: кiтаптар, журналдар және газеттер. Бұл жұмысты жүйелендiру үшiн авторлар, атауы, шыққан жылы, сондай-ақ қажеттi материалдары бар бөлiмдер немесе беттер көрсетiлген тiзiм жасалады. Егер тiзiм үлкен болса, оны негiзгi және қосымша әдебиеттерге бөлуге болады. Тiзiмдi жасау бойынша жұмыс кезiнде кiтапханалардың каталогтары, кiтапханашыларға көмек көрсету, баспа өнiмдерiн жүйелейтiн түрлi басылымдар қолданылады. Мысалы, көптеген журналдар жыл соңында тақырыптар бойынша бөлiнген өз мазмұнын басып шығарады. Көптеген кiтапханаларда өлкетану бойынша арнайы бөлiмдер бар. Авторлардың жұмысына «Қазақстан», «Қазақ совет энциклопедиясы», «Дүниежүзi тарихы», «Астана» және т.б. әмбебап энциклопедиялар да үлкен көмек көрсетедi. Көптеген пайдалы материалдар ғылыми мақалаларда, рефераттарда, диссертацияларда қамтылған.

Материалды таңдауда көптеген миллион жылдар бойы табиғаттану экскурсиясында болуы мүмкiн, мысалы, тау мен теңiздердiң пайда болу тарихы туралы шолу жасағанда бiрнеше

сипатқа дейін нақты шектеу болуы маңызды, мысалы, шайқас немесе өтеріліс тарихына арналған экскурсиялар.

Әдеби дереккөздерден басқа оқиғаға қатысушылар мен куәгерлерден, ҒЗИ мен университеттер мамандары мен ғылыми қызметкерлерінен алынған мәліметтер де пайдаланылады. Көптеген материалдар мұрағат құжаттарында, фильм қорларында, мұражайларда, статистика комитеттерінде бар. Бұл үшін мекеменің мекен-жайлары мен жұмыс кестелерінің, телефондарының тізбесін, басшылар мен қызметкерлер туралы қысқаша мәліметтерді құрайды.

Көздерді зерттеу жеке көрсету объектілеріне қатысты қажетті материалдарды көшірумен, конспектілеумен және экскурсияны қараумен, цитаталарды, тезистерді көшірумен, әңгімелесулерді жазумен, мысалы, қала экономикасының әр түрлі жақтарының динамикасын көрсететін статистикалық материалдары бар кестелерді құрастырумен сүйемелденеді.

5.5 Экскурсиялық объектілерді іріктеу, олардың жіктелуі.

Экскурсиялық объектілерді зерттеу, экскурсиялық объектілердің карточкаларын жасау

Экскурсияларды дайындаудың маңызды кезеңі экскурсиялық нысандарды таңдау болып табылады. Экскурсиялық объектілер табиғи, тарихи, археологиялық, сәулет, өнер және құжаттық, естелік орындарға бөлінеді. Оларды зерделеу, сақтау, пайдалану Қазақстан Республикасының «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы», «Қоршаған ортаны қорғау туралы», «тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы», «ҚР-дағы сәулет және қала құрылысы туралы» бірқатар заңдарымен реттеледі.

Осы заңдарда объектілер түрлерінің егжей-тегжейлі сипаттамасы, басқару, қаржыландыру, жауапкершілік және халықаралық ынтымақтастық мәселелері беріледі. Мысалы, «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» заңда олардың түрлері келтіріледі: мемлекеттік қорықтар, табиғи парктер, қорық аймақтары, табиғи қаумалдар, зоологиялық парктер, ботаникалық бақтар, дендрологиялық парктер; кейбір ормандар, су қоймалары, жер қойнауы учаскелері. Бұл аумақтар мен акваториялар ғылыми, мәдени-тарихи, оқу, туристік-рекреациялық, шектеулі шаруашылық мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін. 30-32-баптарда бұл жерде «тірі

емес табиғат объектілерін, өсімдіктер мен жануарларды, тарихи - мәдени мұра объектілерін көрсетуді» жүргізуге болады деп айтылған ... оқу экскурсиялары мен сабақтары ..туристерді табиғи және мәдени көрікті жерлермен таныстыру».

Тарихи-мәдени мұра туралы заң бойынша жылжымайтын және жылжымалы объектілердің жіктелуі келтіріледі. Біріншісі: жеке объектілер мен сәулет, монументалды өнер туындылары, археологиялық сипаттағы элементтер, ғылым мен техника туындылары, тарихи немесе мемориалдық маңызы бар ғимараттар, құрылыстар, сондай - ақ кешендік объектілер-қала құрылысы өнерінің туындылары, бақ-саябақ өнерінің туындылары, тарихи қорымдар, аумақтар мен орындар жатады. Екінші (жылжымалы) объектілерге: жеке объектілер - археологиялық олжалар, ежелгі заттар, антропологиялық және этимологиялық материалдар, тарихи жәдігерлер, көркем шығармалар және сирек құжаттар, сондай - ақ кешенді-тарихи қалыптасқан қорлар, жеке объектілердің коллекциялары жатады.

Экскурсиялар материалдық емес тарихи куәліктердің тақырыбын аша алады. Заң бойынша бұл: адамзат қоғамдастығының дәстүрлері-тарихи, мәдени, діни, тұрмыстық және шаруашылық; саны аз халықтардың жергілікті тілдері мен тілі; топонимдер.

Экскурсиялық объектілер сапалы мақсаты бойынша жіктелуі мүмкін:

а) біздің халқымыздың өміріндегі тарихи оқиғаларға, қоғам мен мемлекеттің дамуына байланысты естелік орындар (мысалы, ҚАРЛАГ, АЛЖИР);

б) көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметіне байланысты ғимараттар мен құрылыстар, мемориалдық ескерткіштер, сәулет және қала құрылысы туындылары, тұрғын және қоғамдық ғимараттар, өнеркәсіп кәсіпорындарының ғимараттары, инженерлік құрылыстар (бекіністер, көпірлер, мұнаралар), кесенелер, мәдени мақсаттағы ғимараттар және басқа да құрылыстар;

в) табиғи объектілер - ормандар, тоғайлар, саябақтар, өзендер, көлдер, тоғандар, қорықтар мен қаумалдар, сондай-ақ жекелеген ағаштар, реликтік өсімдіктер және т. б.;

г) мемлекеттік және халық мұражайларының сурет галереяларының, тұрақты және уақытша көрмелердің экспозициялары;

д) археология ескерткіштері - қалашықтар, ежелгі тұрақтар, қоныстар, жерлеу орындары бар қорғандар, жер үйінділері, жолдар, тау қазбалары, қаңқалар, ғибадатханалар, каналдар және т. б.;

е) өнер ескерткіштері - бейнелеу, сәндік-қолданбалы өнер туындылары, мүсін, бақ-саябақ өнері.

Мазмұны бойынша экскурсиялық объектілер жіктеледі:

а) біржоспарлы-кескіндеме, өзендер, өсімдіктер, жануарлар, үйлер;

б) көпжоспарлы - бұл сәулет ансамблі, орман, көше, алаң, қала шаңы.

Функционалдық мақсаты бойынша экскурсиялық объектілер жіктеледі:

а) негізгі-бұл объектілер;

б) қосымша - әңгімедегі логикалық өту барысында негізгі объектілер арасындағы өту кезінде көрсетіледі.

Сақтау дәрежесі бойынша экскурсиялық объектілер мыналарға жіктеледі:

а) толық сақталған;

б) осы күнге елеулі өзгерістермен жеткен;

в) ішінара сақталған, жоғалған.

Кейде объектілерді танымдық құндылығы мен мәнерлілігі бойынша жіктеу ұсынылады. Бірақ бұл жіктеу, ең алдымен, іскталмаған, өйткені танымдық құндылық және объектіні көрсету кезіндегі мәнерлілік экскурсоводтың біліктілігіне байланысты.

Экскурсиялық қызметкерлердің алдында жаңадан экскурсия құру кезінде көптеген нысандардан ең қызықты және сыртқы түрі бойынша және өзімен бірге болатын ақпарат бойынша іріктеу міндеті тұр. Нысандарды дұрыс таңдау экскурсиялық материалды қабылдау және тақырыпты терең ашу үшін негіз болады. Бұл істі сол бір нысандарды экскурсиядан экскурсияға шақырмауы үшін ұйымдастыру қажет. Мүмкіндігінше әрбір тақырыптың «өз» объектілері болуы тиіс. Объектілердің әртүрлілігі экскурсанттардың әсерлерін дұрыс кезектестіруді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, әр түрлі тақырыптарды зерделеу кезінде жаңашыл элементті сақтауға мүмкіндік береді.

Егер белгілі бір объектіні болжамды маршруттан алып тастау мүмкін болмаса (мысалы, Астанадағы «Астана-Бәйтерек» монументі, Алматыдағы «Медеу» биік таулы мұз айдыны және т.б.), олар бірқатар экскурсияларда (шолу, тарихи, әдеби, өнертанушылық)

көрсетіледі, онда мұндай объект ерекше ашылуы тиіс. Оны көрсету кезінде басқа тақырыптарға экскурсияларда көрініс таппаған сипатты белгілер анықталуы тиіс. Мұндай объектілерді көрсету және әңгімелеу кезінде тақырыпқа байланысты әр жолы өзге материал пайдаланылуы тиіс. Сондықтан оларды қайта қарау кезінде экскурсанттардың қызығушылығы, әдетте, төмендемейді.

Экскурсияларды дайындау тәжірибесінде экскурсиялық объектілерді бағалаудың белгілі бір әдістемесі әзірленді. Бұл әдістемені қолдану жаңа экскурсияны жасаушылар мазмұны жағынан ұқсас бірнеше объектілермен маршрутта кездескен жағдайда, осы тақырып үшін ең қызықты болып табылатын оларды таңдай алады.

Экскурсияға қосылатын нысандарды бағалау үшін келесі критерийлерді пайдалану ұсынылады:

а) танымдық құндылық - белгілі ғылым мен мәдениет қайраткері белгілі бір дәуірмен, өмірімен және шығармашылығымен объектінің нақты тарихи оқиғамен байланысы, ескерткіштің көркемдік құндылығы, оларды экскурсияға қатысушыларды эстетикалық тәрбиелеуде пайдалану мүмкіндігі.

б) объектінің танымалдығы, оның халық арасында танымалдығы (мысалы, Бейбітшілік және Келісім сарайы «Пирамида», Тәуелсіздік алаңы, Астана қаласындағы Олимпиадалық стадион және т.б.).

в) объектінің ерекше (экзотикалық) болуы. Олардың ерекшелік түрі, қайталанбастық тарих және мәдениет ескерткіштерін, ғимараттар, құрылыстар (мысалы, Қожа Ахмет Яссауи Кесенесі, Түркістан қаласы). Объектінің ерекше болуы, сондай-ақ, осы ғимаратта, осы ескерткіш орнатылған жерде болған тарихи оқиғамен, аңызбен немесе тарихи оқиғамен (мысалы, Қарағанды қаласынан 260 шақырым жерде Қызыл-Кент сарайы) байланысты болуы мүмкін, табиғи ерекше экзотикалық болуы мүмкін.

г) объектінің мәнерлілігі, яғни объектінің сыртқы мәнерлілігі, оның фонмен, қоршаған ортамен - ғимараттармен, құрылыстармен, табиғатпен өзара әрекеттесуі. Басымдылық жерге ең жақсы сай келетін, басқа объектілермен, ландшафтпен үйлескен нысанға беріледі (мысалы, Қабанбай батыр кесенесі, ҚР Тұңғыш Президентінің мұражайы).

д) объектінің сақталуы. Қазіргі уақытта объектінің жай-күйін, оның экскурсанттарды көрсетуге дайындығын бағалау жүргізіледі.

е) объектінің орналасқан жері. Объектілерді іріктеу кезінде ескерткішке дейінгі қашықтық, оған кіреберістің ыңғайлылығы,

автокөлік үшін жолдың жарамдылығы, объектіге экскурсанттарды жеткізу мүмкіндігі, осы объектіні қоршаған табиғи жағдай, бақылау мақсатында топты орналастыру үшін жарамды орынның болуы ескерілуі тиіс.

ж) объектіні көрсетуді уақытша шектеу (тәулік уақыты бойынша, күндер, айлар және маусым бойынша) - бұл нашар көріну немесе маусымдық көріну салдарынан объектіге бару және тексеру мүмкін болмаған кезде орын алады.

Экскурсияға баратын объектілерді көп мөлшерде бермеу керек, өйткені ол оның ұзақтығын арттырады және экскурсанттардың шаршауын тудырады, ал бұл ретте назар мен қызығушылықты әлсіретеді. Қалалық экскурсияның оңтайлы ұзақтығы 2-4 академиялық сағатты құрайды, бұл ретте экскурсанттар 15-20 экскурсиялық нысандарды қабылдайды.

Есте сақтау қажет, экскурсия көп баратын объектілерге артық тиімеуі керек, өйткені бұл оның ұзақтығын арттырады және экскурсанттардың шаршағандығына әкеледі, ал бұл ретте назар мен қызығушылықты әлсіретеді. Қалалық экскурсияның оңтайлы ұзақтығы 2-4 академиялық сағатты құрайды, бұл ретте экскурсанттар 15-20 экскурсиялық нысандарды қызығушылықпен қабылдайды.

Экскурсияға бір топ және бірнеше топ объектілері (ескерткіш орындар, тарихи ескерткіштер, тұрғын үйлер, табиғи объектілер) кіруі мүмкін. Объектілерді қабылдау экскурсияның тақырыбына, оның мазмұнына, экскурсиялық топтың құрамына байланысты. Барлық шолу экскурсиясы мүсін ескерткіштері мен монументтерді көрсетумен құрылса дұрыс болмайды. Көру қатарының біркелкілігін құруға жол бермеу керек. Егер маршрутқа ескерткіштермен және монументтермен қатар жекелеген ғимараттар мен көшелерді, табиғат объектілерін көрсету енгізілмейтін болса, экскурсанттардың көру әсері толық емес болады.

Экскурсияны дайындау барысында объектілерді сол жерде, табиғи жағдайда көрсетуге назар аудару қажет. Қажетті бастапқы деректер көздері - кітаптар, альбомдар, фотосуреттер бойынша объектілерді зерделеуді береді. Экскурсиялық объектімен тікелей оның орналасқан жерінде кездесу, оның әр түрлі жақтарын зерттеу экскурсоводқа болашақта, топпен жұмыс істегенде, ескерткіште еркін бағдар алып, оны білікті түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Объектілерді іріктеу олардың әрқайсысына карточка (объектінің паспорты) жасаумен аяқталады. Карточкалардың (паспорттардың)

деректері нақты әзірленетін тақырып үшін де, болашақ экскурсиялар үшін де пайдаланылады.

Объектілердің паспортына мынадай деректер енгізіледі:

- объектінің атауы (бастапқы және қазіргі заманғы), сондай-ақ объект халыққа белгілі атауы;

- объект байланысты тарихи оқиға, оқиға күні;

- объектінің орналасқан жері, оның пошталық мекенжайы, оның аумағында орналасқан объект (қала, кент, өнеркәсіптік кәсіпорын, мұражай);

- объектінің сипаттамасы (оған кіреберіс, оның авторы, құрылыстың күні, қандай материалдардан дайындалған, мемориалдық жазбаның мәтіні);

- ескерткіш туралы мәліметтер көздері (әдебиет, мұрағаттық деректер, ауызша аңыздар));

- ескерткіштің сақталуы;

- объектіні күзету кімге жүктелген;

- қандай экскурсияларда объект пайдаланылады;

- карточканың жасалған күні және оны құрастырушының жеке деректері.

Сәулет, табиғи, археологиялық объектілердің карточкаларына басқа мәліметтер енгізілуі мүмкін. Мысалы, сәулет ескерткішінің карточкасына (ғимарат) мүсіннің, өрнектердің, қабырға жазбасының болуы, ескерткіштің декоративтік (сыртынан, ішінен) жинақталуында, геологиялық ескерткіштерде осы объект қалыптасқан дәуірді, жануарлар мен өсімдіктерден алынатын объектілердің - жіктелуін, түрін, экологиялық өзара әрекеттесуін атап өту керек.

5.6 Экскурсия бағытын құру. Маршрутты айналып өту.

Қозғалыс трассасын анықтау, экскурсиялық көрсету орындарын таңдау. Маршруттың хронометражы

Экскурсияның маршрутын құрастыру тақырыпты ашуға мүмкіндік беретін экскурсиялық топтың ең ыңғайлы жолын білдіреді.

Бағыттар хронологиялық, тақырыптық, кешенді (тақырыптық-хронологиялық) және географиялық қағида бойынша құрылады. Қала бойынша шашыраңқы орналасқан объектілерді хронологиялық қағида бойынша ұстану өте қиын немесе тіпті мүмкін емес. Көбінесе

тақырыптық экскурсиялардың көпшілігінде алдын ала әзірленген тақырыптық қағида пайдаланылады. Тақырыптық-хронологиялық қағида жиі, әсіресе қалалық шолу экскурсияларын дайындау кезінде қолданылады. Оларда объектілерді көрсету мен әңгіме жүргізудің хронологиялық реттілігі тек жеке кіші тақырыптардың ішінде ғана сақталуы мүмкін.

Маршрутты әзірлеу-жаңа экскурсия құрудың технологиясының негізгі элементтерінің бірі болып табылатын және шығармашылық топ мүшесінің жоғары біліктілігін талап ететін күрделі көп сатылы рәсім.

Маршрутты әзірлеуге мынадай талаптар қойылады:

- бір көшеден немесе бір экскурсиялық объектінің жанынан қайта отуден аулақ болу керек.;

- маршрут өте ұзақ өтулерге немесе көрсету объектілері арасындағы өтпелерге жол бермейтін жинақы болуы тиіс (олардың уақыты 10-15 минуттан аспауы тиіс);

- экскурсиялық объектіні қарау үшін қол жетімді болуы тиіс;

- маршрутта жайлы аялдамалар, соның ішінде санитарлық аялдамалар, көлік қоятын орындар болуы керек.

Экскурсияны өткізу сәтінде негізгі маршрутпен қатар жолдағы күтпеген жағдайлар: көлік тығындары, апаттар, жөндеу жұмыстары жағдайында топтың бірнеше қосалқы қозғалысы нұсқаларының болуы орынды.

Автобус маршрутын әзірлеуде «Жолда жүру ережелерін», «Пассажирларды тасымалдау ережелерін» және т.б. басшылыққа алу керек. Рәсім паспортты және маршрут сызбасын, километражды есептеу мен көлік құралын пайдалану уақытын келісумен және бекітумен аяқталады.

Экскурсияның болжамды маршрутының экскурсиялық әлеуеті базасында экскурсия мәтіні қолданатын көздерді зерттеу бойынша үлкен жұмыс жүргізе отырып, маршрутты нақтылау қажет. Ол үшін оны қайта айналып өту қажет. Жұмыстың осы кезеңінде қозғалыс трассасы, объектілердің орналасқан жері, оларды автобустан шолу шарттары, экскурсанттардың автобустан шығатын белгіленген орындарына кіреберістер нақтыланады, объектілерді жақсы қарау үшін топты орналастыру нұсқалары таңдалады, экскурсияны өткізуге кедергі келтіруі мүмкін құбылыстар белгіленеді (объектіге жақын құрылыс, жолды жөндеу басталатын және т.б.).

Экскурсияның бағытын нақтылау бойынша жұмыс барысында объектілерді көрсетуге бөлінген уақытты хронометрлеуді, бір объекіден солға көшуді (көшуді), сондай-ақ топтың автобустан шығу уақытын жүргізу қажет, жалпы экскурсияның ұзақтығын нақтылауға және нәтижелеріне байланысты маршрутқа қажетті түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Барлық өзгерістер экскурсияның шолу сызбасында көрсетіледі. Маршрут жасалғаннан кейін оны айналып өту жүргізіледі.

Жұмыстың осы кезеңінде қозғалыс трассасы орналасқан жері нақтыланады

5.7 Экскурсовод портфелін жинақтау: экскурсия тақырыбы бойынша қосымша иллюстрациялық, аудио және бейнематериалдарды дайындау

«Экскурсовод портфелі» - экскурсияға арналған көрнекі құралдардың жиынтығы. Бұл көрсету нысандары бізге өзгертілген түрде жеткен немесе мүлдем сақталмаған жағдайларда ерекше маңызды. Сонда фотосуреттер, суреттер, сызбалар объектінің бастапқы түрін қалпына келтіруге көмектеседі.

«Экскурсовод портфеліне» экскурсияның тақырыбына қатысы бар адамдардың фотосуреттері, репродукциялар: суреттер, географиялық карталар, картосхемалар, мысалы, әскери оқиғалар, өнеркәсіптік кәсіпорындар өнімдерінің үлгілері, гербар парақтары, геологиялық үлгілер, аудио жазбалар және басқа да иллюстрациялық материалдар кіреді.

Көрнекі құралдарды іріктеу критерийлері ретінде мыналар қабылданады:

- оларды пайдаланудың қажеттілігі мен орындылығы;
- танымдық құндылық, яғни ұсынылып отырған құрал экскурсияны қаншалықты байыта алады, көрсету мен әңгімелерді көрнекі және түсінікті етіп жасай алады;
- ерекшелік;
- мәнерлілік;
- сақталуын.

Фотосуреттер, картосызбалар, репродукциялар картон негізі және көлемі 18×24 см-ден кем болмауы тиіс, бейненің анықтығы мен айқындығымен ерекшеленуі тиіс. Автобуста көрсетуге арналған

көрнекі құралдарды автобустың алыс қатарынан қарастыру үшін 24×30 см-ге дейін ұлғайту қажет. Қазіргі уақытта автобустар бейне жүйемен жабдықталған, бұл экскурсия барысында 2-3 минут бойы шағын бейне сюжеттерді пайдалануға мүмкіндік береді.

Көрнекі құралдарды іріктеуден кейін оларды көрсету тәсілдері ойластырылады, әдістемелік ұсынымдар беріледі және көрсету тәртібімен олардың тізімі жасалады. Оқу құралының сыртына немесе жеке карточкаға аннотация қосылады, онда оның сипаттамасы мен бағасы беріледі, мысалы, портретте бейнеленген қайраткердің өмірбаяндық деректері. Көрнекі құралдарды таңдауда мұражайлар мен мұрағаттар үлкен көмек көрсетеді, құралдардың бір бөлігін таңдап алынған әдебиеттен алады. «Экскурсовод портфелін» соңғы іріктеу Жаңа экскурсияны қабылдау-тапсырудан кейін жасалады, бірақ қосу мен өзгерістер келешекте де мүмкін болады.

5.8 Экскурсияның технологиялық картасын жасау.

Экскурсияның негізгі әдістемелік құжаты - технологиялық картаның құрылымы мен рәсімделуі

Экскурсияның технологиялық картасы қорытынды құжат болып табылады, ол экскурсия жасау бойынша шығармашылық үрдістің соңында, оның соңғы кезеңі - Байқау экскурсиясын өткізу кезінде қабылдау комиссиясын тапсыру алдында жасалады. Онда экскурсияның тақырыбы, мақсаты, міндеттері, маршруттың оңтайлы нұсқасы, оның ұзақтығы, көрсету объектілері, аялдама орындары, кіші тақырыптар, ұйымдастыру және әдістемелік нұсқаулар, экскурсовод өзінің әңгімесінде пайдалануы тиіс көрсету мен әңгімелердің әдістемелік тәсілдері көрсетіледі. Технологиялық карта нақты объектілерде экскурсанттарға экскурсияның мазмұнын жеткізу нәтижелі екендігін көрсетеді. Технологиялық картаның мақсаты: экскурсоводқа экскурсияны өткізу кезінде оң нәтижеге жетудің дұрыс жолын көрсету.

Экскурсияның технологиялық картасы экскурсиялық қызметті жүргізуге үміткер туристік-экскурсиялық ұйымды сертификаттау кезінде талап етілетін негізгі құжат болып табылады (кесте.1).

Технологиялық карта экскурсия сияқты үш бөліктен тұрады; кіру, негізгі бөлім және қорытынды. Кіру және қорытынды экскурсиялық объектілермен байланысты емес және экскурсияның негізгі бөлігіне

дейін және одан кейін картада орналасады. Онда экскурсовод топқа экскурсияның өзі туралы міндетті түрде хабарлауы тиіс, оған қатысушылардың назарын көрсету объектілеріне және экскурсиялық әңгіме мазмұнына аудару үшін қысқаша нұсқаулар беріледі. Технологиялық картадағы мәтін оның бағандары ескерілмей жазылады. Кіру кезінде оның нұсқалары көрсетілуі мүмкін, оларды пайдалану экскурсиялық топтың құрамына байлаиысты.

Кесте 5.1 - Экскурсияның технологиялық картасы

1	2	3	4	5	6	7
Маршрут бойынша орын ауыстыру учаскелері	Аялдама орындары	Көрсетілім объектісі	Ұзақтылығы	Ақпараттың негізгі мазмұны	Ұйымдастыру бойынша нұсқаулар	Әдістемелік нұсқаулар

Экскурсияның технологиялық картасы

Экскурсия тақырыбы:

Ұзақтығы (сағ.): _____

Ұзындығы (км): _____

Автор-әзірлеуші, автор, авторлар ұжымы, кәсіпорыи: _____

Экскурсияның мазмұны: _____

Экскурсия маршруты, оның ішінде маршруттың нұсқалары (жазғы, қысқы) _____

«Маршрут бойынша орын ауыстыру учаскелері (кезеңдері)» деген 1-бағанда жүру немесе экскурсиялық топ өтуі тиіс көшелер, даңғылдар, бульварлар, тас жолдар көрсетіледі. Бірінші болып экскурсовод экскурсияға кірісетін орын көрсетіледі. Содан кейін технологиялық картаға сәйкес экскурсияның бірінші кіші тобын ашу көзделген көрсету нысанына дейінгі жол кесіндісін атайды. Бұдан әрі алдыңғы объектіден келесіге дейінгі жол кесінділері жазылады.

«Аялдама орындары» 2-бағанында автобустың аялдауы және одан шықпай объектіні қарау немесе автобустың аялдауы және

топтың шығуы, сондай-ақ, топтың жаяу жүргіншілер экскурсиясында аялдауы көзделген маршрут нүктелері көрсетіледі. Аялдамалар нақты және дәл көрсетілуі керек, мысалы: «Тәуелсіздік стелласына қарама-қарсы каскадтық алаң». Бұл бағанда автобустан шығудың қысқы және жазғы нұсқаларын көрсеткен жөн. Қыста қатты аязда шығу өтпін азаяды, машинадан шықпай-ақ экскурсиялық объектіні қарау болжанады. Сондай-ақ, технологиялық картада жаңбыр немесе басқа да қолайсыз метеорологиялық жағдайлар кезінде тоқтау жөнінде ұсыныстар беру керек.

«Көрсету объектісі» деген 3-бағанда нақты экскурсиялық объектілер көрсетіледі, олар экскурсанттарға аялдамада, автобустың тоқтауынсыз немесе жаяу жүргіншілер тобының жүруінде көрсетіледі. Негізгі және қосымша объектілер көрсетілуі мүмкін. Нысанның толық атауын сипаттайды, мүсіншілер мен сәулетшілердің аты-жөнін көрсетеді.

«Ұзақтығы» деген 4-бағанда объектіні көрсету және онымен байланысты экскурсиялық әңгіме үшін қажетті уақыт көрсетіледі. Осы уақыт аралығында экскурсанттардың объектіні дербес қарауына арналған және келесі объектіге қозғалуға көзделген уақытты да ескеру қажет. Төртінші бағанда көрсетілген уақыт бөлігінің сомасы экскурсияның жалпы ұзақтығын құрайды. «Ақпараттың негізгі мазмұны» деген 5-бағанда маршрутқа сәйкес қысқаша аннотациясы бір тақырыпшаның атаулары тізбеленеді. Подтема-экскурсия тақырыбының құрамдас бөлігі жазылады. Ол бір немесе бірнеше объектілерде ашылуы мүмкін, бұл оларда қамтылған ақпаратқа, сондай-ақ экскурсия тағайындалған экскурсанттар санатына байланысты. Тақырыпшалар экскурсия материалының ішкі логикасына сәйкес тақырыпты жүйелі түрде ашады. «Ұйымдастыру жөніндегі нұсқау» деген 6-бағанда объектілердің қозғалу және экскурсиялық топтың орналасу тәртібіне, оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, ескерткіш орындары мен тарих және мәдениет ескерткіштерінің жүріс-тұрыс ережелеріне, табиғатты қорғау талаптарына, санитарлық-гигиеналық талаптарды орындауға байланысты барлық мәселелер жазылады. Ұсыныстар мүлдем нақты берілуі керек. Мысалы, «Автобус музыка театрының кассаларына қарсы тоқтау», «Топты көпірдің оң жағында жағалауда орналастыру», «Зауыт цехына кірер алдында объектілерді қарау тәртібін түсіндіру, қауіпсіздік ережелері туралы еске салу» және т. б.

№ 7 «Әдістемелік нұсқаулар» бағанына экскурсоводка көрсету мен әңгімеге байланысты аса маңызды нұсқаулар орналастырылады. Онда объектінің нақты егжей-тегжейі атап көрсетіледі, оларға экскурсовод көрсету кезінде назар аударуы керек, оларды талдаудың жүйелілігі, көрсету мен әңгіменің әдістемелік тәсілдері ұсынылады және оларды қалай қолдану керек, «экскурсовод портфелінен» материалдарды пайдалану бойынша кеңестер беріледі, логикалық өту нұсқалары, дәйексөзге келтіру үшін материалдар жазылады.

Әдістемелік әзірлемені құрастырғаннан кейін мамандардан оның сапасы туралы қорытынды алып, оны туристік-экскурсиялық мекеме басшысының бұйрығымен бекіту керек.

5.9 Экскурсия мәтінін құрастыру. Экскурсияның бақылау және жеке мәтіндеріне қойылатын талаптар

Экскурсия бағыты бекітілгеннен кейін шығармашылық топ экскурсия мәтінін жасау жұмысын бастайды. Экскурсиялық практикада оны бақылау мәтіні деп атауға болады. Ол барлық экскурсияны толық ашу үшін қажетті материал болып табылады. Онда экскурсия арналған фактілер мен оқиғаларға белгілі бір көзқарас қалыптасады. Бақылау мәтінде пайдаланылатын материалдардың көздеріне нұсқауларды сақтау өте маңызды. Мәтінге қойылатын талаптар: қысқаша, Тұжырымдаманың нақтылығы, нақты материалдың қажетті саны, тақырып бойынша ақпараттың болуы, тақырыпты толық ашу, әдеби тіл.

Үш сағаттық автобус экскурсиясы үшін бақылау мәтінінің көлемі шамамен 40-50 бет машинкамен басылған, жаяу жүргіншілер экскурсиясы үшін 25-30 бет құрайды. Бақылау мәтіні пайдалану үшін ыңғайлы болуы тиіс, ал дәйексөздер, сандар мен мысалдар дереккөздерге сілтемелермен сүйемелденуі тиіс.

Шығармашылық топ дайындаған және туристік компания басшылығы бекіткен экскурсияның бақылау мәтіні жеке экскурсоводтардың жеке мәтіндерін әзірлеу үшін негіз болып табылады.

Экскурсияның жеке мәтінін әрбір экскурсовод осы тақырыпқа жеке экскурсия өткізуге дайындайды. Ол бақылау мәтініне сәйкес келуі тиіс, ал ондағы материал маршруттағы объектілер көрсетілген ретпен баяндалуы тиіс. Жеке мәтін экскурсиялық әңгіме үшін дайын

материал болып табылады. Оны бірінші тұлғадан жазу керек, пайдалануға ыңғайлы болу үшін мәтінді картаға көшіру ұсынылады, онда объект туралы деректер, әңгіменің негізгі ойы, дәйексөздері, Тарихи күндері толық немесе қысқаша түрде жазылады. Жеке мәтіннің болуы оның барлығын жатқа білу және экскурсанттарға сөзбе-сөз жеткізу керек дегенді білдірмейді. Экскурсовод ақпаратты шебер меңгеруі және дайындалған материалды еркін баяндауы тиіс.

Жеке мәтіннің құрылымы үш бөлімнен тұрады: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.

Кіріспе ұйымдық және ақпараттық бөлімдерге бөлінеді. Ұйымдастыру кезінде экскурсовод өзінің тегін, атын, әкесінің атын хабарлайды, экскурсияны өткізетін ұйымды атайды, топты автобус жүргізушісімен таныстырады, тақырыпты атайды, маршрутты, экскурсияның ұзақтығын, оның аяқталу орнын хабарлайды, автобуста өзін-өзі ұстау ережелері туралы нұсқаулық өткізеді. Ақпараттық бөлімде экскурсовод экскурсияның мазмұнын қысқаша баяндайды, экскурсанттар көретін маңызды объектілерді атайды, олармен таныстырады. Кіріспе жарқын, қысқа болуы керек, 5 минуттан артық болмауы керек. Бұл кезеңде экскурсанттармен байланыс орнатылады.

Экскурсияның негізгі бөлігі көрсетілім мен әңгіме ұштастыра отырып құрылады және өзара логикалық өткелдермен байланысқан әр түрлі нысандардағы жеке ашылатындардан тұрады. Олар алдыңғы тақырыпшаның мазмұнынан шығып, келесі мазмұнға көшуге көмектесу керек. Логикалық ауысулар қорытудың, салыстырудың, талқылаудың және т. б. сипатында болуы мүмкін.

Соңында экскурсия жетекшісі қорытынды жасайды, экскурсия тақырыбы бойынша қорытынды жасайды, экскурсанттардың сұрақтарына жауап береді.

5.10 Экскурсияны қабылдау және бекіту

Жаңа экскурсия жасау үрдісінің қорытынды бөлігі жұмыстың барлық нәтижелерін түпкілікті бақылау, пысықтау және бекіту мақсаты бар.

Мәтіндерге, әдістемелік әзірлемелерге және көрнекі құралдарға пікірлеме экскурсия саласының мамандарының (әдіскерлердің) және (немесе) осы экскурсияны құрушы болып табылмайтын тар мамандардың (тарихшылардың, сәулетшілердің, өнертанушылардың)

пікірін білдіреді. Ол жазбаша нысанда ұсынылған материалдардың дұрыстығын, көрнекілігін, толықтығын, құрылымын бағалауды қамтиды. Пікірлеме беруші-маман өз мамандығына сәйкес бақылау мәтіні материалдарының бір бөлігі туралы пікір береді. Әдістемелік әзірлемеге пікірде осы тақырыпты ашатын объектілерді іріктеудің дұрыстығы, сондай-ақ оның кіші мәтіндерге бөлінуі және маршрут дұрыс жасалғаны бағаланады. Әсіресе, әдістемелік және ұйымдастырушылық нұсқауларға қатысты экскурсияның технологиялық картасының соңғы бағандарын бағалау маңызды. Осы бағандар бойынша жеке пікірлеме тағайындалуы мүмкін. Пікірлерді шығармашылық топ пен әдіскерлер талқылайды. Ескертулер ескеріледі, қателер түзетіледі. Байқау экскурсиясына қабылдау комиссиясы шақырылады. Комиссия алдын ала материалдармен: әдістемелік нұсқаулармен және бақылау мәтіндерімен, Пайдаланылған әдебиеттер тізімімен және т. б. танысады.

Одан әрі маршрутта экскурсияны қабылдау-тапсыру жүргізіледі. Талқылау мадақтау мен даңққа айналмай, іскерлік, сыни сипатқа ие болуға тиіс. Осы мақсатқа жету үшін комиссия мүшелері экскурсияны тыңдау карточкаларын толтырады, онда талқылауға жататын бірқатар пункттер бар:

- экскурсовод туралы деректер;
- тыңдау күні;
- экскурсияның атауы мен тақырыбы;
- экскурсия түрі (қалалық, қала сыртындағы, жаяу);
- қатысушылардың құрамы мен саны (ересектер, балалар, туристер);
- мазмұнын бағалау, ашу толықтығы;
- әдістемені бағалау;
- әңгіме мен көрсету сапасы,
- сөйлеу мәдениеті,
- өткізу техникасы,
- қорытынды, экскурсоводқа, маршрут бойынша мекемеге, объектілерді таңдау, кіші және әдістеме бойынша кеңестер;
- бақылаушының, экскурсоводтың және әдіскердің қолы, басшылықтың қорытындысы.

Карточкада мынадай кемшіліктер көрсетіледі: тақырыптардың толық ашылмауы, кейбір негізгі сұрақтардың құлдырауы, әдістемелік әзірленуде белгіленген уақыт аралығының дұрыс ұсталмауы, сол көше учаскелері бойынша қайта өтулер, мәтінді баяндауда

қайталаулар, көліктің тоқтау орындарын және объектідегі топты дұрыс таңдау, автобус қозғалысының дұрыс болмауы, автобустың ишар санитарлық жағдайы, микрофон мен көрнекі құралдарды дұрыс пайдаланбау. Карточкадағы кемшіліктерден басқа, әдістемелік секциялардың көмегімен оң тәжірибе ретінде басқа экскурсоводтар арасында таратуға болатын оң жақтарын атап өту ұсынылады. Қабылдау комиссиясының ескертулеріне сәйкес жаңа экскурсияның материалдарында өзгерістер жасалады, содан кейін оларды бекітіледі.

Соңғы кезең-әр тақырыптың материалдарын жаңарту және толықтыру. Бұл міндеттерді нақты тақырыпқа жауапты, мерзімді әдебиетті, мұражайлардың экспозициясын қадағалайтын әрбір экскурсоводқа бекіту керек. Қызықты және маңызды материалдар жинақталғанда, жаңа нысанның пайда болуы немесе ескі объектіні бұзу (қалпына келтіру), көшелерді жөндеу немесе кіреберістер немесе жолдар пайда болғанда, ол мәтінді өзгерту, бағытты өзгертумен нысанды ауыстыру жөнінде ұсыныстар енгізеді. Сондай-ақ, өзгерістер тыңдау карточкасындағы ұсынымдарды есепке алу кезінде енгізілуі мүмкін.

Фирманың басшылығы шешім қабылдайды және маршрутта, әдістемелік нұсқауларда, бақылау мәтнінде, содан кейін жеке мәтіндерде жүргізілген өзгерістердің нәтижелерін бақылайды. Осылайша, жаңа экскурсия жасау бойынша барлық жұмыс кестелік түрде ұсынылуы мүмкін (кесте 2):

Кесте 5.2 - Жаңа экскурсия құру бойынша ұсыныстар

Алдын ала жұмыс	
Бизнес-жоспар	Орталық зерттеу, сұранысты зерттеу, қаржылық мәселелер
Бұйрық	Мақсаты мен міндеттері, тақырыбы, мерзімі
Ақпарат	Зерттеу, жазу, көшірме
Нысандар	Алдын ала іріктеу, тікелей зерделеу, түпкілікті іріктеу
Тікелей жұмысы	
Маршрут	Маршрутты жасау, айналып өту, маршрут сызбасы
Нақты тақырыптар	Кіші тақырыптар (шолу - тақырыптар), логикалық ауысулар
Көрнекі құралдар	Фото, макеттер, үлгілер, портреттер
Әзірлеу әдісі	

	Тақырып беті, кенестер, кесте
	Қорытынды жұмыс
Пікірлемелер Маршрутта қабылдау- тапсыру Талқылау Бекіту	Пікірлімелерді тандау, бақылау мәтініне Пікірлер, әдістемелік әзірлемелер, ескертулерді есепке алу. Мерзімдерді және қатысушыларды анықтау Өзгерістер Құжаттар топтамасын ресімдеу
Ескерту: Кесте авторлармен қолданылған мәліметтер негізінде жасалды	

Барлық экскурсиялар оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі педагогикалық әдістерінің ұштасуына негізделген ерекше кешенді әдісті қолдануға негізделген. Айырмашылық-олар көп көрнекілік дәрежесімен пайдаланылады. Бұл ретте оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің логикалық бірлігі ғана емес, олардың қозғаушы күші болып табылатын заңдардың әрекеті де шешуші мәнге ие.

Экскурсиялық әдіс экскурсовод пен экскурсанттардың практикалық іс-әрекетінің белсенді тәсілі бола отырып, олардың объектілермен қарым-қатынасы үшін және экскурсанттардың ұйымдасқан және тиімді қызметі үшін жағдай жасайды. Экскурсиялық жұмыс тәжірибесі экскурсиялық әдістің ерекшеліктері мен талаптарын ескере отырып, қойылған мақсатқа ғана жететінін дәлелдейді.

Жаңа экскурсияны дайындау процесі келесі кезеңдерден тұрады:

1. Экскурсия тақырыбын таңдау.
2. Экскурсияның мақсаты мен міндеттерін қою.
3. Тақырып бойынша экскурсиялық материалдар көздерін анықтау және зерттеу.
4. Экскурсиялық нысандарды зерттеу және іріктеу.
5. Экскурсия бағытын әзірлеу.
6. Экскурсияның бақылау мәтінін дайындау.
7. «Экскурсовод портфелін» жинақтау.
8. Жаңа экскурсияның әдістемелік әзірлемесін жасау.

Әдістемелік әзірлемелер-бұл осы экскурсияны қалай өткізуді, объектілерді көрсетуді және олар туралы әңгімелерді қалай ұйымдастыруды, экскурсияны тиімді өткізу үшін қандай әдіс пен техниканы қолдану керектігін анықтайтын құжат. Ол экскурсияны дайындау бойынша экскурсоводтың барлық орындалған жұмысын қорытындылайды.

Әдістемелік жасақтама экскурсияның әрбір тақырыбына жасалады. Титулдық парақта экскурсияны әзірлеген мекеменің атауы, тақырыбы, экскурсияның түрі (қозғалыс тәсілі бойынша), оның ұзақтығы, маршруттың ұзақтығы, экскурсанттардың құрамы, әдістемелік әзірлемелерді құрастырушылардың тегі, құжаттың бекітілген күні көрсетіледі. Келесі парақта экскурсияның мақсаты мен міндеттері көрсетіледі, экскурсия кезінде объектілер мен аялдамалар көрсетілген маршрут сызбасы орналастырылады.

Әдістемелік әзірленім Кіріспе, Негізгі бөлім және қорытындыдан тұрады. Кіріспе және қорытынды экскурсовод әрекетінің бірізділігін белгілейтін қысқаша жоспар түрінде рәсімделеді және бағандар бойынша таратылмайды.

Кіру кезінде экскурсовод топпен танысып, автобус жүргізушісімен танысып; көшеде, автобуста, автобуска кірген және автобустан шыққан кезде өзін-өзі ұстау ережелерін еске салады; сұрақтар қойып, сол үшін берілген уақытта алған әсерімен бөліскенін ЕСКЕРТЕДІ; экскурсия тақырыбын атайды; экскурсия маршрутына қысқаша сипаттама береді, оның ұзақтығын белгілейді.

Әдістемелік әзірлемелердің негізгі бөлігі жеті бағаннан тұратын кесте түрінде рәсімделеді:

а) «экскурсия маршруты»: көшелер, бульварлар, экскурсиялық топ жүретін аялдар деп аталады. Бірінші болып экскурсияның басталу нүктесі деп аталады, экскурсанттарды жинау орнынан экскурсияның аяқталу орнына дейін маршрут бойынша орын ауыстыру учаскелері аталады;

б) «аялдамалар»: жаяу жүргіншілер немесе автобус экскурсиясы кезінде аялдамалар көзделген маршрут нүктелері көрсетіледі. Осы бағанды толтыру кезінде «Ертіс өзенінің жағалауы» деген сөз тіркестерінен аулақ болу қажет. «Ертіс өзенінің жағалауы «Турист» қонақ үйіне қарама-қарсы « деп жазу керек.

в) «көрсету объектілері»: экскурсия маршрутына бара отырып, аялдамалар кезінде (панорамалар, монументтер, ескерткіш орындар, ғимараттар және т.б.) топтағы жолды көрсететін негізгі және қосымша объектілер санамаланады. Мұнда тек ғимараттар, ескерткіштер ғана емес, орман, тау тізбектері, теңіз, көше, алаң сияқты ауқымды объектілер де атала алады. Мысалдар: «Абай Құнанбаевқа ескерткіш», «Республика алаңы», «Гле Алатауының тау тізбегі».

г) «экскурсияның ұзақтығы»: маршруттың әрбір учаскесінде болудың болжамды уақыты көрсетіледі, ол объектіні көрсетуге, ол туралы әңгімеге және экскурсанттардың келесі аялдамаға қозғалуына жұмсалатын уақыт сомасын білдіреді. Бұл уақыт экскурсоводқа әңгіме көлемін, сөйлеу қарқынын, топ қозғалысының жылдамдығын анықтау үшін жеке мәтін құрастыруда бағдар береді. Экскурсия кезінде қарқынды түзету үшін оның басынан бастап 3-4 сәтін атап өтуге болады.

д) «кіші тақырыптың атауы және негізгі сұрақтардың тізбесі»: маршруттың осы учаскесінде, қазіргі уақытта және үшінші бағанда белгіленген объектілерде ашылатын кіші нүкте деп аталады. Бұл жерде тақырыпшаларды ашу кезінде айтылған негізгі мәселелер тұжырымдалады. Бұл баған қысқаша жазбадан және кіші мәтінді ашатын бес негізгі сұрақтан артық болмауы тиіс. «Алматы - Қазақстанның бірінші астанасы» қалалық экскурсиясында келесі тақырыптар болуы мүмкін: «Алматы - көркем орталық», «Алматы - мәдени орталық», «Алматы - қала-бақ», «В сердце моем ты, любимый Алматы» және т. б. Тарихи тақырыптағы сұрақтар: «Райымбек даңғылы - Ұлы Жібек жолының бір тармағы», «Верный қаласының негізі», «Қазақстандықтардың 1945 жылғы Жеңіске қосқан үлесі», «Тәуелсіз Қазақстан тарихы» және т. б.

е) «Ұйымдастыру нұсқаулары»: экскурсияны жүргізу техникасы бойынша ұсыныстар атап көрсетіледі, олар: топ маршрут бойынша қозғалуы, топ объектілерді орналастыру, топ қауіпсіздігін қамтамасыз ету, санитарлық-гигиеналық талаптарды орындау, мемориалдық орындарда, қорықтарда, ұлттық парктерде жүріс-тұрыс.

ж) «Әдістемелік нұсқаулар»: аталған бағанға «Әдістемелік тәсілдерді анықтау» кезеңін орындау кезінде дайындалған ұсынымдар енгізіледі, «Экскурсовод портфелінен» көрнекі құралдарды пайдалану бойынша кеңестер беріледі, логикалық өту техникасы қарастырылады.

Соңында экскурсовод экскурсия қорытындысын шығарады; экскурсия тақырыбы бойынша қорытынды жасайды; экскурсанттарға тақырып бойынша өздерін қызықтыратын сұрақтарды қоюды ұсынады; тақырып бойынша курстан кейінгі жұмыстың жолдарын көрсетеді.

9. Экскурсияның технологиялық картасын жасау.

10. Экскурсияны қабылдау (тапсыру) және бекіту.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1.Экскурсиялық істе алдын ала және тікелей жұмысты қалай ұйымдастыруға болады?

2.Экскурсовод экскурсияны дайындау үшін ақпаратты қайдан алу керек?

3.Экскурсияның технологиялық картасына қандай талаптар қойылады?

4.Экскурсияны бекіту үрдісін сипаттаңыз?

ТАҚЫРЫП 6. ЭКСКУРСИЯНЫ ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

6.1 Экскурсияны өткізу әдістемесінің мақсаты мен міндеттері

Экскурсияны өткізу әдістемесі объектілерді көрсетудің ең жақсы тәсілдерін, олар мен объектілермен байланысты оқиғалар туралы әңгімелерді анықтау міндеттерін шешеді. Экскурсияны өткізу әдістемесі көрсету мен әңгіме арасында байланыс пен өзара іс-қимылды талап етеді. Әр экскурсияға көрсету мен әңгіменің төрт арақатынасы тән, олар тақырып, объектілердің орналасуы, экскурсиялық топтың құрамы сияқты факторларға байланысты:

- әңгіме көрсетілім алдында жүргізіледі (экскурсоводтың басшылығымен объектіні бақылау жүргізіледі);
- көрсету мен әңгіме бір мезгілде өтеді (экскурсовод баяндайтын объектілерді бақылау жүргізіледі);
- әңгімеден кейін көрсетілім жүреді (тарихи оқиғалар сипатталады, қаланың сипаттамасы беріледі);
- көрсету мен әңгіме болмайды (нысандарды өз бетінше бақылау және алған білімді меңгеру жүреді).

Көрсету әдістемесі тәрбие және мәдени жұмыстың басқа формаларында қолданылатын әңгімеге қарағанда әдістеменің неғұрлым күрделі бөлігін көрсетеді. Экскурсиялық көрсетілім үлкен мағыналы жүктемені алып, экскурсияның құбылыс ретінде болуын анықтайды. Көрсету тәсілдері бақылауды жеңілдетуге мүмкіндік береді, өз бетінше тексеру кезінде байқалмайтын ерекшеліктерді анықтайды, ескерткішті ойға бөліп көрсетуге, жетіспейтін бөліктерді пайымдауға, бұрынғы оқиғалар мен бұрынғы объектілерді, қоршаған жерлерді ұсынуға мүмкіндік береді.

Экскурсиялық көрсетілімнің үш деңгейі бар:

- алдын ала қарау (экскурсанттарды кеңістікте бағдарлау);
- объектіні басқа объектілер жиынтығына бөлу;
- объектілерді егжей-тегжейлі бақылау.

Экскурсия - бұл екі маңызды үрдістің нәтижесі: оны дайындау және өткізу. Олар өзара байланысты. Тіпті ойластырылған дайындық кезінде, егер оны сауатсыз өткізсе, экскурсияның жоғары сапасын қамтамасыз ету мүмкін емес.

Экскурсияны өткізу әдістемесі экскурсанттарға экскурсияның мазмұнын оңай меңгеруге көмектеседі және екі бөлікке бөлінеді:

көрсету әдістемесі және әңгіме әдістемесі. Экскурсиялық әдістеме аталған бөліктердің жиынтығы ретінде экскурсиялар түрлеріне (қалалық, қала сыртындағы, өндірістік, мұражайлық) және әр тақырыпқа қатысты өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер экскурсияның алдына қойылған міндеттермен, сондай-ақ мақсатты орнатумен (мысалы, ересектердің мәдени ой-өрісін кеңейту немесе жасөспірімдердің кәсіби бағдарлануы) анықталады. Ерекшеліктер экскурсия түрімен, оның тақырыбымен, топ құрамымен анықталады. Қарапайым көпшілік аудиторияға және кәсіби оқу жүйесінің тыңдаушыларына арналған экскурсияларды өткізу әдістемесінде айырмашылықтар бар, экскурсияның жаяу жүргіншілері, автобус және т. б. ерекшеліктері бар. Көрсету және әңгіме экскурсияның негізгі элементтері, экскурсовод қызметінің түрлері болып табылады. Ал көрсету әдістемесі мен әңгіме әдістемесі-экскурсиялық Әдістеменің екі негізгі бөлімі. Көрсету әдістемесі-көлемі мен күрделілігі бойынша экскурсиялық Әдістеменің бөлігі. Әңгіме әдістемесі-Әдістеменің бірінші бөлігіне қатысты бағынышты сипатқа ие аз бөлігі. Көрсету әдістемесі күрделі, себебі ол өзіндік ерекшелігі бар және әңгіме әдістемесіне қарағанда тәрбие және мәдени-бұқаралық жұмыстың басқа бір де бір түрі қолданылмайды. Сондықтан басқа әдістемелерден әдістемелік тәсілдерді алу мүмкін емес. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі қорытындылар жасауға болады:

- кең мағынада экскурсияларды өткізу әдістемесі өз мақсаттары бойынша әр түрлі экскурсиялар тақырыптарын зерттеу барысында тапсырмалар мен талаптар, көрсету тәсілдері мен әңгіме жүйесі болып табылады.;

- нақты экскурсияны өткізу әдістемесі объектілерді көрсету бойынша экскурсоводтың іс-қимыл бағдарламасы, оларды экскурсанттардың бақылауын ұйымдастыру, көрсету мен әңгіменің белгілі бір әдістемелік тәсілдерін пайдалану болып табылады.;

- экскурсиялар жүргізу әдістемесі бір жағынан, ғылыми пәнге жақын, ал екінші жағынан-ол осы пәннің талаптарын практикада жүзеге асыруды білдіреді.

6.2 Экскурсиялық әдістемедегі дидактикалық қағидалар

Дидактика (грекше. оқыту) - білім беру мен оқытудың теориясын, жеке тұлғаның адамгершілік негіздерін, білімдерді меңгеру заңдылықтарын баяндайтын педагогика бөлімі. Экскурсиялық жұмыстың негізінде ғылымилық, көрнекілік, өмірмен байланыс, қол жетімділік қағидалары жатыр.

Ғылымилық тақырып мазмұнының қазіргі ғылым деректеріне сәйкестігін болжайды. Ол үшін ғылыми білімнің сипаттамасын, олардың ғылымсыздан айырмашылығын көрсету керек. Олардың біріншісі-теорияның көмегімен және объективті шындық фактілерінің негізінде эксперименталды түрде тексерілген құрудың объективті ақиқаты. Бұл сипатты бұзудың мысалы-көне және қазіргі заман арақатынасының бұзылуы, аңыздар мен анекдоттармен, ескірген немесе діни мәліметтермен әуестенуі.

Екінші сипаттама-жалпылау. Ғылымның көптеген түрлі фактілерінің артында жалпы,елеулі байланыстар мен қарым-қатынасты көреді,ол түсініктік аппаратты құрастырады және жіктеуді жүргізеді және заңдылықтарды шығарады.Ұғымдар бір мағыналы болуы тиіс, оларсыз объект болып табылмайтын және басқа да ұғымдарды пайдалануды талап ететін зерттеу объектісінің Елеулі белгілерін қамтуы тиіс.

Үшінші сипаттама - объективті табиғат пен қоғамның диалектикалық дамуы. Дамудың жалпы заңдарын, нақты объектілерді, құбылыстарды білу және тарихи өткенді түсінуге және болашақты болжауға мүмкіндік береді.Экскурсия барысында қарастырылатын әрбір ірі оқиғаны оның себептері мен қазіргі және болашаққа әсерін түсіндіре отырып, тарихи тұрғыда, дамуында түсіндіру қажет.

Көрнекілік сезімге және ойлауға үлкен әсер етеді, экскурсиялық педагогиканың ерекшелігі болып табылады. Көрнекілік құралды тек қана ойлауға ғана емес, сонымен қатар, жиі есту, басқа сезімдермен қабылдауға болады, бұл экскурсантқа тек әңгіме естігенде объект туралы толық түсінік жасауға көмектеседі. Жұмыстағы көрнекілік үш түрге бөлінеді:

- табиғи-нақты, мәдени немесе табиғи объектілер;
- бейнелеу-сызбалар, карталар, суреттер, фотосуреттер, макеттер, бейнефильмдер және т. б.
- сөздік-бейнелі-жарқын сөздік сипаттама.

Көрнекіліктің алғашқы екі түрі сезім мүшелеріне әсер етеді, оларда шынайы шындықты қатты тез сезінеді, ал сөздік-бейнелі көрнекілік адамның өткен тәжірибесін оятады және бұрын алынған түсініктерді тудырады, соның негізінде жаңа бейнелер мен ұғымдар қалыптасады.

Көрнекілікті қолдану кезінде ол экскурсияның мақсаты мен міндетіне қызмет етіп, оның тақырыбына сәйкес келуі қажет. Көрнекі материалды сезімдік қабылдауды сезінушілердің және оны меңгеруі бойынша ойлау үрдісін ұйымдастырумен, мысалы, сұрақ қоюмен және түсініктемелермен шебер үйлестіру қажет. Мұның бәрі алдымен ойластырылған болуы керек. Әдетте, алдымен нысанды көру және сипаттау, оның бұрынғы келбетін қайта жасау, содан кейін объектімен және көрнекі материалды көрсетумен байланысты оқиғаны баяндауға көшу ұсынылады.

Егер экскурсовод объектінің көрсетілімін, ол туралы әңгімені, көрнекі құралдың көрсетілімін дұрыс құрастырса, онда адамдар көрінісінде объект пен оқиғаларды терең қабылдауға ықпал ететін сезімдік-бейнелі сипаттамасы бар көру бейнесі біріктіріледі.

Теорияның өмірмен байланысы дидактиканың келесі маңызды қағидасы болып табылады және бірнеше жолмен жүзеге асырылады:

теориялық ережелерді өмірде мысалдармен иллюстрациялау, яғни дедуктивтік таным әдісін пайдалану;

- мысалдар мен фактілердің иллюстрациясы (дәлелдерді көрсету) қарым-қатынас үшін негіз болады, яғни танымның индуктивті әдісі қолданылады. Мысалы, мұражайларда, хайуанаттар парктерінде, ботаникалық бақтарда табиғаттану экскурсияларын өткізу кезінде. Үлкен нақты материалда көптеген миллион жылдар бойы созылған өсімдіктердің, жануарлар мен адамның даму кезеңдері көрсетіледі және қазіргі заманғы органикалық әлем-бірегей жасау актісі емес, үрдістің нәтижесі деп қорытынды (тезис) жасалады. Бұл таңдаушылардың ғылыми, сыни, диалектикалық ойлауы мен дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етеді.

Өмірлік фактілерді талдау барысында нақты оқиғаларды елдің өмірі аясында, ал жергілікті тарихи құбылыстарды жалпы тарихи үрдістің көрінісі ретінде қарастыру қажет. Салыстыруды (ұқсастықты) қолдану теорияның өмірмен байланысын анықтаудағы талдаудың тиімді тәсілі болып табылады, біз теорияның тұжырымдары мен болжамдарын нақты нысандар мен

құбылыстармен байланыстыруға болады. Бар айырмашылықты әртүрлі түсіндіруге болады:

- әдетте, теорияның өзі болжауы тиіс ережелерден ерекшеліктер болуы мүмкін,

- бұл факт экскурсовод оны түсіндіруге тырысатын санатқа жаппайды.

- теория қайта өңдеу мен түсінуді талап етеді.

Соңғы бекітудің жарқын мысалы ретінде көп жыл бұрынғы марксизм - ленинизм теориясы салынған, өз іргетасында қателері бар және қоғамдағы барлық өзгерістерді ескермейтін, керісінше емес, өмірді теорияға айналдыруға тырысатын.

Қол жетімділік қағидасы материалдың жеткілікті емес мазмұнын болдырмаудан тұрады. Ол экскурсанттар хабарланған білімді шамадан тыс назар аудармай меңгере алатындай етіп баяндау керек. Бұл қағида бұзылған жағдайда тиімділіктің төмендеуі, зейіннің жоғалуы, тақырыпқа енжар қатынас орын алады. Тыңдаушылардың дайындық деңгейін, олардың физикалық-психологиялық жай-күйін және материалдың қажетті көлемін білу қажет.

Әр текті топ жағдайында онда біртектес көпшілікке бағыт беру керек, бірақ кейде оның аз бөлігіне көңіл бөлу керек. Экскурсия барысында қол жетімділікті қамтамасыз ететін маңызды фактор ғылыми ұғымдарды қалыптастыру болып табылады, олар объектілер мен құбылыстардың белгілі бір санатын жалпылама және елеулі түрде көрсетеді. Кейбір терминдерді, шетелдік сөздерді қысқаша түсіндіру маңызды, мағынаны дұрыс бір түсінуге қажет. Мысалы, сәулет тақырыбына негізінен пилон, цоколь, апсида, ордер, фронтон және тағы басқа мамандарға таныс лексика (сөздік) қолданылады. Мазмұнның қол жетімділігінің басқа шарты - түсініктерді қалыптастыру, әсіресе тарихи, өйткені көп жағдайда өткен оқиғалар қарастырылады. Тарихи көріністерді қалыптастыру жолдары өте алуан түрлі:

- зерттелетін фактіні оның бұрынғы құбылысымен салыстыру;

- ғылыми ұғымдарды меңгеруге көмектесетін жергілікті материалды пайдалану.

Негізгі дидактикалық қағидалардың қысқаша сипаттамасы. Олардың барлығы өзара байланысты және бір-бірімен тығыз қатынаста. Ол таным теориясынан, психологиядан жүйеленеді, өйткені дидактика - білімді адамнан адамға беруді болжайтын нысан. Осы тұрғыдан, экскурсиятану-таным туралы ғылымның жеке сатысы.

Педагогика жүргізілген экскурсияның ең жоғары танымдық-тәрбиелік нәтижесіне жету мақсатында психологияның талаптарын ескереді

6.3 Экскурсиялық көрсетілімнің негізгі әдістемелік тәсілдері

Экскурсиялық объектілерді көрсету әдістемелік түрде дайындалуы тиіс. Сондықтан экскурсия жетекшісі экскурсиялық көрсетілімнің әдістемелік тәсілдерін және оларды жұмыста пайдалану дағдыларын меңгеруі қажет, көп қолданылатын мынадай тәсілдер бар:

1. Алдын ала қарауды қабылдау экскурсанттар ескерткіште болғанда пайдаланылады. Оны пайдаланудың екі нұсқасы бар. Бірінші жағдайда экскурсанттар объектіні өз бетімен қарайды, ол туралы жалпы әсер етеді, содан кейін экскурсоводтың әңгімесін тыңдайды және объектіні бірлесіп зерттейді және талдайды. Алдын ала қарауға екі минуттан аспайтын уақыт беріледі. Екінші жағдайда, қысқаша кіріспе сөзінде экскурсовод топты бағыттайды, объектінің қандай қасиеттері мен нақты ерекшеліктерін көруге нақты назар аудару қажет. Содан кейін объектіні дербес бақылау керек.

2. Панорамалық көрсетілімді қабылдау экскурсанттарға панорамалық алаңнан (мұнаралар, панорамалық алаңдар, табиғи биіктіктер) жердің түрін бақылауға мүмкіндік береді. Осылайша, топ көптеген нысандарды көреді. Экскурсовод жалпы көріністен жеке көрініске өтіп, тақырыпты ашатын объектілерді көрсетуі тиіс.

3. Көзге көрінетін реконструкцияны қабылдау экскурсиялық объектінің ауызша жолмен түсіндірілген бастапқы келбетін қалпына келтіреді. Бұны экскурсовод экскурсанттардың көру әсеріне сүйене отырып жасайды. Егер объект ішінара сақталса, онда экскурсия жүргізушіге оның мақсатты бөліктері, бөлшектері, фрагменттері көрермендерге реконструкцияны жүргізуге көмектеседі. Егер нысан мүлдем сақталмаса, «экскурсовод портфелінен» көрнекі құралдар жасауға көмектеседі.

4. Көру арқылы салыстыруды қабылдау экскурсанттардың көз алдында тұрған әр түрлі объектілерді немесе олардың бөліктерін көру арқылы салыстыруға негізделген. Бұл әдіс объектінің ерекшеліктерін анықтайды, оның бірегейлігі мен қайталанбастығын көрсетеді. Оны қолдану экскурсанттарға объектінің нақты көлемін, мысалы,

ескерткіштің биіктігін көрсетуге мүмкіндік береді, әңгімедегі сандар санын, пайдаланылатын фактілер санын, түсіндіруге жұмсалатын уақытты қысқартуға мүмкіндік береді.

5. Оқиғаларды локализациялауды қабылдау қарастырылып отырған оқиғаны нақты орынмен байланыстыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл экскурсияға қатысушылардың назарын белгілі шеңбермен шектеуге, оқиға болған аумақтарға олардың көзқарастарын келтіруге мүмкіндік береді. Экскурсовод алдында бұл оқиғаның экскурсия өткізілетін жерде болғанын көрсету міндеті қойылады. Көптеген жағдайларда оқиғаларды оқшаулау тарихи тақырыптарға экскурсияларда қолданылады.

6. Абстрагирлеуді қабылдау-бұл ойдағы үрдіс, ол бақылау мақсатында жалпыдан кез келген бөлікті бөліп алу, ден бөлінген, яғни экскурсанттарға тақырыпты ашуға қызмет ететін экскурсиялық объектінің белгілерін қарауға мүмкіндік береді. Абстрагирлеуді қабылдау- бұл, қатар тұрған объектілердің бір-бірінен ойша айырмашылығын анықтау, сондай-ақ ғимараттың ойда бөлінген бір бөлігінің басқа бөліктерінен айырмашылығын көрсету.

7. Интеграцияны қабылдау бақыланатын объектінің жекелеген бөліктерін біртұтас біріктіруге құрылған. Ғимаратты, құрылысты, естелік орынды көрсете отырып, экскурсовод интеграцияның тәсілдерін пайдаланады, яғни әр түрлі жақтарды, қасиеттердің бөлшектерін біртұтас тұтастыққа біріктіреді. Бұл қабылдау сәулет ансамблін көрсету кезінде пайдаланылуы мүмкін, онда алдымен әрбір ғимарат жеке көрсетіледі, содан кейін экскурсовод жеке объектілерді бақылау кезінде экскурсанттар алған әсерлерін біріктіреді. Көрсетілімнің қорытынды кезеңінде экскурсиялық топ ансамбльді ғимараттың бірлігі ретінде бақылайды. Экскурсовод жалпы ансамбльді сипаттай отырып, қорытынды жасайды. Интеграцияны қабылдау алаң, көше және т. б. сияқты экскурсиялық объектілерді көрсету кезінде пайдаланылады.

8. Көру ұқсастығын қабылдау - бақыланған объекті экскурсанттарға белгілі, бірақ олардың көз алдында орналаспаған объектімен салыстыруға негізделген. Экскурсиялық топ оны экскурсияның басында немесе қандай да бір басқа жерде байқай алады. Бұл тәсіл экскурсанттардың көз алдында тұрған объектілер салыстырылатын көру салыстыруын қабылдағаннан гөрі күрделі. Осы қабылдаудың міндеті-жадыда ұқсас нысан туралы түсінік беру.

9. Мемориалдық тақтаның көрсетілуін қабылдау. Егер тарихи ғимаратта, құрылыста, ескерткіште мемориалдық тақта болса, оны бірден көрсетуге болмайды. Алдымен объектіге талдау жасалады, мұнда болған оқиғалар туралы әңгіме айтылады, содан кейін осы оқиғалар туралы естелік ретінде мемориалдық тақта орнатылғандығын түсіндіреді. Егер ол экскурсанттардың көріну шегінде болса, мемориалдық тақтадағы жазуды оқу ұсынылмайды.

10. Қозғалыс барысындағы көрсетілімді қабылдау. Экскурсиялық топтың қозғалысы экскурсияның алты міндетті белгілерінің бірі болып табылады. Бұл белгі, әдетте, алдын ала жасалған маршрут бойынша жүру ретінде бір объектіден екіншісіне (автобуста, жаяу) жылжуды білдіреді. Бірақ экскурсияның ерекшелігі қозғалыста тек объектілерді көрсету және олар туралы әңгімелеу, яғни объектіден объектіге мақсатты түрде қозғалу ғана емес, сонымен қатар, экскурсиялық нысандар да «қозғалыста» (жүгіртпе қараудан бөлшектерді терең талдауға дейін) байқалады. Объектінің жанында және оның ішінде жақсы қарау үшін, объектінің мәнін түсіну мақсатындағы мұндай қозғалыс экскурсияның белгісі ғана емес, оның көмегімен экскурсиялық объектілерді бақылау жүргізілетін ерекше әдістемелік тәсіл болып табылады. Экскурсанттар ескерткіштің айналасында баяу қозғалғанда олардың назары жеке бөлшектерге пударылады. Мысалы, сәулет-қала құрылысы экскурсияларында ғимаратты немесе бекіністі қабырғаларды айналып өту, мұнараға көтерілу ғимараттың өлшемін, үй-жайлардың орналасуын, олардың пішінін, биіктігін, қабырғаларды қалау тәсілін, құрылыс материалдары мен әрлеу ерекшеліктерін, табиғатпен немесе тарихи ортамен байланысты бағалауға, байқаудан алған әсерді эмоциялық байытуға мүмкіндік береді. Экскурсоводтың қозғалыс кезінде әңгімесі барынша аз, ал объектіні көрсету мен өзіндік бақылау басым болады.

Әдістемелік тәсіл ретінде қозғалыс басқа аспектіге ие. Экскурсовод тарихи оқиғаларға байланысты орындарды қарау кезінде экскурсанттарға өткен оқиғаның батырлары жүретін жолды өздері жасауды ұсынады.

Экскурсия екі формада жүреді:

1. Ажырамас элемент және экскурсияның белгісі ретінде объектіден объектіге алдын ала жасалған бағыт бойынша қозғалу;
2. Экскурсанттар оқиға батырларының жүру жолын қайталайтын тарихи оқиғалармен байланысты объектіні, ескерткіш орнын егжей-

тегжейлі, терең зерттеу мақсатында әдістемелік қабылдау ретінде қозғалыс.

Экскурсиялық бюро жұмысының тәжірибесінде экскурсия материалының мазмұнын экскурсанттарға жеткізуге мүмкіндік беретін басқа да тәсілдер қолданылады.

- экскурсанттардың оқиғаға қатысушылармен кездесуі;
- дыбыс жазбаларын тыңдау;
- экскурсанттардың танымдық қызметін жандандыру тәсілдері;
- рәсімнің (ритуал) элементтері.

Экскурсиялық көрсетілімнің жоғарыда қарастырылған әдістемелік тәсілдері объектілерді қадағалауды ұйымдастырады, оны қоршаған ортадан бөліп көрсетуге, басқа объектілермен салыстыруға, оған тән ерекшеліктерін белгілеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, көрсетілімнің аталған тәсілдері дербес түрде қолданылмайды (алдын ала тексеруді қоспағанда) және экскурсияда әңгімемен тығыз байланысты. Экскурсиялық объектілерді көрсету құралдары сөздік сипаттама (әңгіме) және қимыл болып табылады. Іс-қимыл қажеттілігі экскурсоводқа тек айтып және түсініктеме беріп қана қоймай, алдын ала іріктелген объектілерді көрсетуге тура келеді. Экскурсоводтың іс-қимылдары сөйлеумен сүйемелденеді, белгілі бір ақпаратты береді, экскурсанттарды объектіге бағдарлайды. Экскурсиядағы іс-қимылдардың басты ерекшелігі-ауызша сөйлеумен (әңгімемен), объектіні көрсетумен ғана байланысты емес, ол көбіне объектіні көрсетумен байланысты. Экскурсия жүргізуші жиі қолмен жасалатын әртүрлі қимылдарға барады. Оның іс-қимылында экскурсанттардың назарын объектілерге бағыттау ғана емес, сонымен қатар оларға деген өз көзқарасын көрсету де байқалады. Қол қозғалысымен экскурсант өзі көретінін елестету керек. Сондықтан экскурсия жүргізуші өз уақытында, нақты және әдемі орындауы керек. Қимыл, бір жағынан, экскурсанттарды олардың назарын объектіге бағыттауды ұйымдастырса, екінші жағынан - оларға эмоциялық әсер ету құралы ретінде әрекет етеді. Осыған байланысты экскурсия жүргізуші топтың жас құрамын және экскурсанттардың психологиялық ерекшеліктерін, сабақ түрлерін, оқу түрлерін және т.б. ескере отырып, іс-қимылдарды орындау үлгісін ойластыру қажет.

Экскурсияда қолдың тік және еркін қозғалысы, саусақпен аудару, көрсеткіш саусақтарының шеңбер бойынша, нысан жағына қарай қозғалысы, бір қолдың қозғалысы, қолдың айқасуы сияқты іс-қимыл әрекеті көрсетіледі. Экскурсияға бару-жай ғана механикалық

қозғалыс емес. Ол мағыналы және эмоциялық жүктемеге ие, экскурсия жүргізушінің жеке басы туралы ойды қалыптастырады.

Экскурсияны жүргізуді жаңадан бастаған экскурсоводтар өздерінің жұмыстарында іс-қимылдарды толығымен қарастырмайды, яғни бастапқы кезеңде олар ұялып, сенімсіздікпен көрсетеді. Экскурсия жүргізуші экскурсанттарға бетпе-бет тұрған кезде, мысалы, шығынан қолмен жасалған ұқыпсыз қимыл арқылы жағымсыз әсер қалдырады. Нақты, мәнерлі қимыл экскурсанттар үшін түсінікті және сол объектіні көрерменге қабылдауға ғана емес, аудиториямен байланыс орнатуға да ықпал етеді. Кейбір жанжалды жағдайларда экскурсия жүргізушісіне барлық қимыл-қозғалыс ережелеріне саналы түрде эмоционалдық қимылдарды бағындыру оңай емес, бірақ экскурсия жүргізушісінің ұстамдылығы, өзін-өзі ұстауы, сөйлеу мәнері, өзінің іс-қимылдарын өлшеуге, бақылауға мүмкіндік береді.

Іс -қимылды түрлендіріп оны автоматты түрге дейін техникалық дұрыс ойластырып, дағдылану керек. Қазір экскурсиялық қызметте іс-қимыл- паразиттері тіршілік етуде: көзілдірікті, шаш үлгісін үнемі түзете беру, перчатканы жиі кию мен шешу, саусақтарымен орынсыз тоқылдату және т.б. Экскурсовод іс-қимыл- паразиттерінен құтылуы керек, ұстамды емес, ескертуші және қорқытуды сипаттайтын іс-қимылдарды қолдануға болмайды, себебі іс-қимылдарды орынды қолдану экскурсоводтың топпен жұмысы, оларды қызықтыра алу деңгейін көрсетеді.

ТАҚЫРЫП 7. ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДЕГІ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ТӘСІЛ

7.2 Дифференциалды қызмет көрсетудің мәні

Жергілікті халыққа және шетелдік туристерге экскурсиялық қызмет көрсетуді ұйымдастыруда ерекше орын алады. Ол халықтың әртүрлі топтарының сұраныстарын, мүдделерін, дайындық деңгейін және басқа да ерекшеліктерін ескере отырып, экскурсияларды дайындау мен өткізуді талап етеді. Экскурсиялық жұмыстың тиімділігі экскурсияны ұйымдастыруға, мазмұны мен әдістемесіне және өткізуге дұрыс сараланған көзқарасқа байланысты. «Дифференциация» термині бір нәрсені әр түрлі бөліктерге бөлуді білдіреді.

Халыққа дифференциалды қызмет көрсетуді ұйымдастырудың міндеттері туралы айқын түсінік алу үшін келесі сұрақтарға жауап беру қажет:

- экскурсиялық мекемелер кіммен жұмыс істейді?
- қазіргі уақытта экскурсия мекемелерінің қызметін кім пайдаланады?
- экскурсиялық мекемелер өз іс-шараларымен кімді қамтуды ойлайды?

Осы сұрақтарға жауап бере отырып, экскурсия саласының қызметкерлері жергілікті халыққа және демалушылар мен олардың тобына дифференциалды қызмет көрсетуге кіріседі.

7.2 Экскурсиялар тобының түрлері

Қазіргі уақытта экскурсиялар тобының бірнеше түрі бар.

Топтың бірінші түрі. Экскурсиялық мекеме өткізетін барлық экскурсияларға қатысушылар, олардың экскурсияға мәдени бос уақытты ұйымдастыру нысаны ретінде қарауына байланысты, белгілі бір топтарға бөлінеді. Бұл жағдайда топтар экскурсиялардың экскурсияға қатысты қызығушылық деңгейіне байланысты ерекшеленеді. Экскурсиялық мекеме экскурсиялардың кәсіби қызығушылықтарын, білімін, мәдени даму деңгейі мен жасын

ескермейді. Топтың бұл түрі экскурсанттардың үш негізгі санатын қамтиды:

Бірінші санатқа - ғылым, өндіріс, құрылыс, тарих, өнер, сәулет туралы бәрін білгісі келетін білімқұмар экскурсанттар кіреді. Бұл жалпы экскурсанттардың тобы. Қазіргі уақытта экскурсиялық жұмыстың едәуір бөлігі дәл осындай экскурсанттарға қызмет көрсетеді. Мәдени -көпшілік жұмыстар тәжірибесінде аталған экскурсанттар клубтық және басқа да іс-шараларға келуіне орай, шартты түрде «Бәрін білгім келеді» типі ретінде белгіленеді. Бұл топқа жұмысшылар, қызметкерлер, студенттер, оқушылар және т. б. жатқызуға болады. Бұл топ сабақ түрі, мәдени деңгейі, жасы, т.б. белгілермен ерекшеленеді. Бірақ барлық экскурсанттар бір - біріне ұқсас-білім алуға ұмтылады, сондықтан оларды экскурсияның кез келген тақырыбы қызықтырады.

Екінші санатқа шартты түрде «менің көзқарасымды анықтаңыз» типі ретінде белгіленген экскурсия қатысушыларын жатқызуға болады. Оған білімнің белгілі бір саласына (тарихқа немесе өнерге) тұрақты қызығушылық танытатын кең спектрлі білімі бар экскурсанттар кіреді. Олар өз алдына өздерін қызықтыратын мәселе немесе тақырып бойынша білімді толықтыру немесе өз көзқарасын нақтылау міндетін қояды. Бұл топ алдағы экскурсияның тақырыбын тандауға өте мұқият қарайды. Сондықтан мұндай экскурсанттармен жұмыс экскурсиялық тақырыпты үнемі кеңейтуді талап етеді.

Экскурсанттардың үшінші санатына нақты мақсаты жоқ, өзінің бос уақытын қызықты іс-шаралармен толтыруға ұмтылатын қатысушылар жатады. Алайда, экскурсия барысында осындай экскурсанттардан тұратын топта жікке бөліну орын алады. Экскурсоводтың әңгімесіне қызығушылық танытқан қатысушылардың бөлігі белсенді болады. Топтың басқа бөлігі қатты қызығушылық танытпайды, кейде экскурсияның мазмұнына немқұрайлы қарайды. Үшінші санатқа жататын экскурсанттар бірінші және екінші санаттағы топтарды толықтырады.

Маршруттағы экскурсовод жұмысының күрделілігі оның тобында әрдайым барлық аталған үш санаттағы экскурсанттардың болуы.

Топтасудың бірінші түрін жетілдірілген деп санауға келмейді, себебі, тақырыптың одан әрі кенеюі, экскурсоводтардың біліктілігін арттыру, экскурсияларды жүргізу әдістемесімен және дайындығына байланысты бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік бермейді.

Дифференциалданған тәсілді жүзеге асыра отырып, барлық экскурсиялық жұмыс мәні бойынша жаппай (көпшілікке арналған) болып табылатындығын ескеру қажет. Экскурсовод 25-45 адам (өндірістік экскурсиялар 10-15 адам) қатысушылар тобына әсер етеді.

Экскурсиялық топ, бұл әлеуметтік, саяси және идеялық бірлікте бір-бірімен ұқсас емес, бірдей емес адамдар жиынтығы, оны материалды баяндау кезінде ескеру қажет: экскурсия барлығына түсінікті және қызықты болуы керек.

Экскурсиялық қызметкерлердің аудиторияның біртектілігін қамтамасыз етуге ұмтылуы экскурсанттарды топтастырудың неғұрлым жетілдірілген түрлерін іздеуге мәжбүр етті.

Топтың екінші түрі. Мұнда экскурсанттарды кіші топтарға бөлу күрделі белгілері бойынша жүреді:

- бірінші белгі - экскурсанттар жасы бойынша бөлінеді. Жас ерекшеліктерін ескере отырып, біртектес экскурсиялық топтар құрылады. Әр жастағы топтар үшін экскурсиялар қозғалыс тәсілі, ұзақтығы, мазмұны, материалды оқыту әдістемесі бойынша бір-бірінен ерекшеленеді;

- екінші белгі - экскурсанттардың қызмет түрі бойынша. Экскурсиялар өткізуді ұйымдастырудағы дифференциалданған тәсіл, әр түрлі мамандықтағы қызметкерлерден жеке топтарды құруға негізделеді. Осындай топтар үшін экскурсиялар өткізу кезінде олардың әрқайсысының кәсіби мүдделерін ескереді;

- үшінші белгі - экскурсиялық топтар қоғамдық қызметтің сипаты бойынша қалыптасады. Қазіргі уақытта көптеген экскурсиялық мекемелер қоғамдық ұйымдардың, бірлестіктердің қызметкерлеріне экскурсиялар өткізеді;

- төртінші белгі - топтарға бөлу экскурсанттардың оқу іс-әрекетінің нысанына, олардың ой-өрісінің кеңеюіне байланысты болады (семинарлар өткізу);

- бесінші белгі - мәдени бос уақытын өздері әуестенетін қызметіне арнайтын экскурсанттар. Бұл топқа музыка, театр, кино, туризм, фото және бейнетүсірілімдер әуесқойлары кіреді.

Экскурсанттарды аталған белгілер бойынша топтастыру жаңа экскурсияларды дайындау үрдісіне, оларды өткізу әдістемесіне елеулі әсер етеді. Мысалы, бір тақырып шегінде әр түрлі топтар үшін экскурсия нұсқаларының мазмұнына елеулі өзгерістер енгізілуі мүмкін.

Экскурсанттарды екінші түрде топтастыру экскурсоводтардың байыпты дайындығын талап етеді. Экскурсиялық мекемелер осы бағытта көп шаралар жасауда. Олар өз жұмыстарын топтардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, құрады.

Жіктеудің үшінші түрі неғұрлым күрделі сипатта. Бұл түрге қатысушылардың даму деңгейі, олардың саяси, жалпы білімі, кәсіби және басқа да дайындығынан байланысты ерекшеленетін түрлі топтарда жүргізілетін экскурсияларды жатқызуға болады. Экскурсиялық материалды баяндаудың негізі ретінде қатысушылардың даму деңгейі мен олардың дайындық деңгейін есепке алынады. Бұл мазмұны бойынша кеңейтілген экскурсияларды жүргізуге мүмкіндік береді. Экскурсияларды топтастырудың бір-бірінен негізгі айрмашылығы - олардың мазмұны, көзбе-көз көрінетін және ауызша айтатын материалдар.

Аудиторияның дайындық деңгейіне байланысты бір экскурсияның 5-6 нұсқасы жасалуы мүмкін.

Экскурсиялық мекемелердің жұмыс тәжірибесінде экскурсанттарды бөлудің басқа да түрлері пайдаланылады:

- әдеттегі экскурсияларға қатысушылар. Экскурсанттардың бір бөлігі үшін экскурсия мекеменің, оқу орнының идеялық-тәрбиелік және мәдени-бұқаралық жұмысының бір түрі. Қазіргі уақытта экскурсиялық мекемелер мен мұражайлар қызмет көрсететін экскурсанттардың осы бөлігінің арасында туристік базаларда, кемпингтерде, туристік қонақ үйлерде, көлік маршруттарында демалатын қала және ауыл тұрғындарынан түрлі топтар құрастырылуда. Мұндай топтарды жасақтау қатысушылардың өз қылауы бойынша жүргізіледі және ерікті сипатта болады;

- оқу-тәрбие үрдісінің ажырамас бөлігі болып табылатын экскурсияларға қатысушылар. Бұл экскурсиялар оқу жоспарында қарастырылған тақырыптарды ашады.

7.3 Қарапайым және оқу мақсаттағы экскурсияларға қатысушы түрлі топтар мен туристік базаларда, шипажайларда, демалыс үйлерінде демалушылар үшін экскурсияларды өткізудің ерекшеліктері

Туристік базалар мен маршруттардағы экскурсиялар. Туристік экскурсиялық сапар - бұл бір немесе бірнеше экскурсиялық

объектілерге (географиялық, тарихи, мәдени, шаруашылық және т.б.) оқу-танымдық және тәрбиелік мақсаттармен топтық бару. Туристік базада немесе маршрутта болатын бағдарламаның міндетті бөлігі әр түрлі - қалалық, қала сыртындағы, мұражайлық, өндірістік экскурсиялар болып табылады. Жоспарлы экскурсияның құны туристік жолдама бағасына кіреді. Сонымен қатар демалушыларды таңдау бойынша қосымша экскурсиялар ұйымдастырылады.

Туристерге арналған экскурсияларға тән ерекшелік-экскурсиялар туристердің сұраныстары мен мүдделерін ескере отырып жүргізіледі. Бұл экскурсияның мазмұнына және әдістемелік әзірлемелерге елеулі өзгерістер енгізуді, осы тақырыпқа экскурсияның арнайы «туристік» нұсқасын дайындауды талап етеді. Осы ерекше тәсілді көптеген қалаларға туристік поездар мен теплоходтармен келетін туристер тобы талап етеді.

Демалыс үйлері мен шипажайларда демалушыларға арналған экскурсиялар. Шипажайлар мен демалыс үйлерінде демалушылармен жұмыс істеу кезінде олардың осы мекемеде болуының басты міндеті емдеу, денсаулықты нығайту болып табылатынын ескеру қажет. Сондықтан экскурсия ұйымдары қызметкерлерінің шипажайлық-курорттық мекемелердің медициналық персоналымен тығыз ынтымақтастығын қамтамасыз ету маңызды. Шипажай бейініне сәйкес демалушылар үшін арнайы экскурсиялар ұйымдастырылады, бір тақырыпқа бірнеше нұсқалар әзірленеді.

7.4 Балалар, туристер, нақты білім беру саласының мамандарына арналған экскурсиялар

Балалар үшін экскурсия. Балалар аудиториясына арналған экскурсияларды міндеттері, тақырыбы, жүргізу әдісіне байланысты екі топқа бөлуге болады:

- мектеп. Мектеп экскурсиялары өз кезегінде үш түрге ие: оқу уақытында өткізілетін сабақтағы; сабаққа дейін және одан кейін өткізілетін сыныпта өткізілетін сабақтан тыс экскурсиялар мен сыныптан тыс (факультативтік) экскурсиялар. Оқу және сабақтан тыс экскурсиялар оқу сипатында болады, олардың мазмұны мектептің белгілі бір сыныбының оқу бағдарламасымен байланысты. Бұл экскурсияларды жалпы білім беретін мектептердің педагогтары өз пәні бойынша жұмыс жоспарына сәйкес жүргізеді. Мектеп

экскурсиясының мақсаты-нақты пән бойынша оқу бағдарламасын оқу;

- мектептен тыс. Мектептен тыс экскурсиялар балалар мен жасөспірімдердің мәдени ой-өрісін кеңейтуге, жасөспірімдерді тәрбиелеуге, оларды патриотизм рухында, жоғары мораль, еңбекке деген сүйіспеншілік пен құрметтеуге, жан-жақты үйлесімді тәрбиелеуге бағытталған.

Жастарға арналған экскурсиялар. Жастар аудиториясы үшін арнайы экскурсияларды ұйымдастыру кезінде жастар экскурсияларының өзіндік ерекшеліктерін: тақырыбы, мазмұны және өткізудің неғұрлым белсенді түрі бар екенін ескеру қажет. Экскурсия тақырыбы бойынша жастарға шолу экскурсиялары жүргізілуі мүмкін. Басқа топқа жеке тарихи оқиғаларға арналған экскурсиялар кіреді.

Жастарға арналған экскурсиялар қатысушылар құрамына байланысты: жоғары оқу орындарының студенттері, кәсіптік-техникалық училищелер мен колледждердің білім алушылары, жас жұмысшылар мен қызметкерлер деп бөлінеді.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Дифференциалды тәсілдің мәні неде?
2. Экскурсиялар тобының қандай түрлері бар?
3. Алыс жерлерден келген топтар үшін экскурсияларды ұйымдастырудың ерекше ерекшеліктері қандай?

ТАҚЫРЫП 8. ЭКСКУРСИЯНЫ ЖҮРГІЗУ ТЕХНИКАСЫ

8.1 Турдың әдістемесі, оның мақсаттары, міндеттері. Турдың техникасына қойылатын талаптар

Кез-келген экскурсияның тиімділігі объектінің орнын таңдау, маршруттың дамуы, маршрутты әзірлеу, экскурсоводтың білімі ғана емес, сондай-ақ экскурсия жүргізу техникасы туралы жақсы білуімен де анықталады. Бұған экскурсиялардағы нақты тәртіпті қамтамасыз ету, бойынша нақты тапсырма беру, материалды қабылдау үшін қолайлы жағдайлар жасау тәуелді болады. Экскурсиялардың тиімділігі оның жүзеге асырылу технологиясына байланысты.

Экскурсия кіріспеден басталады, ол маршруттың басталуына дейін топпен экскурсоводтың жиналған жерінде жүргізіледі. Автобустан шыққаннан кейін экскурсовод топтың орналасқан жерін дереу анықтауы керек. Экскурсовод әдетте бірнеше нұсқалармен топтың орналасуын қамтамасыз етеді. Экскурсовод бір уақытта бірнеше топқа ие болуы мүмкін, сондықтан сіздің топты біршама қашықтықта орналастыру керек. Сонымен қатар, топтың орналасқан жері күннің уақытына, ауа райы жағдайына және тапсырмаға байланысты өзгеруі мүмкін.

Туристік топ нысан мен нұсқаулықты көріп тұруы керек, өз кезегінде, экскурсовод топ пен объектіні көруі керек. Топтың ыңғайлы орналасуы - жарты сақина. Экскурсанттар жарты сақинаның жартылай шетінде тұруы керек. Егер мекемедегі туристер осылайша тұрмаса, онда экскурсовод олардың қалай тұру керектігі туралы ынталандыратын қимылмен көрсетеді. Экскурсияны жүргізу практикасында, экскурсовод көбінесе жартылай шеңбердің ортасында тұрады. Бұл жағдайда оның әңгімесі барлық туристерге жақсы естігендіктен, дауысты шамадан тыс жоғарылату қажет емес, алайда мұндай жағдайда экскурсовод объектіге арқасымен тұрады, ол көрсетілімді қиындатады, экскурсоводтың қимылдары әуақытта нақты және бір мақсатқа бағытталмайды.

Экскурсияны жүргізу, әр объектіні көрсету, әр тақырыпты әдістемелік қамтамасыз ету үшін нақты уақыт беріледі. Әңгімелерге қызыққан кейбір экскурсоводтар, әсіресе жаңадан бастағандар, алғашқы екі немесе үш нысан бойынша уақытты оздырып алып, келесі нысандардың тақырыптарын қамтуға жеткілікті уақыт

болмайды. Бұған жол бермеу үшін, экскурсовод экскурсияны уақытты бақылай отырып, бірнеше рет өткізуі керек. Бұл әңгімеден барлық артықтарды алып тастауға және уақытты саралауға көмектеседі. Кейде экскурсовод бақылауынан тыс себептер бойынша (топтың ұзақ уақыт бойы жиналуы, автобустың кешігіп келуі), экскурсия белгіленген уақыттан кеш басталады. Автобус экскурсия аяқталғаннан кейін кешіктірілмеуі керек, өйткені ол жаңа экскурсиялық топқа берілуі тиіс. Бұл жағдайда және басқа жағдайда экскурсияның уақытын азайту керек, бірақ ол кезде кіші тақырыптардың саны мен негізгі объектілерді көрсетудің саны сақталады, барлық негізгі нысандар көрсетілуі керек, тек қосымша таныстырылулар мен әңгімелер айтылмайды.

Экскурсиялар кезіндегі әңгіме объектіні көрсетуден басталады, яғни, мақсатты сипатта болады. Экскурсант нысан немесе оның фрагментті әңгіменің қай бөлігімен байланысты екендігін білуі керек. Экскурсовод әңгімені барлық қатысушылардың объектіні көріп, назар аударғаннан кейін бастауы мүмкін. Нысанды көрсетуден басқа, экскурсовод көрнекі құралдарды көрсету техникасында қолдана білуі керек. Көрсетілген материал қажет болған кезде көрнекі құралдар көрсетіледі. Әңгімелеу кезінде көрнекі құралдарды толық танысу үшін таратудың қажеті жоқ, керек.

Экскурсовод көбіне экскурсияны экскурсанттарға қарап тұрып өткізеді (автобус айналымалы креслосымен жабдықталған болса, экскурсовод отырып, бірақ туристерге бетін беріп отырып, өз материалын ұсынады). Экскурсовод ұзақ уақыт автобуспен бір объектіден екіншісіне барған кезде отыруы мүмкін, ол қала сыртындағы объектілерге жету кезінде орын алуы мүмкін.

Әңгімелеу кезінде цитаталарды дұрыс қолдану маңызды болып келеді. Олар шағын карточкаларға (шамамен 11 × 15 см) жазылып алынады. Карточкалардың реттік номері болады, экскурсияға дейін қажетті тізбеге реттеліп, қойылады. Экскурсовод осы карточкаларды әңгімелеу кезінде қолдануы мүмкін, себебі барлық цитаталарды есте сақтау қиын, ал әдеби көздерден, әсіресе тарихи құжаттардан алынған үзінділерді нақты дәлелдеу маңызды болып табылады.

Аялдамаларда экскурсовод автобустан бірінші шығады, топты көрсету объектісіне алып келеді. Объектіні қарап болғаннан кейін автобуска соңын кіреді. Егер туристер кәдесыйлар алам немесе объектіні қайта көргісі келсе, экскурсовод автобустың кету уақыты туралы ескертеді.

8.2 Экскурсовод топпен танысу, ұйымдастыру нұсқаулары

Автобуска кіргеннен кейін экскурсовод топпен танысады. Ол қатысушылармен амандасады, өзінің аты -жөнін, экскурсиялық мекемені, автобус жүргізушісімен таныстырады, яғни экскурсияға кіріспені бастайды.

Экскурсовод ең басынан бастап топты қарым-қатынастың белгіленген ережелерге бағындыру керек. Ол бірден сөйлей бастамайды. Он-жиырма секундқа созылатын үзіліс болады. Топпен алғашқы танысу, топпен экскурсовод арасындағы одан ары байланысқа әсер етеді. Туристер біртіндеп тыныштанып, дыбыс шығармайды, өз орындарын тез тауып, өз назарларын экскурсоводқа аударады. Экскурсанттар экскурсоводтан қызықты мәлімет алуға тырысса, ал экскурсовод оларды қалай қызығушылығын ояту, назарын өзіне аударуды ойлайды.

Экскурсиялық жұмысты дұрыс ұйымдастыру алдын -ала дайындықты қажет етеді. Экскурсияның сюжеті экскурсантқа алдынала белгілі болуы керек, ол экскурсия тақырыбын білуі керек. Жарнамалық қызмет және экскурсиялық жолдаманы сатып алу экскурсиядан бір-екі күн ерте болғаны маңызды, осы уақыт аралығында экскурсантта психологиялық дайындық жүргізіледі.

Әр тақырыптың өзінің кіріспесі бар. Топтың құрамы әртүрлі болса (мысалы, жергілікті тұрғындар мен туристер, ересектер мен балалар), бір экскурсияға әртүрлі кіріспе айтылады, екеу ара байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

8.3 Негізгі бөлімге кіріспе және қорытынды жасау кезінде экскурсоводтың орны

Автобустағы экскурсовод экскурсияға қатысты объектілерді және барлық экскурсанттарды көре алатындай орынға орналасуы керек. орналасуы керек. Әдетте, бұл жүргізушінің жанына арнайы бөлінген алдыңғы орын болып табылады. Автобустың қозғалысы кезінде экскурсоводқа тұрып тұру қауіпсіздік тұрғысынан рұқсат етілмейді.

Жаяу экскурсия кезінде экскурсовод объектіге жартылай қарап тұратындай орналасуы керек. Көзбен көру арқылы қабылданатын объектілер экскурсоводтың көз алдында болуы керек, себебі ол әңгімені өзі алған көзбен көру әсері негізінде талдайды. Ол әсіресе,

қала сыртындағы экскурсиялар кезінде маңызды, экскурсовод автобустың қозғалысы кезінде алдынан көзіне көрінген объектіні сипаттау, қатысушылардың ойында ақпараттың қалуына үлкен әсер етеді.

8.4 Микрофонмен жұмыс істеу

Автобуспен жүру кезінде әңгіме микрофон арқылы атқарылуы керек. Егер жабдық жұмыс істемесе немесе микрофон болмаса, экскурсоводқа көлік жүргізу кезінде әңгімені айту тиімсіз болады. Автобусты шуы естуді шектейді, сондықтан экскурсовод сөзін тек алдына жақын отырған экскурсанттар ғана естиді, Бұл жағдайда экскурсовод қозғалыстың басталуына дейін маршруттың ең жақын объектісіне қатысты материалдарды береді, ал қозғалыс кезінде объектілердің немесе аймақтың атаулары ғана көрсетіледі. Егер маңызды объектілер немесе елді мекендер бар болса, онда автобус тоқтатылып, түсініктемелер беріледі, ол жүргізушімен алдын-ала келісіледі.

8.5 Автобустан туристердің шығуы

Экскурсияға қатысушыларды автобустан шығуға алдын-ала дайындау керек., себебі ескертілмесе топтың маңызды бөлігі автобуста отырып, ескерткіштерді бақылауға шықпайды, яғни олар объектімен жеке танысу мүмкіндігін жоғалтады.

Топпен автобустан шығу және автобуспен аялдау сандарын, олардың маңыздылығын, экзотикалығын, нысанның ерекшелігін кіріспе кезінде айту керек.

Экскурсиялық топтың автобустан шығуы кезінде экскурсовод бірінші шығып, қозғалыс бағытын объектіге бағыттайды. Экскурсияларда, мысалы, санитарлық жағдайда немесе кәдесыйларды сатып алу кезінде, басқа да аялдамалар ұйымдастырылған жағдайда, экскурсовод автобустың қозғалыс уақытын (сағат пен минутты) нақты айтады. Экскурсияға қатысушыларынан экскурсия регламентін сақтауды талап ету керек, бұл маршрут бойынша автобус кестесіне әсер етеді. Егер қандай да бір себептермен елге саяхаттау уақыты қысқартылса немесе ұлғайтылса, экскурсовод барлық туристерге

хабарлайды. Автобустан шығудың қауіпсіздік ережелері «Экскурсиялық маршруттар, объектілердегі техника және қауіпсіздігінің ережелері» параграфында сипатталған.

8.6 Топтың объектідегі орнын анықтау

Экскурсияны әзірлеу кезінде, әдетте, экскурсиялық объектіні бақылауға бағытталған топтың объектідегі орналасуының бірнеше нұсқасы анықталады. Бұл әдіснамалық әзірлемеді егер объектідегі орынға басқа топтар орналасса немесе күн сәулелері қатысушылардың көздеріне түсіп, объектіні қарауды қиындататын жағдайда жүзеге асырылады. Ұсынылған орынды пайдалануға мүмкіндік бермейтін басқа себептер бар. Ыстық ауа-райында топтарды көлеңкеге орналастыру үшін мүмкіндіктері қолданылады. Жаңбыр болған жағдайда, туристерді шатырдың астына, ағаштың астында орналастыру мүмкіндігі қарастырылады. Кейбір жағдайларда, әдістеме объектіні бақылау үшін бірнеше орынды таңдауды талап етеді: алыстан, егер объект қоршаған орта немесе басқа объектілермен бірге көрсетілсе; жақыннан, ғимараттың, құрылыстың, жергілікті жердің, табиғат объектісінің жекелеген бөліктерін талдаған кезде. Бұл ерекшеліктер «Әдіснамалық әзірлемені ұйымдастырылған нұсқаулықтар» бағанында көрсетілген. Өрбір экскурсовод осы нұсқаулықты топпен маршрутқа шығар алдында мұқият қарайды және топты объектілерде орналастыруға қатысты сұрақтарды нақтылайды. Сондай-ақ объектілерді бақылаған кезде және автокөлік жолымен жүргенде қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет.

Бірнеше топ бір мезгілде бір объектіде орналасса, олардың арасындағы бір қашықтық бір экскурсоводтың сөзі екіншісіне бөгет жасамауы керек. Олар әсіресе мұражайлар экспозициясын көрсетуде қиындық тудырады.

8.7 Экскурсанттардың қозғалысы, қозғалыс қарқыны

Экскурсанттардың автобустан нысанға дейін, нысаннан автобуска дейін, объектілер арасында қозғалысы топпен жүзеге асырылады. Экскурсовод орны топтың ортасында жүреді, бірнеше

адам алдында, бірнеше адам жақын жерде, қалғандары артта қозғалады. Топтың созылуына жол бермеу керек: қозғалыстың басы мен соңғысы арасындағы қашықтық 5-7 метрден аспауы керек. Экскурсовод топтың қозғалысының тұтастығын сақтауға тырысуы керек. Топ созылып қозғалса, әркім экскурсоводтың әңгімесін, оның түсіндірмелерін естімейді. Тәжірибелі экскурсоводтар маршруттағы қозғалысты шебер басқарады.

Топтың қозғалыс қарқыны топтың құрамына (балаларға, жастарға, орта жастағы адамдарға, қарт адамдарға), мысалы, тауға көтерілуге, нашар жолдарға, цехтарда жұмыс істейтін қауіпті аймақтарға және т.б. байланысты.

Жаяу экскурсияларда экскурсанттардың қозғалыс қарқыны баяу, өйткені көрсетілім объектілері бір-бірімен жақын орналасқан.

Автобуспен қозғалатын экскурсияға қатысушыларға қажетті қозғалыс қарқынын белгілеу қиын. Онда автобустан шыққан кезде, экскурсовод дереу қозғала алмайды, әсіресе объект қашықтықта орналасқан болса тіпті қиын. Ол экскурсанттардың көпшілігіне автобустан шығуға мүмкіндік береді, сосын шапшаң емес, бірақ өте баяу да емес қарқынмен, топты объектіге бағыттайды. Объектіге жақындағанда, ол өзінің әңгімесін бүкіл топ жиналғаннан кейін ғана бастайды.

Экскурсовод экскурсанттардың қозғалысын және маршрут кезіндегі өзіндік жұмысын басқарады. Экскурсанттар объектінің айналасын бақылап, ішіне кіріп, архитектураның өзіндік ерекшеліктерін көре алады. Олар биіктігін анықтау үшін төбеге, қоңырау мұнарасына көтереді, объектінің баспалдақтарының ерекше «қадам» екеніне көз жеткізу үшін үстіне шығады, тереңдігін анықтау үшін төменгі түседі т.б. Экскурсанттардың бұндай қозғалыстары оларды қосымша ақпараттармен және жаңа әсерлермен байытады экскурсияға арналған объектілердің бірегей ерекшеліктерін, оқиғалардың ерекшеліктерін білуге мүмкіндік береді.

Экскурсанттардың автобуска оралуы. Топтың қозғалысын экскурсовод басшылыққа алады. Автобуска келгенде, ол кіреберістің оң жағына тұрып, салонға кірген экскурсанттарды санайды, оны байқатпау керек. Экскурсияның барлық қатысушылары жиналғанына көз жеткізгеннен кейін ол автобуска ең соңғы болып кіреді және қозғалыс туралы жүргізушіге белгі берді.

Автобуста орын алған туристерді қайта санаудан аулақ болу керек. Бұл қажетсіз ашулануға әкеледі, кейде күлкілі жағдай

туғызады, осылайша экскурсияны бұзады. Әдетте экскурсовод экскурсанттарға: «Барлығы өз орнында ма?», - деп сұрайды, автобустан шыққанға дейін отырған көршілерінің барлығын нақтылайды.

8.8 Экскурсияда уақытты сақтау. Сұрақтарға жауап беру

Әдістемелік әзірлемелерде әрбір ішкі тақырыпты минуттарға ашуға нақты уақыт бөлінеді, мұнда барлығы: объектілердің көрінісі, экскурсоводтың әңгімесі, маршрут бойынша қозғалыс және байқалатын нысандардың айналасындағы топтың қозғалысы т.б. ескеріледі. Экскурсоводқа бөлінген уақытқа өз материалын сыйдыру бірден мүмкін болмайды, ол үшін үлкен тәжірибе керек, соның ішінде қолына сағат ұстап жүріп өткен экскурсия қажет: үйде, белгілі бір объектіде. Логикалық ауысу кезінде, белгілі бір тақырыпшаны және негізгі сұрақтарды түсіндіргенде уақытты сақтау қажет. Экскурсоводқа экскурсияның жеке бөліктеріне уақыт жұмсаудың хронометражы көмектеседі. Осындай хронометраждың негізінде тыңдаушылардың ескертулерін ескере отырып, экскурсовод өз әңгімесіне тиісті түзетулер енгізеді. Экскурсиядан барлық қажетсіздер алынады, бұл уақытты қайта бөліге мүмкіндік береді. Көбінде экскурсоводтың бақылауынан тыс себептер бойынша экскурсиялар уақыт бойынша қысқарады. Бұл топтың созылып жиналуы, туристерге уақытында берілмеген таңғы ас, автобустың кешігіп келуі және т.б. байланысты. Нәтижесінде экскурсия кеш басталады. Экскурсовод - тақырыпты ашуға бөлінген уақытты қысқартуға мәжбүр болады. Бұл экскурсияның мазмұнындағы маңыздыларды сақтап, тек қосымшаларды алып тастау арқылы жасалуы керек. Ол үшін экскурсия материалын алып тастауға болатындай бөлігін дайындау керек.

Маршрут кезінде тыңдаушылар экскурсоводқа сұрақ қояды. Сұрақтар типі бойынша экскурсия тақырыбына қатысты да және оған ешқандай қатысы жоқ объектілерге қатысты болуы мүмкін. Бір-екі адамға қызығушылық танытқан сұрақтарға бірден жауап бермеу керек, себебі ол басқа қатысушылардың тақырыпты қабылдау ойын бөледі. Кіріспеде экскурсовод топпен сұрақтарды талқылауға экскурсия аяқталғаннан кейін уақыт бөлінетінін айту керек. Экскурсияның тақырыбымен байланысы жоқ сұрақтарға жауап беру экскурсоводтың жауапкершілігіне кірмейді. Ол экскурсанттарды

қызықтыратын сұрақтарға жауапты қандай экскурсиялар мен әдеби көздерден таба алатындығындығына кеңес береді.

Экскурсиялық тәжірибеде сұрақтардың белгілі бір жігі туындады, олар төрт топқа бөлінеді:

- 1) экскурсанттар жауап беретін экскурсоводтың сұрақтары;
- 2) әңгімелеу кезінде экскурсовод жауап беретін сұрақтар;
- 3) экскурсанттардың назарын күшейтуге бағытталған риторикалық сұрақтар;
- 4) тақырып бойынша экскурсияға қатысушыларға қойылған сұрақтар.

Сұрақтардың алғашқы үш тобы экскурсия жүргізу әдісімен байланысты және төртінші сұрақ экскурсия жүргізу техникасына байланысты. Олардың мазмұны әртүрлі: кейде олар нысандармен, кейде атақты тұлғалардың өмірімен байланысты және көбінесе экскурсия тақырыбына қатысы жоқ оқиғалармен байланысты. Мұндай сұрақтармен жұмыс жасаудың басты ережесі - әңгімені тоқтатып, оларға дереу жауап бермеу, сондай-ақ әрбір тақырыптан кейін сұрақтарға жауап бермеу, себебі, топтағы барлық адамдарға бұл қызықсыз. Сондықтан, экскурсовод сұрақтарға экскурсияның барысында жауап бермей, ол аяқталғаннан кейін ғана жауап қайтаруы керек. Жауаптардың мазмұны талқыланбауы керек, яғни, экскурсияға қатысушылар осы мәселеде көтерілген тақырыпты жалғастыруға талпынбауы керек.

8.9 Экскурсиядағы үзіліс

Экскурсовод үздіксіз сөйлей бермеуі керек. Әңгіменің жеке бөліктерінің арасы, жолдағы әңгіме мен экскурсиялық анықтама, логикалық ауысым мен объект, оқиға туралы әңгіменің арасында кіншігірім үзілістер болуы керек. Үзіліс міндеттерді атқарады:

- бірінші - мағыналық, үзілістер уақыты адамдарға экскурсоводтан естигенді және көзбен көргенді ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Нақты материалды есте сақтау үшін, өз шешімдерін шығарып және көрген нәрсесін есте сақтау керек. Экскурсанттар әр объектке еркін уақыт беріліп, олар өз еркімен объектіні тануға мүмкіндіктері болуы керек, келесі объект не туралы екендігін білуі керек;

- екінші - экскурсанттарға қысқа үзілістер беру, бұл әсіресе экскурсия сияқты белсенді мәдени-ағартушылық жұмыс түріне бейімделмегендер үшін өте маңызды.

Қала сыртындағы экскурсиялардағы үзілістер экскурсоводқа ұсынылған ретте демалыспен бірге өтеді: әрбір сағат жұмысынан кейін 15 минут (экскурсовод үшін экскурсия уақыты 45 минут). Бұл демалыс экскурсоводпен соңында жиналып, қолданылуы мүмкін. Экскурсияларда кәдесыйларды, баспа өнімдерін сатып алу, шөлді басу, сондай-ақ ұзақ экскурсиялар кезінде санитарлық аялдамалар сияқты бос уақыт болуы мүмкін.

8.10 Экскурсиялық маршруттардағы, нысандардағы қауіпсіздік техникасы мен ережелері

Экскурсияларда келесі қауіпсіздік ережелерін сақтау керек:

- жалпы қабылданған іс-әрекет пен жеке гигиенаны сақтауға;
- тәртіпті сақтау, экскурсоводтың барлық нұсқауларын қатаң сақтау;
  - экскурсияның белгіленген және жарияланған ережесін, сондай-ақ нақты объектісін бақылау үшін бөлінген уақытты сақтауға;
  - топты экскурсоводтың рұқсатымен ғана қалдыру;
  - тамақ өнімдерін экскурсоводпен келіскеннен кейін ғана сатып алуға және тұтынуға;
  - көктемгі - жаз мезгілінде кененің жоқтығына визуалды түрде бақылау жүргізіп, көз жеткізу (әсіресе, табиғаттану экскурсиялары кезінде);

- нұсқаулықты мұқият тыңдау;

Экскурсиялық орындардағы қауіпсіздік:

- көретін платформаларға барған кезде белгіленген тосқауылдардың шегінен асып кетпеу;
- өндірістік ғимараттарға барған кезде, топтан алыстамау. Жылжымалы және айналмалы механизмдерге жақындамау. Көзді шаңнан аулақ ұстау. Кәсіпорындар аумағынан ештеңе шығармау;
- маршруттан (жолдардан) кетуге, электр сымдарына, қоршалмаған жұралардың, құлама жарлардың шеттеріне және т.б. жақындауға болмайды.

Автобустық экскурсия кезінде:

- автобустағы жабдықтарды абайлап ұстау;

- қол жүгін арнайы орынға орналастыру (орындық астына, жоғарғы полкаларға және т.б.). Сөмкелерді немесе басқа заттарды адамдар өтетін жолдарға қоюға болмайды. Қауіпсіздік мақсатында адамдар өтетін жол бос болуы керек;

- Автобус қозғалысының басталуына дейін экскурсант қауіпсіздік белдіктерін тағуға міндетті және автобус тоқтағанға дейін немесе экскурсовод рұқсат еткен уақытқа дейін оларды ашпау керек;

- автобус қозғалысы кезінде, орнынан тұрып, кабинаның салонымен жүруге тыйым салынады;

- жүргізушінің рұқсатынсыз терезелерді ашуға тыйым салынады;

- жүргізушілерді автобустың қозғалысы кезінде алаңдатуға тыйым салынады (барлық сұрақтар экскурсоводқа қойылады);

- автобустың ашық тұрған терезелерінен дененің кез-келген бөлігін шығаруға, сондай-ақ қоқысты тастауға тыйым салынады;

- кез-келген сусын ішуге және тамақ жеуге тыйым салынады. Қозғалыс кезінде бас айналу немесе жүрек айнуы белгілері байқалған кезде, экскурсоводқа дереу хабарлау керек;

- автобус аялдмасында автобус тоқтағанша және экскурсоводтан арнайы нұсқау алынбайынша орнынан тұруға болмайды. Сіз автобустан экскурсоводтан кейін ғана шығуға болады;

- автобустан шығарда, орындықтың артқы жағын бастапқы күйіне қайта қайтару керек;

- автобустан шыққан кезде, бір адамнан асықпай шығу керек. Автобустан алдыңғы есік арқылы шығу керек. Автобустан шыққаннан кейін, көрсетілген жерге жиналып, экскурсоводтың нұсқауларын орындау;

- автобуска қайтып келгенде, оны тастап кетер алдында отырған орындарға отыру керек;

- таза автобуска кірген экскурсанттар оны таза күйінде қалдыруы керек. Осыған байланысты автобуста қалдықтарды қалдыруға, шемішке шағуға, қоқысқа тастауға, бос бөтелкелер, кәмпіттер орауыштарын, жеміс-жидектердің қалдықтарын қалдыруға және т.б. тыйым салынады;

- автобуста темекі шегуге және ішімдік ішуге тыйым салынады;

- төтенше тежеу кезінде аяқтарыңызбен тіреліп және қолдарыңызбен алдыңғы орындыққа тірелу керек;

- апат болған жағдайда, жүргізуші мен экскурсоводтың нұсқауларына сүйену керек;

Жаяу экскурсия кезінде:

- көшеде жүру кезінде басқа жаяу жүргіншілерге кедергі келтірместен шағын топпен жүру керек;
- жолдан өту кезінде қозғалысқа бекітілген жерлермен экскурсоводтың басшылығымен жол ережесін сақтай отырып, өту керек.

Экскурсанттарға арналған жалпы сақтық шаралары:

- сөмкелер мен әмияндарды иықта емес, қолында ұстау керек;
- паспортты ақшадан бөлек ұстау керек;
- бағалы заттарды, қол сөмкелерді, фото-бейне жабдықтарын көз алдына қоюға болмайды;
- экскурсия объектілеріне барған кезде жеке заттарды қараусыз қалдыруға болмайды;
- күннен қорғану үшін бас киімдер мен күн көзілдіріктерін пайдалану керек. Егер өзіңізді нашар сезінсеңіз, экскурсоводқа дереу хабарлау керек. Басқа да экскурсияға қатысушылардың денсаулығы мен іс-әрекетіне назар аударып, экскурсоводқа аурудың алғашқы белгілеріне қатысты немесе экскурсияға қатысушының жетіспеуін дереу хабардар ету керек;
- топтан қалып қою жағдайында, экскурсоводпен байланыс жасау керек, егер байланыс алмасаңыз, мемлекеттік органдарға: мұражайларға, полиция бөлімшелеріне, жақында орналасқан мекемелерге хабарласу керек.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Турдың техникасына қойылатын талаптар қандай?
2. Экскурсовод экскурсанттардың автобусқа кіріп шығуын қалай жүзеге асыру керек?
3. Экскурсанттардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қандай ережелерді сақтау керек? Экскурсия кезінде экскурсанттарға не істеуге болмайды?

ТАҚЫРЫП 9. ЭКСКУРСОВОДТЫҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІ

9.1 Экскурсоводтың құқықтары мен қызметтік міндеттері

Экскурсовод - қоршаған шындықты тану үдерісін экскурсияны жүргізу әдіснамасының талаптарына сәйкес басшылықпен жүргізетін білікті маман. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне сәйкес мамандардың әртүрлі санаттарына белгілі бір талаптар қойылады. Экскурсиялық қызметте экскурсия жүргізудің сыртқы және ішкі құжаттары бар. Экскурсоводтың негізгі құжаты - экскурсоводтың білімі, дағдылары, құқықтық формальдылықтары мен лауазымдық құзыреттері сипатталатын қызметтік нұсқаулық болып табылады.

Қызмет нұсқаулығына сәйкес экскурсоводтың келесідей құқықтары бар:

1. Ұйым басшысының жобалардың шешімдерін талқылауға қатысады.

2. Құрылымдық бөлімшелерден қызметкерлерге қажетті ақпарат пен құжаттарды сұратуға және алуға.

3. Өз құзыреттілігі шегінде құжаттарға қол қою және растау.

4. Қызметкерлер үшін міндетті болып табылатын нұсқаулар беру.

5. Нұсқаулықтың орындалу сапасын және уақтылы орындалуын тексеру.

6. Өздері орындаған міндеттерге қатысты сұрақтарды талқылауға қатысу.

7. Тікелей басшысыдан өз міндеттерін және құқықтарын жүзеге асыруға көмек көрсетуін талап етуге.

Экскурсовод келесідей міндеттерді орындайды:

1. Тарихи материалдар мен құжаттарды жинайды және зерттейді, мұрағат материалдарын, статистикалық деректерді, экскурсия объектілері туралы ақпараттарды қамтитын өзге де құжаттарды және материалдарды зерттейді.

2. Экскурсиялық әңгімелердің, ашық сөздердің техникасын, сұрақтарға жауаптарды әзірлейді.

3. Экскурсанттардың келу орны мен уақыты туралы ақпарат алады, олардың келісілген жердегі кездесуін ұйымдастырады, шығарып алады (топтың санын белгілейді, олардың топқа тиесілігін растайды), хаттамалық іс-шараларды жүргізеді.

4. Экскурсияға жүргізу үшін экскурсиялық топтың оңтайлы орналасуын таңдайды.

5. Мәдениет пен тарих бойынша экскурсиялық дәрістер оқиды, ауданның салт-дәстүрлері туралы әңгімелейді, көрермендерді көрікті жерлермен таныстырады; микрофондарды, ашық оқулар кезінде күшейткіштерді пайдаланады.

6. Мұражай немесе мәдени орталықтарға экскурсия жүргізеді, экскурсиялар мен экспозицияларды бақылап және көрсете отырып, экскурсиялық түсініктемелер мен әңгімелермен сүйемелдейді

7. Көрікті орындар, экскурсияларды көру кезіндегі қауіпсіздік ережелерін сақтау бойынша нұсқаулықпен таныстырады.

8. Экскурсиялықтардың экскурсия тақырыбы бойынша жалпы және кәсіби сұрақтарына жауап береді.

9. Экскурсиялықтармен әңгіме жүргізеді және қажет болған жағдайда аудармашы міндеттерін орындайды.

10. Экскурсиялық жолдамалар және басқа экскурсиялық құжаттарды толтырады.

11. Экскурсиялар ауырған кезде, жарақаттар алғада, басқа да медициналық оқиғалар болған кезде алғашқы көмек көрсетеді, тиісті «жедел жәрдем» қызметкерлерін, құтқарушыларды шақыруды ұйымдастырады.

12. Төтенше жағдай туындаған кезінде топтың іс-әрекетін үйлестіреді, алғашқы қажетті көмек көрсетеді, дүрбелеңді жою бойынша шараларды жасайды, тиісті органдарға төтенше жағдайлардың туындауы туралы хабарлайды.

13. Топтың экскурсия орнынан кетуін ұйымдастырады (қажет құжаттардың болуын, топ құрамын тексереді).

Экскурсоводтың жауапкершілігі:

1. Қызметтік нұсқаулықта көзделген қызметтік міндеттерін орындамағаны немесе дұрыс орындамағаны үшін.

2. Өз қызметін жүзеге асыру барысында жасалған құқық бұзушылықтар үшін.

3. Материалдық залал келтіргені үшін.

Экскурсовод нұсқаулықтағы әрбір тармақ бойынша Қазақстан Республикасының еңбек, қылмыстық және азаматтық кодексіне сәйкес жауап береді.

9.2 Экскурсоводқа қойылатын талаптар

Экскурсовод ретінде негізгі жоғары білімі бар, толық жоғары білімі бар, белгіленген тәртіпте рұқсат алған арнайы дайындық бойынша куәлігі немесе дипломы бар тұлғалар жұмыс істей алады.

Экскурсоводтың жұмысы бірқатар ерекшеліктермен сипатталады. Терең теориялық білімдермен қатар, белгілі бір практикалық дағдыларды қажет етеді және жеке тұлға ретінде экскурсоводқа нақты талаптар қояды. Ол келесі сипаттамаларға ие болуы керек:

- зияткерлік;
- жеке тұлғалық;
- жауапкершілік;
- жеке қасиеттері;
- белсенді өмірлік ұстанымы.

Экскурсоводтың мамандығын меңгеру барысында келесі қабілет түрлерін меңгеру маңызды:

- сындарлылық;
- ұйымдастырушылық;
- коммуникативтік.

Экскурсоводтың шеберлігі ретінде келесілерді қабылдауға болады:

- эрудиция, интеллект, мәдени деңгейі;
- әдіснаманы, экскурсиялық қызметті білу;
- экскурсияны дайындау және жүргізу туралы білу;
- экскурсия өткізу бойынша шешендік өнер мен практикалық дағдыларының болуы.

9.3 Кәсіби мамандық бойынша экскурсоводтың білімі мен дағдылары

Экскурсовод кәсібін таңдағандар үшін бірқатар талаптар қойылады. Олардың ішінде: мәдени-ағартушылық жұмысқа қатысудың бейімділігі; тәрбиелеу үрдісінде экскурсияның мағынасын және экскурсоводтың өзінің рөлін түсінуі; өз міндетін сезіну; жақсы дауыс ырғағының болуы, бір немесе бірнеше экскурсия тақырыбы бойынша белгілі бір білімдерінің болуы; кемшіліктерге, мәдениеттің жетіспеушілігіне, адамдардың ақыл-ойы мен мінез-құлығындағы өткеннің қалдықтарымен келіспеу; өз білімін үнемі толтыру және

жетілдіру; жаңаны сезіну; жұмыстағы бастамашылық және шығармашылық ізденіс; экскурсанттардың қызығушылықтары мен сұрауларын жан-жақты зерттеу; әртүрлі халық топтарына қызмет көрсетудің дифференциалды көзқарасы; жақсы өсіру, еңбек пен мінез-құлықтың жоғары мәдениеті, сыпайылық; экскурсияны жүргізу әдістемесін меңгеру; өзінің мамандығына деген сүйіспеншілік.

Әрбір экскурсовод өз мамандығы бойынша ғана емес, сондай-ақ педагогика мен психология негіздерін білуі керек. Сонымен қатар, экскурсовод өз жұмысын талдай алуы керек, экскурсияны жүргізу бойынша объективті баға бере алуы керек, өзіне алаптарқоя білуі керек.

Экскурсовод мамандығы белгілі бір практикалық дағдыларды игеруді талап етеді. Бұл дағдылар оның білімін кең аудитория үшін таңдауға, түсіндіруге және тиімді түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

Экскурсовод мамандығын таңдаған әрбір қызметкердің белгілі бір қабілетті болуы керек:

- Қажетті материалды таңдап алу және зерттеу;
- Аранулы тақырыпқа экскурсияның жеке мәтінін дайындау;
- Әдістемелік әзірлемені дайындау;
- Практикада әдістемелік тәсілдерді қолдана білу;
- «Экскурсовод портфеліндегі» көрнекі материалдарды пайдалануға;
- Өз саласы бойынша білімін тыңдау және оларға көмек көрсету;
- Өлкенің экскурсиялық мүмкіндіктерін насихаттауға қатысады.

Экскурсоводтың практикалық білімі мен дағдылары оның әдістемелік жұмысқа қатысу үшін негіз болып табылады, әдістемелік секция, әдістемелік кабинеттің жетекшісі бола алады, даярлау курстары мен экскурсоводтардың, туристік топтардың, турагенттіктердің жетекшілерінің біліктілігін арттыру курстарында сабақ жүргізе алады; бастаушы экскурсоводтарға көмек көрсете алады. Практикалық білімі мен дағдыларға ие болу - бұл экскурсовод шеберлігінің негізі.

Экскурсоводтың кәсіби шеберлігін екі топқа бөлуге болады: білімі және дағдылары.

Білімі: Жалпы білім (эрудиция) және мамандық бойынша білім (мамандық бойынша білім), экскурсия теориясы, экскурсиялар жүргізу әдістерін, психология және педагогика, шешендік өнер, логика және этика негіздерін білу.

Дағдылары: экскурсия (мәтінде) өткізгенге дейін өз ойын, ө білімін қалыптастырып, әңгімесі мен сөйлеу мәдениетімен адамдардың ой -өрісін кеңейту, экскурсияны жүргізуде әдістемелік тәсілдерді қолдану, адамдарға білімді жеткізіп және оны басқару, өзінің сенімділігін жеткізу және ұжымда өзін ұстай білу.

9.4 Экскурсоводтың шеберлігін арттыру жолдары

Экскурсоводтан барлық білім салаларына дайын болуды және кез-келген сұраққа жауап беруді талап етпейді. Екі немесе үш экскурсия бойынша терең білімі бар және олардың негізінде түрлі экскурсанттардың санаттары үшін экскурсиялардың түрлерін дайындайтын, өз тақырыбы бойынша дәріс окитын, кіші тақырыпшаға кіретін сұрақтардың біреуіне реферат жаза алатын тұлғаларды экскурсовод-эрудиттар деп атайды. Мұндай экскурсоводтар мамандық бойынша әдебиеттер туралы жақсы біледі.

Экскурсоводтың біліктілігі экскурсиялық теорияның негізгі ережелерін иеленуге және үнемі қолдануға байланысты. Экскурсоводтың негізгі функциясы топқа тек білім беру ғана емес, сонымен қатар, экскурсанттардың оларды тиімді меңгеруіне қол жеткізуі. Сондықтан, экскурсовод шеберлігінің маңызды құраушысы көрсету мен әңгімелеудің әдістемелік тәсілдерін жан-жақты білу ғана емес, сондай-ақ олардың технологияларын түсіну (яғни, үрдісті басқара алу, үрдіс кезінде экскурсанттар білімді меңгереді).

Экскурсоводтың шеберлігінің деңгейі бірқатар факторларға байланысты. Олар екі топқа бөлуге болады: бірінші топ - экскурсоводқа тәуелді емес факторлар (әдістемелік құжаттамалардың деңгейі, көрсету объектілерін таңдау, маршрутты құру, «экскурсовод портфелінің» мазмұны); факторлар; екінші топ - экскурсоводқа байланысты факторлар (оның жалпы білімі, тақырып бойынша білуі, сөйлеу әдістерін меңгеруі, топпен байланыс орната алуы, практикалық және кәсіби дағдылары).

Экскурсовод шеберлігінің маңызды ерекшелігі - бүкіл экскурсия кезінде экскурсанттарды басқаруға, экскурсанттармен байланыс орнатуға қабілеттілігі, ол экскурсанттармен туындайтын мәселелерді шешіп, өз интуициясына сенуі керек.

Тәжірибелі экскурсовод өзінің интуициясына сүйене отырып, экскурсанттарға алдын ала сұрау жүргізбей ақ, олардың

қызығушылықтарын анықтайды және осы негізде әңгіменің кіріспе бөлігін қысқартып немесе ұзарта алады, бір кішігірім тақырыптан екіншісіне логикалық түрде өте алады. Экскурсоводтың институциясы осы аудиторияға қандай әдістемелік техниканың пайдалану тиімді екендігін анықтайды.

Экскурсоводтың жұмысы шығармашылық сипатта болады. Экскурсовод қызметіндегі шығармашылық оның күнделікті жұмысында әдістемелік әдістерін қолдануда, мақалдарды таңдауда, бір кішігірім тақырыптан екіншісіне логикалық түрде өткенде, экскурсияны жүргізудің техникасын жетілдіруде көрініс табады. Алайда экскурсия жүргізу кезіндегі экскурсоводтың шығармашылығы бақылау мәтіні мен әдістемелік әзірлемелерден ауытқымауы керек.

Әдістемелік секцияның қызметкерлері мен жетекшілері экскурсоводтың экскурсиялық істі жетілдіруге бағытталған оң бастамасын байқап және қолдаулары керек. Шығармашылықпен айналысатын экскурсоводтар тарапынан дайындалған кейбір экскурсиялар, кәсіби шеберліктің шынайы сабақтары болып табылады.

9.5 Экскурсовод жетекші және тәрбиеші ретінде. Экскурсоводтың этикеті

Экскурсовод саласының қызметкерлері үшін классикалық және іскерлік стильге кеңес беріледі, кейде спорттық стильдің бір нұсқалары ұсынылады, көйлек пен шаш үлгісі, косметика қарапайым болуы керек, жағымды стиль контактпен қарым-қатынас орнатуға көмектеседі. Ол мейірімді, мейірбан болуы керек. Экскурсоводтың сөйлеген сөзінде тәкішпарлық, сенімсіздік болмауы керек. Экскурсовод жұмысында ойластырылмаған жағдайлар мен қиындықтар кездесуі мүмкін, конфликтті жағдайларды шешу кезінде лауазымдық нұсқаулықтармен және жалпы қабылданған нормалармен реттелетін қарым-қатынас ережелері қолданылады.

Осылайша, білікті экскурсовод үшін экскурсияны дайындау және өткізу үшін тек білім мен дағды ғана қажет емес, сонымен қатар, дұрыс және әдемі сөйлеуі, психолог және бақылаушы болуы, білікті ұйымдастырушы және жетекші болуы, өзінің сыртқы бейнесіне қарауы керек. Алайда, экскурсияның ең бастысы - бұл оның жоғары

идеясы және мазмұнының нанымдылығы, экскурсияны ерекше өткізу және мәдени диапазонының кеңдігі деуге болады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Экскурсоводқа қандай талаптар қойылады?
2. Экскурсовод қандай міндеттерді атқарады?
3. Экскурсовод өз қызметін қандай құжат негізінде жүргізеді?
4. Экскурсовод өз біліктілігін қалай көтере алады?

ТАҚЫРЫП 10. ЭКСКУРСИЯЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ КЕЗІНДЕ ӘР ТҮРЛІ ПӘНДЕРДІҢ БІЛІМДЕРІН ҚОЛДАНУ

10.1 Экскурсияның психологиялық аспектілері.

Экскурсиялық қызметте психология элементтері пайдалану

Экскурсиятану экскурсия жүргізудегі максималды танымдық-тәрбиелік нәтижеге жету үшін психологияның талаптары ескеріледі. А.А. Малышев экскурсовод ескеруі тиіс негізгі әлеуметтік-психологиялық факторларға келесілерді жатқызады:

- іс-әрекетке түрткі болатын және тақырыптың мазмұнына әсер ететін әлеуметтік қажеттіліктер мен қызығушылықтар;
- топты сипаттайтын әлеуметтік сезімдер, эмоциялар, көңіл-күй;
- білім мен өмірлік тәжірибемен анықталатын танымдық мүмкіндіктер;
- осы топқа тән сенімдер мен бағалар.

Экскурсовод алдына қойылатын негізгі психологиялық міндет - топтың назарын ұйымдастыру арқылы тақырыпқа қызығушылықты қалыптастыру және қолдау болып табылады. Бұл жаңа экскурсияның құрылуымен, әрі қарай коммуникативтік - аудиториямен байланыс орнатумен байланысты. Кіріспе, алғашқы фразалар ерекше маңызды рөл атқарады. Сәтті, қызықты бастау экскурсанттардың объектілермен, тарихи оқиғалармен танысуға ықыласын туғызады, топта жақсы және іскерлік көңіл-күй қалыптастырады. Ол үшін тыңдаушылардың сезімдеріне апелляциядан тұратын түйсікті қабылдау, тақырыптағы басты сөздер туралы сөз тіркестерін қабылдау қолданылады. Бұл қызығушылық тудыратын бірқатар сұрақтар болуы мүмкін.

Кіру нысанын таңдай отырып, тақырыптың сипатын, тыңдаушылардың құрамын және ол өткізетін нақты шарттарды ескеру қажет. Осылайша, егер топтың жалпы білім деңгейі өте жоғары болмаса немесе олардың кәсіби қызығушылықтары тақырыптан алыс болса, онда кіріспені эмоционалды ету орынды.

Қызығушылықты одан әрі арттыру үшін қарастырылатын құбылыстар мен фактілердің мәніне енуді, жарқын сандар мен салыстыруларды пайдалануды, оң және теріс пікірлерді

ұштастыруды, проблемалық мәселелерді көтеруді, тарихи дамудағы оқиғаларды қарауды талап етеді.

Қорытынды бөлімді өткізу кіріспе бөлімнен гөрі маңызды, өйткені сәтсіз бастаудан алған әсерді тақырыпты одан әрі баяндау барысында оң жалпы әсер ете отырып түзетуге болады. Дұрыс жүргізілген қорытындылау арқылы экскурсанттар алған әсерлері мен білімдерін есте сақтау керек. Психикалық жағдай - бұл тұлғаның белсенділігінде көрінетін психикалық қызметтің белгілі бір деңгейі. Экскурсовод және экскурсанттар орналасқан нақты жағдайлар әртүрлі психикалық жағдайлардың пайда болуына негіз болып табылады: өмір мен еңбек жағдайы; ұжымдағы микроклимат; денсаулық жағдайы (физиологиялық фактор); атмосфералық процестер (ауа райы, қысым және т. б.).

Тұлғаның психикалық жай-күйінің бірнеше түрі бар: қабылдаудың негізі болатын жалпы психикалық жай-күй, эмоционалдық жай-күй (көңіл-күй), интеллектуалдық шығармашылық жай-күй, ерік-күй (іс-қимылға дайындық).

Әдіскерлер мен экскурсоводтарға экскурсияны дайындау және өткізу барысында оның қатысушыларының қабілеттері, сипаты, темпераменті, сондай - ақ табиғи қасиеттері-есте сақтау, бақылау, қиял және зеректілік сияқты қасиеттерін ескеру қажет. Экскурсияны өткізу кезінде экскурсовод белсенділіктің деңгейі (жоғары немесе төмен) әрбір экскурсанттың психикалық жағдайына байланысты скенін ескере отырып, нақты топқа бағдарланады.

10.2 Аудиторияның назарын ұйымдастыру ерекшеліктері.

Назар аударарлық дағдарыстар, оларды экскурсиялар жүргізу кезіндегі есепке алу

Экскурсанттардың назарын аудару ең маңызды психологиялық міндет болып табылады. Абай Құнанбаев ақылды адамдардың ақыл-кеңестерін ықыласпен және ашық жүрекпен тыңдауды, айтылғанның мағынасын анықтауға дайындықпен және ықыласпен тыңдауды ұсынды. Психология назардың үш түрін ажыратады:

- еріксіз, қайратты күш салусыз, рефлекторлы, анықтаушы фактор әсер етуші күш ретінде объектінің жарқындығы мен ауқымы, қатты дауыс, артық қимыл және т.б. алынады. Бастапқы сәтте бұл оң

рөл атқарады, бірақ көп ұзамай сезім мүшелері шаршайды және егер бұдан әрі қарай топ жаңа ештеңе естімесе, онда назар азаяды;

- ерікті назар ерікті шоғырланумен шақырылады. Адам саналы мақсат қояды: мұқият бол, тыңдап, ойла!;

- ерікті назардан кейінгі, егер қызығушылық соншалықты үлкен болса, назарды аударуды қолдау үшін ерікті күш-жігерді талап етпейді.

Экскурсияға екі көңіл бөлінеді - ерікті және еріксіз. Ерікті назардың тұрақтылығы объектінің өзінің жаңалығымен, ерекше болуымен, алынған ауызша ақпараттың күтпегендігімен, қарама-қайшылықпен, мысалы, жанында орналасқан басқа ғимараттармен сәулет ескерткішімен қамтамасыз етіледі. Оның назар аударуы, экскурсияға бағытталуы және тұрақтылығы көбінесе адамдардың адалдығы, еңбекқорлығы, шыдамдылық, өз білімдерін толықтыру ниеті сияқты қасиеттеріне байланысты.

Экскурсияда назар көлемінің шектерін ескеру маңызды емес. «Назар көлемі-адамның қысқа мерзімде қабылдауы және ойында сақтауы мүмкін объектілер саны».

Объектілерді көрсету кезінде зейіннің бөлінуі сияқты сананың ерекшелігіне сүйену қажет - экскурсанттың оның көру өрісінде орналасқан бірнеше объектілерді бір мезгілде бақылау кезіндегі қабілеті, осы объектілер арасында өз назарын бөліп, экскурсиялық материалды жақсы меңгеру мақсатында оны дұрыс мөлшерлеу қажет.

Сананың тағы бір ерекшелігі бар-зейінді ауыстыру-оны бір бақылаудағы объектіден екіншісіне ауыстыру қабілеті. Эскурсияда-бұл экскурсанттардың назарын көрсетуден әңгімеге аудару арқылы, қызмет түрлерін ауыстыру (мысалы, объектілерді бақылау және зерттеу).

Экскурсовод назардың тез басқа жаққа аударатындығын ескеруі тиіс. Бұл жанданған қала көшелерінде экскурсияларды жүргізгенде қатысушылардың назарын үнемі көрсету объектісі болып табылмайтын басқа бөгде көрсету заттары (көлік, өрт немесе санитарлық машинаның күтпеген пайда болуы) алаңдатады. Алаңдатушылық әдетте, оларға назар аз болған кезінде пайда болады. Осындай факторлардың ықпалымен көршілердің әңгімелері, сыртқы шулар т.б. сияқты экскурсияға шашыраңқылық артады. Кейбір экскурсанттар объектіден объектіге («ұшқан» («порхающее» внимание) назар аудару) назар аударады.

Экскурсияның жетістігі назар аударудың шоғырына байланысты. Бір топ экскурсанттарының назарын аудару әр түрлі: тақырыпқа, нысандарға және экскурсоводтың әңгімесіне қызығу, қоршаған ортаға назар аудармайды, аал басқаларды бұл алаңдатады, олардың көңіл бөлуіне, назарын аударуға кедергі келтіреді. Экскурсоводқа экскурсанттардың экскурсияға жұмыс күні аяқталғаннан кейін келсе, олардың шаршауын ескеру қажет. Мұндай экскурсанттарда назары шашырап, назарын аудару қарқындылығына жету қиынға соғады.

Экскурсиялық әдістеме экскурсияға, оның тақырыбы мен мазмұнына қызығушылық экскурсия басталар алдында немесе экскурсоводтың кіріспе сөзінде алдын ала қалыптасуын талап етеді.

Экскурсанттардың назары бірқатар жағдайларға байланысты: тақырыпқа қызығушылығы, көрсету шеберлігіне, әңгіме нысанына, аудиторияның дайындығына және т.б. мазмұндылығы, қисындылығы, материалды берудің қызықты формасы бақылау затына және мазмұндалатын материалдарға назар аударуды сақтауға мүмкіндік береді.

Тәжірибе көрсеткендей, экскурсанттардың назарының тұрақтылығы бірқатар себептерге байланысты төмендейді: әңгіме сапасының төмендігі - бірқалыптылығы, тілдің кедейлігі, ақпараттың бірізді болуы, көрсетіліммен қажетті байланыстың болмауы. Сонымен қатар, хабарланған ақпараттың көптігі де назар аударудың әлсіреуіне әкеледі.

Экскурсоводтың қызметі назар аудару мәселесімен тығыз байланысты. Экскурсияны өткізуге дайындалғанда (коммуникативтік фазаға дейін), объектілерді зерделегенде, жеке мәтінді құрастырғанда, әдістемелік тәсілдер мен сөйлеу мәнерімен жұмыс істегенде және маршрутта экскурсиялық топпен жұмыс істегенде коммуникативтік фаза маңызды рөл атқарады. Коммуникативтік фаза аудиториямен байланыс орнату, экскурсиялық материалға қызығушылық туғызу және оны экскурсия барысында қолдау, экскурсанттардың назарын аудару және психикалық қызметін бағыттау сияқты міндеттерді шешуді сипаттайды.

Экскурсияда психикалық процестердің үш түрі үйлеседі: танымдық - сезіну, елестету, ойлау, қиялдау; эмоционалдық - уайымдау; ерікті - зейінді сақтау, есте сақтау үшін күш-жігер.

Экскурсоводтың мақсаты-өткізілген экскурсияның тақырыбы мен негізгі мәселелеріне тыңдаушылардың қызығушылығын ояту. Бұл

айтылғанды қабылдау психологиялық нұсқаманың көмегімен жүзеге асады.

Тақырыпқа қызығушылықты қалыптастыруда маңызды орынды экскурсия мазмұнымен экскурсанттарды таныстыратын кіріспе алады. Экскурсанттардың назарының тұрақтылығы көбінесе экскурсия қай объектіден басталатынына және маршруттың немен аяқталатынына байланысты.

«Бастапқы пункт экскурсиялық маршрутқа өтініш беруі керек және экскурсияның біртіндеп экскурсиялық сюжетті толық анықтауға болатындай етіп одан әрі дамуы, ал соңғы пункт онда бүкіл маршруттың экскурсиялық материалдарын қорытуға және бүкіл экскурсияның қорытындысын шығаруға болатындай етіп белгіленуі тиіс».

Экскурсантқа бірінші нысан ең жарқын әсер қалдыруы маңызды болып табылады, көру материалының тосындылығы, жаңашылдығы қызығушылық пен қажетті эмоцияларды тудырады. Оған экскурсоводтың әңгімесі, әсіресе әңгіменің басталуы қатты әсер етеді. Нәтижесінде экскурсиялық топта белгілі бір психологиялық көңіл жасалады, ол экскурсоводқа деген қарым-қатынасты және ол хабарлайтын ақпаратты анықтайды. Сондықтан да экскурсияның көрсетілімі және әңгімесін экскурсияның соңына дейін қатысушылардың көтеріңкі көңіл-күйін, топта ерекше микроклиматты сақтап қалатындай етіп ұйымдастыру қажет.

Экскурсовод психологияның талаптарын ескере отырып, экскурсанттардың назарын аударады. Осы мақсатта ол көрсету мен әңгімелеудің бірқатар әдістемелік тәсілдерін қолданады. Мысалы, экскурсоводтың сөзіндегі үзілістер экскурсанттардың мұқият болуына мәжбүр етеді (топта әңгімелер тоқтатылып, назар экскурсоводқа аударылады). Экскурсоводтың әңгімесіне назар аудару әлсіреген жағдайда, ол тыңдаушылардың назарын объектіге ауыстырады, «көрермендер қатарын» қосады. Экскурсанттардың назары ескерткіштен ауытқан кезде экскурсовод қызықты мысалдар келтіреді, ерекше оқиғалар айтып береді. Бұл экскурсоводтың үлкен тәжірибесін қажет етеді және басқа экскурсоводтардан ерекшелігін көрсетеді.

Психология заңдарын білу экскурсоводқа экскурсия барысында топтың назарын аударуға, экскурсанттардың материалды қабылдау ерекшеліктерін ескеруге, іс-шараға қатысушылардың сана-сезіміне тиімді әсер етуге мүмкіндік береді.

Психология экскурсанттардың жас ерекшеліктерін ескеруді талап етеді. Ең төмен назар аудару деңгейі 18 жастан 21 жасқа дейін, орташа назар - 22-25 жас аралығы, экскурсанттарға 26 жас және одан жоғары болғанда назар аудару жоғары деңгейде болады.

Экскурсанттардың назары сондай-ақ, экскурсоводтың топқа, әрбір экскурсантқа деген қарым-қатынасымен, оның өз назары аясында тақырыпты және материалды баяндау затын, оның композициясын сақтай білуімен, баяндау логикасын сақтаумен, экскурсанттардың реакциясын ескерумен байланысты. Экскурсовод адамның белсенділігі, сергектігі, жұмыс қабілеттілігі, қанағаттанушылық, шаршау, басымдылық және т.б. сияқты психологиялық жай-күйлерінде темперамент түрлері (сангвиник, флегматик, холерик, меланхолик) туралы түсінікке ие болуы керек. Жоғарыда аталғандардың барлығы экскурсоводқа экскурсанттармен жұмысты дұрыс ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Психологтар ересектерде 18-14-11-9-5 минуттан кейін бір-бірінен кейін бірін қадағалайтын назарларының басқа жаққа аударылуының (назар дағдарыстары) бар екенін анықтады, балалар мен жастарда бұл дағдарыстар 20-30% - ға жиірек. Бұл дағдарыстарды еңсеру үшін бір объектіде 20 минуттан артық уақыт ұстамау және алдын ала тиісті белсенді әдістерді таңдау қажет, атап айтқанда:

- тақырыпқа қатысы бар ерекше фактіні, эпизодты, сандарды, аңыздарды пайдалану;

- көрнекі құралдарды пайдалану;

- магнитофондық жазбаларды тыңдау;

- әзіл, мақал-мәтелдер, афоризмдер енгізу;

- сұрақ-жауап әдісін, әңгімелесуді, риторикалық сұрақтарды пайдалану; әрдайым жауапты күту: адамдар әрқашан ішкі үндеуге, сұрақ түйсігіне жауап береді;

- адамдарға бірінші қызығушылықты қанағаттандыруға мүмкіндік беретін алдын-ала қарау және шолу, сұрақтар туындатып және жаңалықтарды білуге ниет етеді;

- ерекше өтініш және жақсы кеңес; «Тоқтаймыз... Қараймыз... Ойланамыз...» және басқалар.

Экскурсиялық қызметкерлердің психология негіздерін білуі оларға экскурсиялық үрдісті дұрыс құруға, тақырып бойынша ақпаратты шебер жеткізуге, нақты аудиторияның сұраныстары мен мүдделерін ескеруге, экскурсанттардың әңгімеге және көрсетуге

деген көзқарасын байқауға, олардың реакциясын (назар аудару, қызығушылық, мақұлдау, сәтсіздік) жедел бағалауға көмектеседі.

Психологияны зерттеу, экскурсияны дайындау және өткізу кезінде оның элементтерін білу экскурсоводқа білім беру тұлғасын меңгерудің психологиялық механизмдерінің әрекет ету технологиясын толық түсінуге көмектеседі. Алынған білімді сенімге айналдыру экскурсиялық үрдістің негізі. Психология талаптарын орындау экскурсанттар тобының тақырыбы мен құрамының ерекшеліктерін ескере отырып, таңдап алынған экскурсияларды жүргізудің әдістемелік тәсілдерін кәсіби пайдалануға сүйенеді. Экскурсияның тиімділігі экскурсоводтың психологияны қаншалықты меңгергеніне, психикалық үрдістердің мәнін дұрыс түсінуіне, оның экскурсанттардың қызметін басқаруда осы білімдерді (назар аудару, ойлау, қабылдау, түсіну, есте сақтау және т.б.) пайдалана білуіне байланысты. Экскурсияның тиімділігін бағалау кезінде тек жалпы экскурсанттар ағымында ғана емес, сонымен қатар, бір экскурсиялық топ шекарасында адамдар өздері ұсынған материалды әр түрлі түрде қабылдайтынын ескеру қажет.

10.3 Экскурсия педагогикалық және таным үрдісі ретінде

Оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық принциптері экскурсияның іргетасы болып табылады. Экскурсияларды өткізу барысында педагогиканың негізгі элементтерінің болуы оны педагогикалық үрдіс ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Экскурсоводтың кәсіби шеберлігі педагогикалық шеберліктің бір түрі деп танылуы мүмкін, ал экскурсовод өзі педагог ретінде анықталады, оның міндеті - адамдарды оқыту және тәрбиелеу, тұлғаны, оның білімі мен нанымдарын қалыптастыру. Экскурсоводтың педагогикалық шеберлігінің маңызды бөлігі-педагогикалық техника.

Таным - ойдағы шындықты бейнелеу және жаңғырту үрдісі. Сонымен қатар бұл субъектінің (экскурсанттың) және объектінің (ескерткіштің) өзара іс-қимылы, оның барысында субъект білім алады. Экскурсиядағы таным үрдісі мынадай сызба бойынша жүреді: көрнекілік - қабылдау (сезім, ұсыну) - экскурсанттардың ұсынымдарды алуы негізінде түсініктерді қалыптастыру.

Экскурсия таным үрдісі ретінде адамдардың заттық-сезімтал, практикалық іс-әрекеті болып табылады. Таным объектілері - сыртқы

Әлем заттары - тарих және мәдениет, табиғат ескерткіштері, тарихи орындар және т. б.

Таным үрдісі адамның сезім мүшелерінің объектімен байланысуынан басталады. Бақыланатын объектілерді қабылдау көру және есту сезімдері негізінде жүзеге асырылады. Олардың көмегімен көріністер қалыптасады. Таным үрдісі экскурсанттардың абстрактілі ойында жалғасады. Осы негізде олар тұжырымдарға келеді, шешім шығарады. Экскурсия таным үрдісі ретінде екі бөлімнен тұрады: сезімдік таным (сезім, қабылдау, ұсыну) және логикалық таным (ойлау). Аталған бөлімдер экскурсияның негізі болып табылады.

Сезім - бұл сезім бейнесі, адам миының заттар мен құбылыстардың жеке қасиеттерін бейнелеудің психикалық үрдісі. Сезімдер адамның санасында заттар мен құбылыстардың өлшемдері, пішіні, дыбысы, температурасы, иісі, жылдамдығы, қаттылығы, ауырлығы және т.б. сияқты қасиеттері мен сапасын көрсетуге мүмкіндік береді.

Қабылдау объектінің сезім мүшелеріне әсер ету нәтижесі болып табылады және ол сезімге қарағанда қиын және бірнеше сезім негізінде құралған. Олардың әрқайсысы заттың, құбылыстың, оқиғалардың жеке қасиетін бейнелейді. Сезім жиынтығы-қабылдау деп аталады.

Экскурсияны қабылдау - объектінің және ауызша ақпараттың экскурсанттың сезімдері органдарына әсер ету нәтижесі. Қабылдау-көретін, еститін, сезінетін, дәмділік және иіс сезетін болып бөлінеді. Әрбір түрді қабылдаудың негіздері болып, сезімнің тиісті түрлері (көру, есту, сезіну) алынады. Адамның танымындағы қоршаған ортаны ең жақсы тануы көру арқылы қабылдауы болып табылады.

Экскурсиялар үшін түсінетін материалды терең қабылдауға ықпал ететін назар аударудың және уайымның бірлігі міндетті болып табылады. Экскурсовод міндеттерінің бірі экскурсанттарға объектілерді қабылдауға, ескерткіштердің белгілі бір бөлшектері мен ерекшеліктерін бақылауға нұсқаулар беру болып табылады. Нұсқауларлар экскурсоводтың әңгімесіндегі оқиғаларды, фактілерді есте сақтауға бағытталуы мүмкін, экскурсанттардың ойлауын ынталандыратын нұсқаулар да маңызды болып табылады.

Тиімділікті арттыру үрдісіндегі нұсқаулардың мәнін асыра бағалау қиын, нұсқаулар тұлғаның белсенділігінің психологиялық негізі болып табылады. Олар әңгіме мазмұнына немесе оның ұйымдастырушылық нұсқауларына кіріп, экскурсанттың

экскурсиялық объектіге қатысты қызметінің тұрақты мақсатты сипатын (бақылау, зерттеу) қамтамасыз етеді.

Экскурсиялық үрдіске байланысты «нұсқаулар» ұғымын қарастыра отырып, біз әрбір нұсқаудың қысқа мерзімділігін ескереміз (нақты бір экскурсияның шекарасында). Жекелеген жағдайларда экскурсоводты нұсқаулары экскурсанттардың мінез-құлқында (табиғатқа, мәдениет ескерткіштеріне және т.б. қатысты) көрініс табады.

Экскурсиялық объектілерді бақылай отырып, экскурсанттар тек жекелеген сыртқы жақтарын ғана емес, оның мөлшері, түсі, пішіні, орналасу орны сияқты қасиеттерін де ажыратады, экскурсоводтың түсіндірмесіне сүйене отырып, көрсету әдістемесі негізінде олар санада көрсетілген қасиеттердің жиынтығын қабылдайды. Бұл жалпы нысанды дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді.

Экскурсияны дайындау және өткізу кезінде мыналарды ескеру қажет: адамның өткен тәжірибесі; экскурсанттың психикалық ерекшеліктеріне байланысты қабылдаудың белсенді сипаты, оның көңіл-күйі; қабылдаудың іріктелуі (объектіні басқалардан бөлу, сондай-ақ объектіде қажетті бөлшектерді бөлу); қабылдаудың ұғынуы; қабылдаудың экскурсанттың өмірлік тәжірибесіне, оның практикалық дағдыларын білуіне тәуелділігі; қабылдаудың тұтастығы; құрылымдылығы (объектінің әр түрлі бөлшектері мен қасиеттерін қабылдаудағы көрініс).

Экскурсиялық материалды қабылдау психикалық үрдістердің үш түрінің үйлесуіне негізделген: танымдық (сезім, елестету, ойлау, қиял); эмоциялық (уайымдау); ерік (зейінді сақтау үшін күш салу, жад жұмысын жандандыру). Бұл үрдістер өзара байланысты. Олардың тиімділігі жеке адамның сыртқы әсерімен, оның психикалық жай-күйімен анықталады.

Ғалым-экскурсоводтар байқалатын объектілерге деген қызығушылық сияқты қабылдауды қарқындату факторына көп көңіл бөлді. «Қабылдау қарқындылығы қабылдау объектісіне қызығушылық дәрежесімен анықталады. Психологтарға қызығушылықтың болмауы фактісінің болуы мен белсенділік, адамның ол үшін мүлдем жаңа, белгісіз құбылыстарға деген қызығушылығының барлығы белгілі. Қызығушылық өзіне белгілі бір нәрсе қызығуды тудырады».

Экскурсиялық әдістеме материалды қабылдауды белсендірудің түрлі тәсілдерін қолданады. Экскурсияға қатысушылар қадағалайтын

объектіні (қалалық алаңдағы ескерткішті, мұражайдағы картиналарды және т. б.) тану үрдісі қабылдаудың бастауы болып табылады. Экскурсанттар объектінің белгілі фотосуреттері, репродукциялары, диапозитивтері арқылы тани бастайды. Нысанды тани отырып, экскурсант өзінің зердесін көмекке шақырады. Ол бұл ескерткішті қайдан көргенін есіне түсіреді. Оның санасында репродукциядағы, фотосуреттегі, суреттегі (бейнелі көрнекілік) бейнесі бойынша жазылған объектінің бейнесі түпнұсқаның объективті бейнеленуімен (табиғи көрнекілік) алмастырылады. Оны білудің негізі-салыстыру, жадыда сақталған ақпаратпен қолма-қол қабылданған ақпаратты салыстыру жасалады.

Қабылдауды белсендіруде әңгіменің әр түрлі түрлері үлкен рөл атқарады. Олардың бірі - материалды проблемалық баяндау: экскурсовод шешімді талап ететін сұрақ қояды және экскурсанттарды қажетті жауап іздеуге тартады. Қабылдаудың тағы бір тәсілі-әңгімеде монологтан диалогқа өту. Экскурсанттар алдында сұрақтар қойылады. Экскурсанттар өз білімдерін пайдалана отырып, экскурсоводтың хабарламаларымен салыстыра отырып, осы сұрақтарға жауап іздейді. Материалды қабылдауда экскурсиялық топта психологиялық климат маңызды орын алады. Психологиялық климат деп ұжымның басым және салыстырмалы тұрақты көңіл-күйін түсінеді. Мұндай климаттың белгілері оптимизм, өміршендік, экскурсанттардың қызығушылығы болып табылады.

10.4 Экскурсиядағы қабылдау сезімі

Таным үрдісінде жад маңызды рөл атқарады, ол қабылдаудың маңызды арнасы. Жад-ақпаратты есте сақтау қабілеті бар жүйке жүйесінің қасиеттерінің бірі. Экскурсанттың көргені мен естігендері, ол не туралы ойлағаны, көру және есту ақпараттарын алуы, оның жадында қалады. Жадтың негізгі үрдістері есте сақтау, сақтау, еске түсіру, тану.

Жадтың түрлері: еркін және еріксіз, тікелей және жанама, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді.

Есте сақтаудың ерекше түрлері: қозғалыс (моторлы), эмоциялық, бейнелі және ауызша-логикалық.

Бейнелі жадының типі-қору, есту, сезіну, иіс сезу және дәмділік. Экскурсияға материалды қабылдау негізінен көру (көрсету), есту

(әңгіме) жадымен байланысты және материалды ойда есте сақтау негізінде құрылған. Тақырыпты аша отырып, экскурсанттар жадының жеке ерекшеліктерін ескеруі керек. Экскурсиялық материалды есте сақтауда көру - есту жады бар адамдар үлкен тиімділікке қол жеткізеді. Материалды баяндай отырып, экскурсовод ең алдымен ұзақ мерзімді бейнелі жады мен онда сақталатын ақпаратты пайдалана отырып, экскурсанттардың көру жадына сүйенеді. Ол экскурсанттардың әртүрлі топтарын сипаттайтын айырмашылықтарды ескереді.

Ақыл-ойы дамыған адамдар (ойлау қабілеті) ақпаратты жақсы меңгереді. Ақыл-ойы дамымаған адамдардың, жады әлсіз, олар материалды «толық, жан-жақты» түсіндіруді қажет етеді - егжей-тегжейлі түсіндірулер, қайталау, экскурсантқа кең түсінік береді.

Экскурсовод үшін экскурсант қабылдаған ақпараттар бірігіп және жүйеленуі маңызды. Содан кейін ол жадта сақталады және жады еске түсірілуі мүмкін. Бұл үдерістердің табысы материалдың қаншалықты мағынасына, оның маңыздылығы дәрежесіне, экскурсовод беретін нұсқауларға байланысты.

10.5 Экскурсиядағы көрініс, оның рөлі. Жеке және жалпы, нақты және дерексіз түсініктер

Сезім мен қабылдаумен салыстырғанда көрініс көп қорытуды қамтиды. Экскурсанттар көріністі қазіргі сәттегі көз алдындағыны бақылауымен ғана айқындалмайды. Көрініс қойылымдар экскурсанттардың олардың санасында бұрын түсірілген бейнелерін қазір салыстырып, зат туралы шынайы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Алайда, көрініс объектінің ішкі байланыстарын ашып көрсетпейді. Көрініс - бұл «...адамның сезім мүшелеріне әсер ететін заттардың бейнесі, осы заттар мен құбылыстар болмаған кезде адам мидағы сақталған іздер бойынша қалпына келтірілген, сондай - ақ өнімді қиял күштерімен құрылған сурет... Көрініс екі формада жүргізіледі - еске түсіру және қиял. Егер қабылдау тек осы ұғымға ғана қатысты болса, онда көрініс бір мезгілде қазіргі уақыт моментіне де және өткенге де қатысты болады».

Көріністер ойлаумен байланысты, олар сезімтал және логикалық таным арасындағы аралық байланыстырушы буын болып табылады. Көріністердің рөлі маңызды, себебі экскурсияның негізі экскурсия

бірысында экскурсанттар талқылайтын, ой қорытатын, абстрагялайтын, бір ойдан екінші жаңасы пайда болатын үрдіс болып табылады.

Ойлау үрдісінде экскурсант салыстырады, талдайды және сиптездейді. Ойлау экскурсиялық объектілердің және адамдардың сипасындағы өмірлік құбылыстардың тікелей көрінісі болып табылмайды. Ойлау - күрделі үрдіс, «бұл объектілер арасындағы қарым-қатынасты анықтауға бағытталған ақыл-ой әрекеті». Бұл адам танымның жоғары сатысы. Ойлау адамға танымның сезімтал сатысында қабылданбайтын объектілер, олардың қасиеттері мен қатынастары туралы білім алуға мүмкіндік береді. Сезімтал таным адамға қоршаған ортаның сыртқы көрінісін береді. Ойлау табиғат және қоғамдық өмір заңдарын тануға мүмкіндік береді. Ойлау-жалпыланған бейнелеу үрдісі, заттар мен шындық құбылыстары арасындағы елеулі байланыстар мен қатынастарды орнату.

Ойлаудың нәтижесі-түсініктерді қалыптастыру. Ұғым экскурсия маршрутына кіретін немесе экскурсанттар бұрын байқаған басқа объектілерден байқалатын объектіні ерекшелетін жалпы маңызды белгілер туралы пайымдаулар жиынтығы болып табылады. Экскурсияда түсінік-бұл объектіні немесе құбылысты тану нәтижесі, бұл қоршаған ортаны ойлауды көрінісінің түрі.

Экскурсоводтың әнгімесіндегі түсінік нақты зат немесе құбылысқа, оның басқа заттармен немесе құбылыстармен байланысына қатысты бірдене бекітетін ой формасын алады. Алынған түсініктер одан әрі ойлау және ақыл-ой сияқты формаларда дамиды.

Экскурсиялық тәжірибеде ғылыми таным әдісі болып табылатын ұқсастықты (аналогияны) кеңінен қолданады. Ұқсастықты қолдана отырып, экскурсовод ұқсас белгілерді, екі немесе бірнеше объектінің белгілерін салыстырады және осының негізінде басқа объектілердің бір-бірімен ұқсастығы туралы қорытынды жасайды. Аналогия табиғи-ғылыми экскурсияларда табиғат құбылыстарын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Объектілерді көрсету кезінде ұқсастық әдісін пайдаланбас бұрын, олардың ұқсас элементтерін алдын ала анықтау керек. Аналогия әдісі әртүрлі ассоциацияларды (қауымдастықтарды) пайдалануды көздейді. К. Д. Ушинский қауымдастықтарды ұқсастықтары, уақыт тәртібі, орын бірлігі бойынша бөледі. Керісінше, қауымдастықтардың мәнін атап көрсете отырып, ұлы педагог былай деп жазды: «... қандай

да бір көріністің ерекшеліктерін, оның басқа көрініспен қарама-қарсылығы сияқты түсінбеді - ақ дақ қара фонда, қара - ақ фонда ашық ойылады». Көптеген құбылыстар мен заттармен кездесулерде адамның санасында белгілі бір қауымдастықтар пайда болады: ыстық туралы түсінік суық туралы түсінік туғызады; Жарық туралы түсінік қараңғылық туралы түсінік.

Экскурсиялық әдістеме педагогикадан алынған оқыту әдістеріне сүйенеді: сөздік, көрнекілік және практикалық. Экскурсоводтың әңгімесінде сөз әдістері қолданылады: материалды ауызша баяндау, әңгімелесу, түсіндіру, қандай да бір дереккөздің мазмұнын қайта баяндау, түсінікпен оқу. Көрсетілімнің едәуір бөлігінде көрнекі әдістер қолданылады: зерттелетін объектілерді заттай немесе бейнеде көрсету; практикалық әдістер «экскурсанттардың материалды меңгеруден өз бетінше жұмыс істеуі, объектілерді және т. б. қарау. Бұрын айтылғандай, экскурсияның тиімділік дәрежесі тек экскурсоводқа ғана емес, сонымен қатар, экскурсанттарға да, олардың білімді меңгеру үрдісіне қатысу белсенділігіне де байланысты. Сондықтан экскурсиялық әдістеме белсенді әдістерге (ең алдымен бақылау әдісіне) сүйенеді. Бақылау зерттеудің бастапқы сатысы болып табылады, ол қажетті нақты материалды жинақтауға мүмкіндік береді, заттар мен құбылыстарды саналы түрде қабылдауға ықпал етеді.

10.6 Экскурсияның идеялогиялық тәрбие және танымдық қызметтері

Педагогикалық үрдіс ретінде экскурсия тұлғаның дамуына жан-жақты ықпал ету, қоғамның саналы және белсенді мүшелерін дайындау мақсатын көздейді. Жаңа білім алу үрдісі қазіргі уақытта жоспарлы және реттеліп жүргізіледі. Оқыту әртүрлі жүйелер мен мекемелерде жүргізіледі, оның бірі туристік-экскурсиялық фирма болуы мүмкін. Экскурсия көбінесе жекеленген болады, мысалы, мұражайлардағы туристер үшін, немесе өзінің басты ерекшелігі - көрнекілігінің арқасында тәрбие үдерісіне звено ретінде қосылады. Педагогика (грек тілінен - тәрбие) адам тәрбиесінің мәнін, мақсатын, міндеттері мен заңдылықтарын, оның қоғамдағы рөлін және білім беру мен оқыту үрдісінің өзін ашатын ғылым болып табылады. Оның бір саласы мәдени-ағарту жұмыстарымен айналысады.

Экскурсияда білімді хабарлайтын экскурсовод және оларды меңгеретін экскурсанттар екі жақты өзара әрекет етеді. Осы екі тараптың өзара әрекеттесуі және педагогикалық үрдісті білдіреді. Экскурсовод белсенді рөл атқарады. Оның сыртқы белсенділігі қатты ойлау, мимикада және қимылда көрінеді. Ішкі белсенділігі - алдыңғы (материалды, әдістемені зерттеу, жеке мәтіндерді құрастыру), сондай-ақ қазір болып жатқан іс-шаралардың (әңгімедің аяғымдағы жоспарын құру, ойлану, қалай айтуға болады, топтың мінез-құлқын талдау және оған барабар реакция) ой қызметінде көрінеді. Экскурсанттарда көбіне ішкі белсенділік болады. Олар әңгіме тыңдай отырып, объектілерді, тезистер мен дәлелдерді қарап, талдай отырып, жаңа білімді өздерімен салыстырады. Кейде ішкі ойлау қызметі Сыртқы-репликада, мәселелерде, мимикада көрінеді. Экскурсия барысында тыңдаушылардың бұл белсенділігі жоғары болуы үшін жүргізуші тақырыпқа қызығушылық танытып, басқаша сөйткенде, тыңдаушылардың назарын ұйымдастыруға қол жеткізуі тиіс.

Экскурсовод жұмысының ерекшелігі-жағдайлар оны әртүрлі топтармен жұмыс істеуге дайын болуға мәжбүр етеді, сонымен қатар, мәтінді, сондай-ақ педагогикалық, әдістемелік тәсілдерді де түрлендіру қажет. Осы тұрғыдан тұрақты контингенті бар мектеп немесе университет оқытушысының жұмысы оңайырақ.

Қызығушылық-адамның өмірлік маңыздылығы мен эмоциялық тартымдылығы салдарынан қандай да бір объектіге белсенді танымдық бағыты. Қызығушылық-тек адамдар үшін ғана емес, жануарлар үшін де, сонымен қатар, эволюциямен дамыған, әлемді тануға, тәжірибе алуға және, сайып келгенде, түрдің сақталуы мен өркендеуіне қызмет ететін маңызы бар қасиет. Егер ата-бабаларымыздың жаңалығына қызығушылық болмаса, онда экскурсия ғана емес, сонымен қатар, адам мәдениеті мен жалпы қоғам да болмас еді. Белгілі шындықты қайталауға болмайды, тыңдаушылардың таным көкжиегін тек қана жаңа мәліметтерді ғана емес, тіпті таныс мәселеде жарқын, жаңа жақтарын тауып, олардың эмоциялары мен бейнелі сөздерін бояй отырып, ашу қажет.

Педагогика таным заңдары негізінде оқыту міндеттерін шешудің жүйелілігін көрсететін төрт негізгі құраушыны ұсынады:

1. Құрылымдық құраушы. Ол нақты мақсат негізінде экскурсия жасау үшін қызмет етеді. Бұл ретте оның басты мазмұнын анықтайды, яғни таным заңдарын, атап айтқанда, логиканы есепке

ала отырып, тақырыптар немесе кіші мәтіндер, яғни тақырыптар дәйекті және дәлелді болуы тиіс. Сондай-ақ іс-әрекет жоспары құрылады: әдістемелік тәсілдерді, соның ішінде тапсырмаларды қабылдау, әңгімені қабылдау, қимыл және т.б. ретінде қабылдау мен ойлауды жандандыру үшін де таңдайды. Оларды алдын ала ойластыру және олар қолайлы болатын уақытты анықтау керек.

2. Ұйымдастыру құраушысы. Ол ақпаратты жинау және жинақтау үрдісінде тікелей ұйымдастыруды, сондай-ақ экскурсоводтың өзін де, оның тыңдаушыларын да әр түрлі қызметті қамтиды. Бұл құраушы біріншіні іс жүзінде іске асырушы болып табылады. Экскурсоводты ұйымдастырушылық дағдылары болуы тиіс, ол, әрине, тәжірибемен келеді (өмірлік, педагогикалық, басқарушылық). Бірақ кәсіби тәжірибені жинақтау жылдам болу үшін, алдыңғы жұмысты мұқият, сыни тұрғыдан талдау, қателерді анықтау, оң жақтарды бекіту, арнайы әдебиеттер мен тәжірибелі әріптестерден үйрену қажет.

3. Танымдық құраушы. Бұл компоненттің ең маңызды фазасы адал, мүмкін болатын әр түрлі жағдайларды қамтитын, бірінші экскурсияны дайындау болып табылады. Сонда барлық келесі экскурсиялардың сапасы жоғары болады және танымдық құраушы соншалықты маңызды болмайды.

4. Коммуникативтік құраушы. Алдыңғы үш құраушының жоғары сапасы кезінде екі тараптың мейірімдігін білдіретін топпен қарым-қатынас орнату оңай. Бірінші кездесуді сәтті, епті ұйымдастыру және өткізу маңызды. Тақырыпқа қызығушылығы, дағдыға көтерілу қабілеті, эмоционалдық, ұқыпты сыртқы түрі, шешендік өнер, яғни педагогтың кәсіби шеберлігін құрайтын барлық нәрсе тыңдаушыларда оң реакция туғызады. Бұл жағдайды үнемі қолдап және дамыту керек. Экскурсоводтың іс-әрекеті тыңдаушылардың құрамына байланысты. Экскурсияға жиі «уақытты өлтіру» немесе іс-шараның міндетті қатысушылары, әсіресе жас ерекшеліктерінің салдарынан аса сыни және өзіне сенімді жасөспірім ретінде келу үшін кездейсоқ түседі. Мұндай жағдай жетекші ерекше ерекшеліктен және ішкі шоғырланудан талап етеді. Жаңа материалды проблемалық баяндау және сенімді, қатты басқару қажет. Экскурсанттар дайындаған әдеби экскурсияға - әдебиет мұғалімдері немесе әдебиет институтының студенттері жиі келеді. Олардың саналы таңдап алынған тақырыпқа тұрақты қызығушылығы бар, сондықтан да бұл жерде жалпы белгілі тыңдаушыларға сұрақтар баяндау кезінде алдын ала ойластырылған тәсілдер қажет емес. Мұндай жағдайларға жеке

мәтінмен салыстырғанда бақылау мәтінінің ақпараттық артық болуы, сондай-ақ экскурсоводтардың дербес және секцияның құрамында жұмысы есептелген.

Экскурсия жүргізушіні педагог ретінде оқыту бірнеше бағыт бойынша жүргізіледі:

- теориялық. Жалпы білім беру, арнайы және педагогикалық пәндерді оқытуды қамтиды. Жалпы білім беру пәндерін оқу мектепте басталып, ЖОО-да жалғасады, бірақ бұл қол жеткен деңгейге қанағаттануға болатынын білдірмейді. Адам жадының бұрынғы білімін уақыт өте келе ұмытуға қасиеті бар, сондықтан оларды кейде жаңарту керек. Балалары бар экскурсоводтар ғылым негіздерін балалармен кейде бірнеше рет қайталайтындай артықшылықтарға ие. Басқалармен арнайы айналысу керек, өйткені экскурсанттар ғылым негіздеріне немесе маңызды тарихи фактіге қатысты экскурсоводтың аузынан қандай да бір «ляпты» ести отырып, одан әрі өзі жазған тақырыпқа ирониямен қарайды. Бұл әсіресе балалар мен жасөспірімдерге қатысты, онда бәрін білуі тиіс мұғалімдер көреді. Сонымен қатар, мәдениет пен өнер, ғылым мен техника саласындағы соңғы жетістіктерден хабардар болу өте маңызды. Осындай білім іс-шараға тереңдік пен ендік береді, жарқын, күтпеген бейнелер мен салыстыруларға үлкен мүмкіндік береді.

Арнайы пәндерді білу тақырыптық экскурсияларды өткізуге мүмкіндік береді. Олардың тақырыптар бойынша жіктелуі бұл үшін қажетті білім шеңберін көрсетеді. Халық саны едәуір және туристер ағыны бар үлкен қалаларда экскурсоводтар әдетте тар тақырып бойынша, өз біліміне, құмарлығына және бұрынғы жұмыс тәжірибесіне сәйкес маманданады. Олай болмаған жағдайда білімнің түрлі салалары заңдары мен ұғымдарын терең зерделеу бойынша үлкен және тұрақты жұмыс талап етіледі. Педагогика және психология білімі осы тақырыптың материалын және өзінің де тыңдаушыларының қызметін дұрыс ұйымдастыруға, олардың үнемі назар аударуына және нәтижесінде қойылған мақсаттарға қол жеткізуге көмектеседі. Осы ғылымдар негізінде экскурсия өткізудің нақты тәсілдері мен тәсілдерін, оны жақсарту тәсілдерін, сондай-ақ өз және әріптестерінің жұмысын талдау тәсілдерін анықтайтын әдістеме әзірленеді.

- практикалық. Экскурсияны өткізуге қатысты практикалық мәселелерді қарастыру кіреді. Практиканы экскурсоводтың оқыту нысаны ретінде алдын ала құрамдас және негізгі болып бөлінеді.

Олардың біріншісі-оқу және атаудан анық, өз бетінше жұмыс істеу алдында. Ол тәжірибелі тәлімгерлердің, әдіскерлердің жетекшілігімен өтеді. Бастауыш меңгеруде материал экскурсиялар мен тәсілдері қолданады. Содан кейін талдау ұйымдастырылады, оның барысында мазмұны, өткізу әдістемесі, топпен байланыс жасалады, бұл практикантқа өз жұмысының барлық жақтарын жақсартуға көмектеседі. Негізгі тәжірибе - бұл өз мамандығы бойынша әдеттегі тұрақты жұмыс, ой елегінен тәжірибе жинақтау. Бұл ретте барлық бағалы және қызықты қарулануға алынады және артық және сәтсіз жойылады. Негізгі практикада ең бастысы-адамдармен, топтардың әртүрлі құрамдарымен жұмыс істеу дағдыларын меңгеру, жаңа білім алу. Ұйымдастырылған оқыту оқу сабақтарындағы көптеген мәселелерді қарауға, жаңадан бастағандардың қателіктерін болдырмауға, жанжалды жағдайларды шешу бойынша тәжірибені талдауға мүмкіндік береді: көліктің кешігуі немесе сынуы, салғырттығы, объектіні алып тастау (жөндеу, жолды жабу).

Экскурсияны дайындау және өткізу кезінде оның идеясы мен тақырыбын тыңдаушылардың санасына жеткізу үшін логика заңдарының талаптарын сақтау қажет. Экскурсияларға қатысу іс-шараларға қатысушылардың логикалық ойлауын қалыптастыруға ықпал етуі тиіс. Экскурсияны дайындау және өткізу бойынша экскурсоводтың жұмысы логика заңдары мен талаптарын ескере отырып жүргізіледі, экскурсоводтың өзін логикалық ойлауға мәжбүрлейді.

Экскурсиялық процесті ұйымдастырушылардың қателігі объектілерді пайдалану арқылы экскурсоводтардың кеңістіктік ой-пікірлерімен көру дәлелдерін ауыстыру болып табылады.

Логика заңдары мен талаптарын білу, экскурсияны дайындау және өткізу барысында оларды шебер қолдану экскурсиялық процестің тиімділігінің негізі болып табылады. Экскурсиядағы логикалық үйлесім және хронологиялық-экскурсиялық материалды қабылдаудың маңызды шарттары.

Тепе-теңдік заңы қарастырылып отырған объектіге қолданылатын ұғымдардың қатаң сәйкестігін талап етеді, бұл пікірлердің анық еместігін болдырмауға мүмкіндік береді.

Қарама-қайшылық заңы екі пікірді айтады, олардың біреуі объект туралы бір нәрсе айтады, ал екіншісі бірдей теріске шығарылмайды, бір мезгілде шынайы бола алмайды. Бұл заңның бұзылуы

экскурсанттардың түсінбеуіне, олардың іс-шараға деген қызығушылығын жоғалтуға әкеп соғады.

Жеткілікті негіздің Заңы бекітудің дәлелдігін растауды талап етеді. Бұл назарды шоғырландырудың, топтың ойлауын белсендірудің маңызды құралы болып табылады, өйткені ойлау барысын сын тұрғысынан қабылдауды, оның логикалық мәнін түсінуді көздейді. Осы заңдарды пайдалана отырып, біз материалды баяндауда дәйектілікке, ой сабақтастығына, пайымдаулардың өзара байланысына және қарама-қайшылықтың жоқтығына қол жеткіземіз. Бұл ретте экскурсияның сапасын жақсартатын дұрыс композициясы құрылады. Бірақ іс-шараны ғылыми баяндамаға айналдырудың да қажеті жоқ. Уақыт жетіспеген жағдайда экскурсовод әрдайым логикалық ойдың барлық барысын көрсете алмайды (және әрдайым қажет емес). Материалды тек қана принциппен және жалпы сипаттармен баяндау ғылыми дәлелдеменің барысын қайталайды, оның кейбір бөліктерін сипаттайды.

Дәлел үш элементтен тұрады: тезис, яғни объект көрсеткіші мен ол туралы әңгіме кезінде ақиқаттығы дәлелденетін ережелер; антитезис, яғни тезисті растауда келтірілген пайымдаулар мен фактілер; талқылау арқылы алғашқы екі элемент арасындағы логикалық байланысты көрсететін демонстрациялар.

Аргументтерге бірнеше талаптар қойылады:

Біріншісі-дәлелдер шынайы, дәлелденген және күмәнсіз болуы керек. Егер әңгімеде күмәнді дәлел болса, онда ол тезис дәлелінің барлық барысына қауіп төндіреді. Жиі дәлел ретінде дәйексөз қолданылады, және тыңдаушылардың көзінде дереккөздің беделі жоғары болған сайын, оның әрекеті соғұрлым күшті. Сондықтан индексті ғылыми дереккөздерге, көрген адамдардың, мәдениет қайраткерлерінің пікірлеріне сүйенген жөн.

Екіншісі-дәлелдер бір-біріне қайшы келмеуі тиіс. Бұл талап тақырыпқа нақты шындықты бағалауда қарама-қайшылықтар болмайтынын білдірмейді, мысалы, қандай да бір мәселе туралы екі ғалымның қарама-қарсы көзқарастары келтіріледі. Ғылыми білім догма емес, соңғы инстанцияның абсолютті шын екендігін есте сақтау керек. Ғылым философия заңдарына сәйкес дамиды, мысалы, терістеу немесе теорияны практикаға тексеру.

Үшінші-аргументтер тезисті дәлелдеу үшін жеткілікті болуы тиіс, бірақ сонымен бірге олардың артық болуына жол беруге болмайды,

өйткені ол топтың белсенділігін төмендетеді, олардың шаршауын тудырады және дұрыс ақыл-ойдың жасалуына кедергі жасайды.

Төртіншіден, осы топты түсінуге болатын дәлелдерді таңдау маңызды. Сондықтан оның әлеуметтік - психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет: жасы, білім деңгейі, мамандығы және т. б.

Логикада дәлелдерді көрсетудің үш әдісі қарастырылады. Керек қолдана бүкіл арсенал тәсілдерін негіздеу және сол немесе өзге де ережелер.

Бірінші әдіс-дедукция. Бұл әдісті қолдана отырып, экскурсовод құбылысты белгілі ереже негізінде қарастырады және талданатын құбылысқа қатысты қорытынды жасайды. Белгілі ереже ретінде ғылым мен қоғамның заңдары, айқын шындық болуы мүмкін. Мысалы, «Денсаулық - халықтың байлығы» экскурсиясында денсаулық құндылығы, оны қорғау бойынша жалпы мемлекеттік міндет туралы жалпы ережеге сүйене отырып, Алматы қаласы жағдайында осы міндетті шешуді ашатын нақты материалды талдауға көшу керек. Табиғи рекреациялық ортаны, шипажайлар ғимаратын көрсете отырып, Іле Алатауының табиғи жағдайларының пайдалы әсері туралы, сауықтыру орындарын қазіргі заманғы жабдықтармен жабдықтау туралы айтып, экскурсовод қоғамның өз азаматтарының денсаулығына қамқорлық жасайтынын дәлелдейді.

Дедукция дидактиканың маңызды қағидаттарының бірін жүзеге асырады-теориядан практикаға, жалпыдан жеке адамға дейін, белгілі жалпы ұғымдарға негізделе отырып, экскурсанттарға нақты өмірлік фактілер туралы білім алуға көмектеседі. Дедуктивтік әдісті қолдану кезінде бастапқы жалпы жағдайды нақты анықтау және объектінің немесе құбылыстың негізгі белгілерін анық сипаттау қажет. Дедукция топтың дерексіз білімін іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді, сондықтан бұл әдіс топтың білім деңгейі жоғары болған сайын жиі қолданылады. Екінші әдіс-тану қозғалысын білдіретін индукция. Экскурсовод қандай да бір факт туралы айтып, адамдарды оған ойлануға мәжбүрлейді. Егер осыдан кейін бірінші байланысты тағы екі - үш дерек келтірілсе, онда топтың ойлары ойластырылған бағытта жүретініне сенімді болуға болады. Әсіресе өз жасына байланысты тәжірибесі, теориялық білімі жоқ балалармен жұмыс істеу кезінде жақсы индуктивті әдіс. Бұл ретте экскурсовод алдын ала таңдалған сұрақтарды қоя отырып, әңгіме әдісін пайдаланады, балалардың ойлауын белсендіреді және оларды дәлелденген тезистің

тұжырымына келтіреді. Индукция әдісінің тәрбиелік мәні дедуктивке қарағанда жоғары, өйткені индукция экскурсанттарды ғылыми ойлау тәсілдеріне үйретеді. Сондықтан тыңдаушыларды дұрыс шығаруға әкелетін фактілерді және белсендіретін мәселелерді іріктеуді ерекше назар талап етеді. Бұл таңдау сіздің тезисіңіздің шынайылығын шіңкын, бір мәнді, заңды түрде көрсетуі маңызды. Аргументтер мен мысалдар саны тиісті ақыл-ойды жасау үшін жеткілікті болуы керек. Ол үшін 1-2 дәлел жетіспейді, 3-4 өткізу керек. Олардың нақты саны нақтылыққа, жарықтыққа, дәлелдемеге, баяндауға қажетті уақытқа байланысты. Фактілер үзбелі емес, еркін, бірақ мақсаттармен сәйкес, әр түрлі шындыққа байланысты болуы тиіс. Демонстрацияның индуктивті әдісінің соңында экскурсанттар дәлелденген адамның мағынасын білдіргеннен кейін, тезисті анық және дәл тұжырымдағаннан кейін ұмытуға болмайды.

Логикалық дәлелдемелердің үшінші әдісі-бұл қандай да бір объектіні қараудан алынған білім аз зерттелген, елеулі қасиеттері мен қасиеттері бойынша ұқсас объектіге көшірілетін ақыл-ой оқиғасын білдіретін ұқсастық. Бұл ретте, егер екі объект кейбір қатынастарда ұқсас болса, онда олар басқа қатынастарда да ұқсас болуы мүмкін. Әрине, ғылымда ұқсастықты осы гипотезаны дәлелдеу және тәжірибе тексеру керек. Әдісті анықтаудан оны қолданудың бірнеше срежелерін шығаруға болады. Индукция және дедукция әдісімен салыстыра отырып, дәлелдемелер үшін көптеген фактілерді талап етеді, егер объект туралы баяндалса, қорытынды әлі алынбаған оқиғалар туралы жеткілікті материал жиналмаған жағдайда аналогия әдісі қолданылады. Мысалы, аналогия әдісі жаңа құрылғы туралы әрекет пен әңгімеде жалғыз қолайлы болуы мүмкін. Жаңа құрылғының сипаттамасын беретін «өнертабыс формуласы» деп аталатын, қолданыстағы ұқсас құрылғыға сілтеме болуы тиіс және бұдан басқа, ұсынылып отырған өнертабыстың бұрынғы аналогтардан айырмашылығы.

Аналогия әдісіне жүгінгенде объектілердің кез келген ұқсастығын емес, атап айтқанда елеулі екенін ескеру қажет, бұл ретте мұндай белгілер мүмкіндігінше көп болуы тиіс. Айырмашылықты да ескеру қажет. Егер айырмашылық екінші дәрежелі болса, онда олар қорытындыға әсер етпейді, егер маңызды және маңызды болса, онда аналогия әдісі біздің бастапқы тезисімізге кері әсерін дәлелдейді.

Экскурсияларда түрлі дидактикалық принциптер қолданылады. Дидактика (грекше. оқыту) - білім беру мен оқытудың теориясын,

жеке тұлғаның адамгершілік негіздерін, білімдерді меңгеру заңдылықтарын баяндайтын педагогика бөлімі. Экскурсиялық жұмыстың негізінде ғылымилық, көрнекілік, өмірмен байланыс, қол жетімділік принциптері жатыр.

Ғылымилық тақырып мазмұнының қазіргі ғылым деректеріне сәйкестігін болжайды. Ол үшін ғылыми білімнің сипаттамасын, олардың ғылымсыздан айырмашылығын көрсету керек.

Олардың біріншісі - шындықтың объективті фактілерінің негізінде эксперименталды түрде тексерілген теорияның көмегімен мазмұнды құрудың объективті ақиқаты. Бұл сипатты бұзудың мысалы-көне және қазіргі заман арақатынасының бұзылуы, аңыздар мен анекдоттармен, ескірген немесе діни мәліметтермен әуестенуі.

Екінші сипаттама-жалпылау. Көптеген түрлі фактілердің артында ғылым түсініктік аппаратты құрастыратын және жіктеуді жүргізетін және заңдылықтарды шығаратын жалпы елеулі байланыстар мен қатынастарды көреді. Ұғымдар оларсыз объект осындай болып табылмайтын және басқа ұғымдарды пайдалануды талап ететін зерттеу объектісінің елеулі белгілерін қамтуы тиіс.

Үшінші сипаттама - объективті шындықты-табиғат пен қоғамның диалектикалық дамуы. Дамудың жалпы заңдарын, нақты объектілерді, құбылыстарды білу тарихи өткенді түсінуге және болашақты болжауға мүмкіндік береді. Экскурсия барысында қарастырылатын әрбір ірі оқиғаны оның себептері мен қазіргі және болашаққа әсерін түсіндіре отырып, тарихи тұрғыда, дамуында ашу қажет.

Көрнекілік сезімге және ойлауға үлкен әсер етеді, экскурсиялық педагогиканың ерекшелігі болып табылады. Көрнекі құралды тек қана ойлауға ғана емес, сонымен қатар жиі есту, басқа сезімдермен қабылдауға болады, бұл экскурсантқа тек әңгіме естігенде объект туралы толық түсінік жасауға көмектеседі. Жұмыстағы көрнекілік үш түрге бөлінеді:

- табиғи-нақты, мәдени немесе табиғи объектілер;
- бейнелеу-схемалар, карталар, суреттер, фотосуреттер, макеттер, бейнефильмдер;
- сөздік-бейнелі-жарқын сөздік сипаттама.

Көрнекіліктің алғашқы екі түрі көру органдарына әсер етеді, оларда шынайы болмыстың тірі сезімдерін тудырады, ал сөздік-бейнелі көрнекілік адамның өткен тәжірибесін оятады және бұрын алынған түсініктерді тудырады, соның негізінде жаңа бейнелер мен

ұғымдар қалыптасады. Көрнекілікті қолдану кезінде ол экскурсияның мақсаты мен міндетіне қызмет етіп, оның тақырыбына сәйкес келу қажет. Көрнекі материалды сезімдік қабылдауды тыңдаушылардың оны меңгеруі бойынша ойлау үрдісін ұйымдастырумен, мысалы, сұрақ қоюмен және түсініктемелермен шебер үйлестіру қажет. Мұның бәрі алдын ала ойластырылған болуы керек. Әдетте, алдымен нысанды көру және сипаттау, оның бұрынғы келбетін қайта жасау, содан кейін объектімен және көрнекі материалды көрсетумен байланысты оқиғаны баяндауға көшу ұсынылады.

Егер экскурсовод объектінің көрсетілімін, ол туралы әңгімені, көрнекі құралдың көрсетілімін дұрыс құрастырса, онда адамдар көрінісінде объект пен оқиғаларды терең қабылдауға ықпал ететін сезімдік - бейнелі бейнесі және сипаттамасы бар көру бейнесі біріктіріледі.

Теорияның өмірмен байланысы дидактиканың маңызды принципі бар және бірнеше жолмен жүзеге асырылады:

- теориялық. Өзіне жалпы білім беретін, арнайы және педагогикалық пәндерді кірістіреді. ережелерді өмірде мысалдармен суреттеу, Жалпы білім беретін пәндерді оқу мектептен басталып, ЖОО жалғасады, бірақ ол жеткен деңгейге қанағаттанып қалу деген сөзді білдірмейді. Адамның еске сақтауы уақыт өте келе ұмытылады, сондықтан оны жаңарту керек. Баласы бар экскурсоводтар ғылымның негізін өмірде бірнеше рет қайталауы мүмкін.

Салыстыру әдісін қолдану нақты объектілер мен құбылыстардың қорытындылар мен теориялардың байланысын анықтауда салыстыру әдісін қолдану талдаудың тиімді әдісі болып табылады. Бар айырмашылықты түрліше түсіндіруге болады:

- теорияның өзі болжаған ережелерден ауытқу;
- берілген факт экскурсовод түсіндіруге тырысатын заңдарға жатпайды;
- теорияны қайта қарастыруды және пайымдауды талап етеді.

Қолжетімділік қағидасы адам қабылдамайтын материалдың жіберілуіне жол бермейді. Экскурсанттарға айтқанда олар материалды жеңіл қабылдауы керек. Осы қағиданы бұзған кезде, тиімділіктің төмендеуі байқалады, назар жоғалуы, тақырыпқа қызығушылық болмайды. Тыңдаушылардың дайындық деңгейін, олардың физикалық-психологиялық жағдайын және қажетті материал көлемін білу керек. Мысалы, архитектуралық тақырыпта негізгі мамандарға таныс лексика - пилон, цоколь, ордер, фронтон т.б.

қолданылады, оларды көрнекіліктерді қолдана отырып, түсіндіру керек. Мазмұнның қолжетімділігінің басқа шарты- көріністі қалыптастыру, әсіресе, тарихи, өткен оқиғалар қарастырылады. Тарихи көріністердің жолдарын қалыптастыру көптүрлі:

- зерттелетін фактіні оның бұрынғы құбылысымен салыстыру;
- ғылыми ұғымдарды меңгеруге көмектесетін жергілікті материалды пайдалану.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Сізге экскурсиялық үрдістің қандай психологиялық сипаттамалары белгілі?
2. Экскурсиялардың «назар дағдарысы» деген не және оларды қалай жеңуге болады?
3. Экскурсиялық қызмет қандай педагогикалық постулаттарда құрылған?
4. Сізге логиканың қандай заңдары белгілі? Олардың ерекшеліктерін атаңыз.

ТАҚЫРЫП 11. ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ІСТЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

11.1 Экскурсиялық мекеменің әдістемелік жұмысының құрылымы

Экскурсиялық қызметтерді әзірлеу барысында фирманың қызметінде экскурсиялық мекемеде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру маңызды рөл атқарады.

Әдістемелік жұмыс нақты міндеттерді орындауға бағытталған (экскурсияларды әзірлеуге, оларды терең ұстауды қамтамасыз етуге, оларды жүргізудің әдістемесі мен техникасын жетілдіруге, экскурсиялық кадрларды даярлауға және т.б.) тұрақты өткізілетін іс-шаралар кешенін білдіреді. Бұл қызмет әдістемелік бөлім аясында жүзеге асырылады.

Экскурсиялық мекеменің әдістемелік бөлімінің құрылымы:

- аға менеджер (аға әдіскер);
- экскурсоводтардың әдістемелік секциялары;
- әдістемелік кабинет;
- әдістемелік кеңес.

Аталған бөлімшелердің әрқайсысы белгілі бір функциялар мен міндеттерді орындайды.

Экскурсиялық-әдістемелік бөлімнің қызметінде үнемі іс-шаралар кешені өткізіледі. Әдістемелік бөлімнің жұмыс түрлері әртүрлі: семинарлар, дәрістер, конференциялар, оқу және көрсету экскурсиялары, экскурсоводтардың әдістемелік секцияларының сабақтары, әдістемелік кеңестің тапсырмалары, тәжірибе алмасу және т.б.

Әдістемелік бөлімнің қызметі шеңберінде келесідей мәселелер қарастырылуы мүмкін: экскурсанттардың әр түрлі топтарына экскурсиялық қызмет көрсету әдістемесін жетілдіру; мұражай қызметкерлерімен бірлесіп мұражай экспозициялары бойынша экскурсиялар өткізу әдістемесін әзірлеу, білім алушылардың кәсіби бағдары бойынша экскурсиялар дайындау; экскурсиялар циклдарын құру және т.б.

Әдістемелік бөлім: шығармашылық топтарды құру, жаңа экскурсияларды тапсыру мерзімдері, оқу экскурсиялары, экскурсиялық маршруттарды аралау, «экскурсовод портфелі» үшін

фотоматериалдар дайындау, балалар мен жасөспірімдерге арналған экскурсиялардың нұсқаларын таңдау, «экскурсовод портфелінің» көрнекі материалдарымен толықтыру, қолданыстағы тақырыптарға жаңа материалдар мен объектілерді қосу, экскурсиялар маршруттарын өзгерту және т. б. жоспарлайды.

Байқау және оқу экскурсияларын өткізу, экскурсияларды өткізудің әдістемелік тәсілдерін зерделеу және игеру жүзеге асырылады. Сондай-ақ маршрутта экскурсоводтарды тыңдау, экскурсиялардың жеке мәтіндерін тексеру және рецензиялау, сондай-ақ экскурсоводтарға бақылау мен көмектің әртүрлі нысандарын пайдалану көзделеді.

Әдістемелік бөлімнің аға менеджері экскурсиялар тақырыбын кеңейту бойынша жұмыс жүргізеді, қажетті әдістемелік құжаттарды дайындауды қамтамасыз етеді, экскурсоводтарды дайындау мен біліктілігін арттыруды ұйымдастырады, экскурсиялардың сапасын бақылауды жүзеге асырады.

Әдістемелік бөлімнің жұмысында экскурсия қызметін атқаратын экскурсоводтар маңызды рөл атқарады, олардың сапасы тек әдістемелік құжаттаманың сапасына ғана емес (бақылау және жеке мәтіннің әдістемелік әзірлемелері, «экскурсовод портфелі»), сонымен қатар экскурсоводтың кәсіби және жеке қасиеттеріне де байланысты.

Экскурсоводтың жұмысы:

- экскурсияны өткізу;
- экскурсияларға өз бетінше дайындық және өз біліктілігін арттыру;

-экскурсоводтардың әдістемелік секциясының жұмысына, сондай-ақ жаңа экскурсиялық тақырыптарды әзірлеуге және жұмыс істеп тұрғандарын өңдеуге қатысу, экскурсиялық-әдістемелік бөлім шеңберінде біліктілікті арттыру негізінде ұйымдастырылған.

11.2 Әдістемелік секциядағы экскурсоводтың жұмысы

Экскурсоводтардың әдістемелік жұмыс жүйесіндегі негізгі ұйымдастыру буыны тақырыптық қағидат бойынша (тарихи, өнертанушылық, әдеби, сәулет-қала құрылысы және т.б.) құрылатын әдістемелік секция болып табылады. Егер экскурсоводтар саны көп болмаса, бір секция (өлкетану) құрылады, оған барлық экскурсоводтар қосылады. Сондай - ақ халықтың белгілі бір тобы-

балалармен, жастармен, шетелдік туристермен және т.б. экскурсиялар өткізу үшін секциялар құруы мүмкін. Секция жетекшісі болып ең тәжірибелі экскурсоводтардың бірі тағайындалады.

Әдістемелік секция экскурсоводтардың тұрақты жұмыс істейтін бірлестігі болып табылады. Өз сипаты бойынша бұл өндірістік бөлім болып табылады, оның құрамына олардың алдында тұрған міндеттердің ортақтығы мен орындалатын жұмыстың біртектілігі біріктірілген қызметкерлер тобы кіреді. Секция жұмысы жылдық жоспарға сәйкес құрылады (сирек жағдайларда ұзақ мерзімге) және қызметтің негізгі бағыттарын қамтиды: секция жұмысының негізгі бағыттары, экскурсиялардың жаңа тақырыптарын және олардың нұсқаларын әзірлеу, жұмыс істеп тұрған экскурсиялардың мазмұнын жетілдіру, әдістемелік жұмыстарды жүргізу, жаңа экскурсияларды дайындау, «Экскурсовод портфелін» және т. б. жаңарту және толықтыру.

Секция сабақтары оқу сипатында болады. Баяндамалар мен рефераттарды ұжымдық талқылау, дәрістер өткізу, туристік-экскурсиялық, өлкетану, ғылыми-көпшілік әдебиеттерді библиографиялық шолулар, оқу экскурсиялары, олардың мазмұны мен өткізу әдістемесін талдау, экскурсиялар, әдістемелік әзірлемелер мәтіндерін талқылау, Нысандар карточкаларын және т. б. неғұрлым жиі пайдаланылады.

Экскурсовод үшін секцияда сабақтар біліктілікті арттырудың, кәсіби шеберлікті игерудің негізгі құралы болып табылады. Бірнеше секциялар болған жағдайда тоқсанына бір рет Біріккен секцияаралық сабақ өткізіледі. Мұндай сабақтарда экскурсиялық жұмыстың қорытындысы қарастырылады, мамандармен, мысалы өлкетанушылармен, өнертанушылармен, мұражайлардың ғылыми қызметкерлерімен кездесулер ұйымдастырылады. Бұл іс-шаралар экскурсияның танымдық құндылығын арттыруға ықпал етеді.

Секция жұмысында «экскурсиядағы көрнекілік», «салыстырудың әдістемелік қабылдауын пайдалану», «кіші тақырыптардың бірінен екіншісіне логикалық өту», «Кіші тақырыптар шолу экскурсиясының құрамдас бөлігі ретінде», «экскурсиядағы қозғалыс әдістемелік тәсіл ретінде» және т. б. тақырыптарға арналған семинарлар маңызды орын алады. Бұл жеке экскурсоводтардың өздері жинаған тәжірибе туралы хабарлары, сондай-ақ бірнеше экскурсоводтардың тәжірибесін жинақтаулар болуы мүмкін. Жұмыстың тиімді түрі экскурсияларды тыңдау қорытындыларын, экскурсоводтардың басқа қалаларға баруы

туралы хабарламаларын, онда экскурсияларды өткізу әдістемесімен танысу үшін талқылау, мемлекеттік мұрағаттар мен мұражайлар қорларында жұмыс жасау болып табылады.

Секция жұмысында практикалық сабақтарға үлкен орын беріледі. Олар экскурсоводтардың кәсіби шеберлігін жетілдіруге ықпал етеді. Сонымен, практикалық сабақтарда жеке ескерткіштерде әдістемелік көрсету тәсілдері жетілдіріліп, экскурсоводтың әңгімесінің мазмұны нақтыланады. Мұражайлар экспозицияларының материалдарын, сурет галереяларын, халық шаруашылығы жетістіктерінің көрмелерін пайдалана отырып, тәжірибелік сабақтар экскурсоводтарға мұражайлық экскурсияларды өткізу әдістемесін меңгеруге көмектеседі. Секциядағы сабақтар-экскурсоводтың іскерлік біліктілігін арттырудың негізгі құралы. Басқа формалар-біліктілікті арттыру бойынша тұрақты жұмыс істейтін семинарлар, дәрістер циклі, өлкетану оқулары-әдістемелік секциялар жұмысының құрамдас бөлігі болып табылады, олар секциялардың жұмыс жоспарында көрініс табады және секция шеңберінде өткізіледі.

Экскурсиялық фирмада әдістемелік жұмыс мәселелері бойынша қоғамдық кеңес органы болып табылатын әдістемелік кеңес құру ұсынылады. Кеңестің негізгі міндеттері-әдістемелік жұмыстың ұйымдастырылуы мен мазмұнын жақсартуға ықпал ету. Кеңес теориялық, әдістемелік және ғылыми-практикалық конференцияларды, семинарларды, кеңестерді және басқа да іс-шараларды дайындауға және өткізуге қатысады, әдістемелік жұмыс мәселелері бойынша ұсыныстар енгізеді. Әдістемелік кеңеске жергілікті өлкетанушылар, мұражай қызметкерлері, қаланың бас сәулетшісі және басқа да мамандар кіре алады. Кеңес төрағасы болып оның мүшелерінің бірі, хатшысы болып - экскурсовод немесе әдіскер сайланады. Хатшы кеңестің құжаттамасын - жұмыс жоспарын, отырыс хаттамаларын, оның мүшелерінің тізімін жүргізеді. Кеңес ұсыныстары туристік немесе экскурсиялық фирманың директоры бекіткеннен кейін міндетті сипатқа ие болады.

Әдістемелік жұмысты ұйымдастыру үшін барлық туристік-экскурсиялық кәсіпорындарда әдістемелік кабинет құрылады. Әдістемелік кабинеттің жұмысы экскурсиялардың танымдық құндылығын арттыруға, экскурсиялар мазмұнын үнемі жетілдіруге, экскурсоводтардың кәсіби шеберлігіне ықпал етеді.

Әдістемелік кабинеттің негізгі міндеттері: анықтамалық - кеңес беру жұмысын ұйымдастыру және өткізу, экскурсоводтарға,

Әдіскерлерге және бюроның басқа да қызметкерлеріне экскурсияларды, жолдық экскурсиялық ақпаратты дайындау және өткізуде көмек көрсету болып табылады.

Әдістемелік кабинет экскурсиялық-әдістемелік материалдарды іріктеумен айналысады; кітапхананы қоғамдық-саяси, өлкетану, экскурсиялық-әдістемелік, педагогикалық, анықтамалық және басқа да әдебиеттермен жинақтайды; экскурсоводтарды дайындау және олардың біліктілігін арттыру үшін әдебиеттің ұсынымдық тізімін жасайды; экскурсиялар мен саяхаттар тақырыбы бойынша газет және журнал мақалаларының картотекасын жүргізеді, қалалық шолу экскурсиясы және тақырыптық экскурсиялар үшін газет және журнал материалдары бар тақырыптық папкаларды жинақтайды; әдістемелік материалдардың көрмесін, тақырыптық кітап көрмелерін ұйымдастырады; әдебиеттің алфавиттік және тақырыптық каталогтарын жасайды.

Әдістемелік кабинетте көрнекі құралдар бар: географиялық карталар, туристік және экскурсиялық маршруттардың карта-схемалары, фотоальбомдар, жердің дамуы туралы салыстырмалы кестелер, бейнефильмдер, буклеттер, даңғылдар, барлық тақырыптар бойынша «экскурсовод портфельдері».

Әдістемелік кабинет әр түрлі экскурсиялар тақырыптары бойынша анықтамалық-ақпараттық материалдарды жинақтайды. Кабинетке бара отырып, экскурсоводтар тарих және мәдениет ескерткіштеріне, табиғи объектілерге, экскурсиялық мекемеге қызмет көрсететін аумақта орналасқан ескерткіш орындарға карточкаларды пайдалана алады. Әрбір әдістемелік кабинетте экскурсиялық жұмыс бойынша әдістемелік ұсыныстары бар арнайы әдебиеттер бар. Алайда, әдістемелік кабинеттің жұмысы материалдарды жинауға, жүйелеуге және сақтауға түспеуі тиіс. Мұнда әр түрлі іс-шаралар ұйымдастырылады: дәрістер, ғылым және мәдениет қайраткерлерімен кездесулер, конференциялар, экскурсоводтар, экскурсияларды ұйымдастырушылар, курс және т. б. тыңдаушылар үшін топтық және жеке консультациялар өткізіледі.

Әдістемелік кабинетте экскурсоводтардың өзіндік жұмысы үшін қажетті жағдайлар жасалады. Келушілерге көмекке кітаптар, журнал және газет мақалаларының каталогтары, экскурсиялар мәтіндерінің тізімі, жол ақпаратына арналған материалдар, әдістемелік әзірлемелер, рефераттар, анықтамалар, карталар және т.б. экскурсиялар тақырыптары мен олар пайдаланылуы мүмкін демалыс

күнінің жергілікті маршруттары көрсетіледі. Кабинетте топтық және жеке консультациялар алдын ала белгіленген күндер мен сағаттарда жүргізіледі.

Әдістемелік кабинеттерде техникалық құралдарды қолдану тәжірибесі пайдаланады. Экскурсоводтар, мысалы, өз қалауы бойынша объектілерде оқу сабақтарының бейнежазбаларын, оларды талдаумен (талқылаумен), экскурсияларды дайындау және өткізу әдістемесі, оларды жүргізу техникасы, экскурсиялық объектілер ретінде пайдаланылатын тарих және мәдениет ескерткіштері туралы лекцияларды әр түрлі экскурсияларда көрсете алады.

Әдістемелік кабинеттердің көпшілігінде штаттық қызметкерлер жоқ, олардың қызметін әдіскер немесе экскурсоводтардың біреуі өзінің негізгі жұмысынан қол үзбей жүзеге асырады. Сондықтан да кабинет жанында экскурсоводтар мен туристік топтар басшыларының қатарынан кең белсенді болу маңызды. Белсенділер теориялық материалдарды өңдейді, фотосуреттерге Аннотация жасайды, әдістемелік құжаттарды басып шығарады, библиографияны жасайды, кесте бойынша кезекшілік етеді, оны маршруттарда экскурсоводтардың жұмыспен қамтылуын есепке ала отырып, әдістемелік секциялардың басшылары бекітеді. Кейбір кабинеттерде арнайы консультанттар бекітілген, олар аптасына кемінде бір рет және басқа әдістемелік жұмысқа, әдетте, тартылмайды.

Әдістемелік кабинеттің жұмысын есепке алу бір жылға есептелген журнал-күнделікте жүргізіледі. Кабинеттегі кезекшілік тапсырылған Экскурсовод журналға өткізілген іс-шаралардың қысқаша мазмұнын енгізеді, келушілерді жазады, олардың сұрақтарын тіркейді.

11.3 Экскурсоводтың жеке жоспары

Бюроға тұрақты жұмыс үшін қабылдаған барлық экскурсанттар, жеке экскурсияларды өткізуге шақырылғандар, сондай-ақ уақытша жұмысқа қабылданған қызметкерлер жеке жұмыс жоспарын құрастыруға міндетті. Жеке жоспар туристік-экскурсиялық кәсіпорының алдында тұрған міндеттерге сәйкес жасалады. Жоспар жасаған кезде, экскурсовод туристік-экскурсиялық кәсіпорынның негізгі бағыттарына назар аударады, мысалы, балаларға, жастарға,

төінеткерлерге және шетелдіктерге арналған экскурсиялық қызметтерді ескереді.

Жеке жоспарларды дайындау алдында әрбір экскурсовод әдістемелік бөлімнің жетекшісімен әңгімелесу жүргізеді. Сонымен қатар, экскурсоводтың қандай іс-шараларға қатысқысы келетіні, тапсырыстарды дайындау және орындау деңгейі анықталады. Бұл әсіресе жұмысын жаңа бастаған экскурсоводтарға маңызды.

Секция бастығы экскурсоводтарға нұсқаулық береді, оның ішінде жеке жоспарға қандай іс-шаралар енгізілуі мүмкін, қандай мерзімде орындалуы мүмкін, кімнің көмегіне сенуге болатыны туралы және қандай материалдарды пайдалану бойынша кеңестер ұсынады.

Жеке жоспар келесі бөлімдерді қамтиды:

- «Жалпы және арнайы дайындық». Мәдени көкжиектердің кеңейіні қамтамасыз етеді. Мысалы, жоспарға нақты күнді көрсететін жазба жасайды - мұражайға немесе көрмеге барып, архитектура немесе табиғи тарих туралы дәрістерді тыңдау және т.б. экскурсоводтың мамандануына қарай, көздер туралы жазбалар жасалады, дәріс мәтінін, ғылыми баяндаманы немесе рефератты дайындау, экскурсияны толықтыру үшін жаңа іс жүзіндегі материалдар өңделеді.

- «Әдістемелік дайындық». Экскурсоводқа экскурсияны жүргізу әдістемесін және әдістемелік әдістерді меңгеруге мүмкіндік береді. Мұнда экскурсоводтың кәсіби дағдыларын жетілдіру бойынша іс-шаралар тізімі беріледі: ғылыми баяндамаларға, семинарларға, әдістемелік кездесулерге, тәжірибелі экскурсоводтардың экскурсияларына қатысу. Бұл бөлімде мынадай ерекше тапсырмалар бар: жаңа экскурсия нұсқасының әдістемелік әзірлемелерін жасау, басқа экскурсоводтардың экскурсияларында оқыту әдістемесін қолдану тәжірибесін зерделеу, «экскурсовод портфелі» үшін көрнекі материалдарды таңдау, әдебиеттер тізімін жасау, кітаптық-иллюстрациялық көрмелерді, тақырыптық папкалар мен альбомдарды рәсімдеуге қатысу, курс тыңдаушылары мен бастаушы экскурсоводтарға кеңес беру.

- «Жаңа тақырыпты құру және қолданыстағы тақырыптарды жетілдіру». Секция басшысының тапсырмасына сәйкес, нақты материалдарды таңдап, экскурсиялық маршруттарды оқып, бақылау мәтінінің бір бөлігін құрастырады (кішігірім тақырып, кішігірім тақырыптағы негізгі мәселе), маршруттың айналуына (өтуге) қатысады, объектінің карточкасын (паспортын) жасайды, оқу

материалдарын алуға мұрағатқа, мұражайға, кітапханаға барады. Жоспарда экскурсиялық мекемеде жеке тақырыптардың дамуы және тақырыптың аяқталуына қатысу сияқты экскурсоводтың міндеттері көрсетіледі. Сонымен қатар, бұл бөлімде жаңа экскурсияға қатысу, нақты кішігірім тақырыпты қайта қарау немесе қала сыртындағы экскурсияның мәтініне материалдарды толықтыру, зерттеу кіреді. Туристік-экскурсиялық кәсіпорында жұмысқа орналасу үшін, экскурсоводтың кем дегенде бір немесе екі дайын тақырыбы болуы керек. Бес жыл бойы жұмыс істейтін экскурсовод әдетте 4-5 тақырып бойынша экскурсия жүргізеді. Оның жұмысының негізіне - турист, тарихшы, жазушы, өнертанушы бола білу. Болашақта тәуелсіз жұмыс барысында экскурсовод өзінің «жеке» тақырыптарын кеңейтеді, негізінен, бар білімді қолдана отырып, экскурсоводтардың түрлі санаттары үшін (балалар, студенттер, саяси білім беру жүйесінің студенттері) бірдей тақырыптарға әртүрлі нұсқадағы экскурсия жасайды. Кейбір бағыттағы экскурсоводтардың әртүрлі білім салаларынан 15-20 тақырыбы болуы мүмкін, егер олар мамандандырудан алыс болса, оларды көтермелеу керек, себебі бұл экскурсияның сапасыз болуына әкелуі мүмкін.

- «Жаңа экскурсоводтарды дайындауға қатысу, олардың іскерлік дағдыларын жақсарту». Жаңа басшыларды даярлау, олардың біліктілігін арттыру бойынша семинарлар мен практикалық сабақтарды өткізу, консультациялар өткізу және материалдарды іріктеу және жеке мәтінді құрастыру бойынша болашақ экскурсоводтарға көмек көрсету курстарында дәрістер оқылады. Бұл бөлімде экскурсоводтарды жаңа туристік тақырыптарды дамытуға, экскурсовод мамандығын меңгеруге туристік ұйым қызметкерлеріне көмек көрсету жоспарланады.

- «Экскурсияларды жүргізу сапасын бақылауға қатысу». Экскурсия кезінде туристік және экскурсиялық кәсіпорын жүзеге асыратын бақылауға қатысу жоспарланады. Жыл бойы көрсетілетін іс-шаралардың тақырыптары ұсынылады. Экскурсоводтар осы секцияға басқа да іс-шаралар қосады: дәрістер, семинарлар, курстардағы практикалық сабақтар, олар қатысуға жоспарланған басқа бөлімдердердегі курстар.

- «Экскурсияның жарнамалық жұмыстарына қатысу». Жарнамалық басылымдар мәтіндерін әзірлеуді қамтамасыз етеді: буклеттер, плакаттар, парақшалар, сондай-ақ кәсіпорындарда,

мекемелерде және оқу орындарында көрсетілімдер көрсету, радио, теледидарда, газеттер мен журналдарда мақалалар жариялау.

• «Әлеуметтік жұмыстарға қатысу». Экскурсовод қоғамдық ұйымның, әдістемелік бөлімнің мүшесі ретінде орындайтын тапсырыстарды тізімдейді. Жүргізілетін жұмыстың мазмұны (мысалы, әдістемелік кабинетке материалдар дайындау және т.б.) ашылады.

Жоспардың нақты ерекшелігі экскурсоводпен мұқият қаралған, нақты тұжырымдамамен көрсетіледі.

Өзіндік бақылауға арналған сұрақтар:

1. Әдістемелік бөлім дегеніміз не?
2. Әдістемелік кабинет дегеніміз не?
3. Әдістемелік кеңес дегеніміз не?
4. Экскурсоводтардың әдістемелік секциясы, шығармашылық топтарға қандай міндеттер жүктеледі?
5. Экскурсоводтың жеке жоспарында қандай бөлімдер қарастырылған?

ТАҚЫРЫП 12. СӘУЛЕТ-ҚАЛА ҚҰРЫЛЫСЫ ТАҚЫРЫПТАРЫНА ЭКСКУРСИЯЛАР ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

12.1 Сәулет объектілерінің негізгі ұғымдары мен терминологиясы және оларды экскурсияда пайдалану

Сәулет (басқа грек. - құрылысшы, ағаш ұстасы) - ғимараттар мен құрылыстарды жобалау және салу өнері. Сәулет қоғамның заманауи техникалық мүмкіндіктері мен эстетикалық көзқарастарына сәйкес адамдардың өмірі мен қызметі үшін қажетті материалдық ұйымдастырылған органы жасайды. Сондай-ақ, сәулет деп - ғимараттар мен құрылыстардың келбетін, жинақталған ғимараттар мен құрылыстардың өздерін де атайды.

XX ғасырдың ортасында сәулет мамандығы екі тармаққа бөлінді:

- көлемді жобалау;
- қала құрылысы.

Қала құрылысы қала ортасын жобалау мен дамытудың міндеттерін шешетін сәулет бөлімі болып табылады. Оның ішінде қаланың жоспарлы шешімін дамыту, жаңа нысандар құрылысы, санитарлық-экономикалық және экологиялық мәселелер кешенді түрде қамтылған. Қазіргі қала құрылысының негізін қалаушылардың бірі-Ле Корбюзье, оған XX ғасырдың басындағы қала құрылысы жобаларының көп бөлігі тиесілі.

Сәулет-қала құрылысы қызметі - өндірістік күштерді орналастыру, қалаларды, кенттерді, ауылдық және басқа да елді мекендер мен аумақтарды дамыту, өндірістік, әлеуметтік, инженерлік және көлік инфрақұрылымдарын кеңістікте ұйымдастыру, ғимараттарды, құрылыстар мен олардың кешендерін, абаттандыру және көгалдандыру объектілерін жобалау, салу, реконструкциялау, жаңғырту, қалпына келтіру, күрделі жөндеу жолымен адамның өмір сүруіне қолайлы органы мақсатты түрде қалыптастыру деуге болады.

Сәулет - қала құрылысы экскурсияларын өткізу үшін экскурсоводтың арнайы терминдерді білуі қажет. Архитектурада қолданылатын негізгі терминдерді қарастырайық.

Портик-бұл ғимараттың бір немесе үш жағына ашық және жабуды қолдайтын көтергіш элементтермен (колонналармен, пилястралармен, аркалармен) құрылған алға шығатын бөлігі.

Порттың негізгі бөліктері ретінде антаблемент сүйенетін бағаналар және фронтонның бүктелген конструкциясын алуға болады.

Колонналар- порттың монументалдық беретін мәнерлі бөлігі. Колоннаның маңызды бөліктері - оқпан (ствол) және капитель. Бағанның үшінші негізгі бөлігі, базаның төменгі бөлігінде орналасқан. Қажет болған жағдайда бағананы тұғырға орнатады.

Оқпан немесе фуст-бағананың негізгі вертикалды элементі. Ордерлік сәулетте оқпанның түбінен бағананың биіктігінің үшінші бөлігінде шағын кеңейтуі (энтазис) бар, ал жоғарғы қарай тарылады. Бұл көру бұрмаларын түзету үшін жасалған. Оқпан көбіне каннелюрлермен жабылады.

Каннелюрлер - тік ойықтар, бағананың оқпанындағы науалар, илиястралар. Каннелюрлер колоннаға мүсінділікті береді, конструкцияның тік сипатын көрсетеді. Каннелюрлер тосқаннан басқа барлық ордерлерде қолданылады. Каннелюрлердің әртүрлі ордерлерінде пішін мен санымен ерекшеленеді. Дорикалық ордерде олар әдетте 20 және олар бір-біріне тығыз орналасқан. Басқа ордерлерде каннелюрлер арасында тегіс жолақтар қалдырылады.

Капитель - бағананың жоғарғы бөлігі, тірек оқпанының және гимараттың жоғарыда орналасқан бөліктерінің (антаблемент, қабырға, бесінші арка және т.б.) арасында орналасқан. Капитель - ордердің ең танымал және пысықталған бөліктерінің бірі. Антикалық сәулетте классикалық ордерлік капиторлардың негізгі түрлері қалыптасты: дорикалық, иондық, коринфтік, композиттік. Алайда, «капитель» термині классикалық колоннаға ғана емес, егер бұл бөлік қандай да бір бөлінсе, кез келген колоннаның жоғарғы бөлігіне да қолданылады. Бұл колоннаны қарапайым бағанадан ажыратады.

Эхин - дорикалық колоннаның төменгі бөлігі, пішіні тегістелген конусты немесе табақшаны еске салады. Рим - дорикалық ордерде эхин овалармен безендірілуі мүмкін. Кейде эхиннің төменгі бөлігі шағын білікшелермен көмкерілген. Дорикалық ордерде эхин абақаға сүйенеді.

Абака немесе абак - барлық ордерлерге тән капители колоннасының жоғарғы плитасы. Дорикалық және иондық ордерлерінде абак төртбұрышты плиталар түрінде болады, ал коринф және композитті ордерлерде жақтарымен иілген шаршы пішінді болады. Бұл жағдайда олар ортасында әр түрлі жапсырма немесе кесетін әшекейлермен әшекейленеді. Абактар әдетте оларға жататын антаблементтің сызығынан шығып тұрады.

Антаблемент - сәулет ордерінің элементі: көлденең, жинақталмаған бөлік, колонналарға, пилястраларға, бағандарға сүйенеді. Архитрава, фриза және белгіден тұрады. Бұл бөліктер ерте антикалық ғибадатханалардың ағаш құрылымдарынан пайда болады. Архитрав бағаналарға салынатын бойлық ағаш арқалықтардан, фриз - үстіне салынған және плиткалармен жабылған көлденең арқалықтардың шетінен, ал қатты шығыңқы карниз - конструкцияны жаңбырдан қорғайтын шатырдың шеті болып саналады.

Архитрав - антаблементтің астыңғы үш көлденең бөлігі, колонналардың капиторларына тікелей сүйенеді. Дорикалық және тоскандық архитрав ордерлерінде, әдетте, ол тегіс; ионикалық, коринстік, композитті бірнеше кемерлер (уступ) - фасцийдан тұрады. Ағаш сәулет тәсілдерімен байланысты дорикалық ордердің антикалық храмдарында ені бойынша архитрав фризаға тең. Болашақта бұл элемент тарыла бастады, құрылыс кейде онсыз да салынды. Архитравы жоқ Антаблемент, жеңілдетілген деп аталады.

Фриз - архитрав пен карниз арасында орналасқан антаблементтің орталық бөлігі. Кейде қайталанатын бөлшектермен немесе рельефтің тұтас таспасымен толтырылатын кең көлденең жолақтың түрі бар. Дорикалық ордерде триглифтік-метопалық фриз қолданылады, онда метоптар триглифтермен кезектеседі. Триглифтер ерте антикалық храмдардың көлденең ағаш арқалықтарының бүйірлерін, ал метоптар - плиталармен жабылған арқалықтардың (балки) арасындағы аралықтарды бейнелейді деп есептеледі.

Триглиф - дорикалық Фриздің қайталанатын сәндік элементі - үш тік бөлікке бөлінген тік бұрышты плитка. Төменгі бөлігінде кішкентай тамшылар - гуттармен әшекейленген.

Гутта - тікбұрышты пирамидалар, конустар немесе цилиндрлер түріндегі ұсақ тамшы тәріздес әшекейлер. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, ағаш шеге-күйгендерден (гвозди-нагель) пайда болады, олар ағаш антикалық храмдардың жеке элементтерін бекітеді. Гуттаның дорикалық ордерінде триглифтердің астында (бір триглифке алтыдан), сондай-ақ мутулдың төменгі бетінде орналасады.

Метоп немесе метоп-триглифтер арасындағы терең аралықтар. Триглифтер әрдайым метоптардың шаршы немесе шаршы формаға жақын болатындай етіп орналасады. Метоптарды көбіне әртүрлі сәндік бөлшектермен толтырады, кейде тегіс қалдырады.

Ордерлік архитектурадағы Карниз - антаблементтің жоғарғы бөлігі, алдыға шығатын көрнекті тақта. Сәндік мәннен басқа, антаблемент пен бағаналарды жаңбырдан қорғайды. Карниздің төменгі жағында әдетте қайталанатын элементтер бар, олар сәндік сипатта болады, ал кейде кронштейндердің рөлін атқарады. Дорикалық ордерде мұндай элементтер мутулдар болып табылады.

Мутул - дорикалық ордердің карнизінің астында орналасқан тікбұрышты тақталар, олар ағаш шатырдың ұштарындағы стропиладан жасалады. Сондықтан ордерде мутулдарды сыртқа сәл көлбейді. Антикалық мутулдар гутталарды бірнеше қатар безендірген. Мутулдар әрдайым триглифтердің үстінде орналасады және сондай ені болады.

Фронтон - портиктің, ғимараттың қасбетінің және т. б. аяқталуы, кең тең жақты үшбұрыш түрінде болады. Портик үшін бұл дәстүрлі, бірақ жалғыз аяқтаушы элемент емес, кейде оның орнына тікбұрышты аттик қолданылады. Фронтонның төменгі жағында антаблементтің карнизі, жоғарғы жағында - екі еңіс шатырдың карнизі шектеледі. Фронтонның ішкі өрісі тимпан деп аталады.

Тимпан-карнизбен шектелген фронтонның ішкі тереңдетілген үшбұрышты өрісі. Фронтонның тимпанын тегіс қалдырады немесе символдық сипаттағы түрлі бедерлі әшекейлермен толтырады.

12.2 Сәулет-қала құрылысы экскурсияларының жіктелуі

Мазмұны бойынша сәулет-қала құрылысы экскурсиялары:

- белгілі бір тарихи кезеңдегі сәулет ескерткіштерін көрсетумен байланысты экскурсиялар;
- көрнекті сәулетшілердің шығармашылығы туралы түсінік беретін экскурсиялар;
- бас жоспарлар бойынша қалалардың жоспарлануымен және құрылысымен таныстыратын экскурсиялар;
- заманауи сәулет үлгілерін көрсету бойынша экскурсиялар;
- жаңа құрылыстар бойынша экскурсиялар, олардың мақсаты-ғимараттардың және тұтас аудандардың қазіргі заманғы архитектурасын және құрылыс барысын көрсету (бұл экскурсиялар өндірістік нысандарға да жатқызылуы мүмкін).

Экскурсияларда сәулет туындылары (ескерткіштер) және қала құрылысы объектілері қарастырылады. Сәулет ескерткіштеріне

ежелгі қалалар, сәулеттік ансамбльдер мен кешендер, қалалық және ауылдық тұрғын үйлер, көпес Ганьшиннің үйі сияқты әкімшілік және қоғамдық ғимараттар жатады. Көрсетілімге сондай-ақ, монументалды-бейнелеу өнерінің ескерткіштері: мүсін, фрескалар, мозаика, сәндік әшекейлер, мүсіндеу, ою, торлар, қоршаулар енгізіледі. 96 қала құрылысы объектілеріне қала, оның орталықтары, жеке аудандары, магистраль, алаңдары және т. б. жатады. Ескерткіштің қала құрылысы құндылығы, ең көрнекі түрде мәдени құрылыс ескерткіштерінің мысалында көрсетілуі мүмкін: қала құрылысының немесе ауылдық қоныстардың сәулет доминантты ретінде құрылған храмдар негізінен өзінің мақсатын сақтайды және әрдайым ескерткіштер ретінде қарастырылады. Жеке (мемориалдық, сәулеттік немесе эстетикалық) қадір-қасиеттерімен ерекшеленбейтін тұрғын үй құрылысы объектілері, сондай-ақ олар құрылыс ансамблін құрайды, мәдени мұра ескерткіштері ретінде де қаралуы мүмкін.

12.3 Архитектураның тарихи дәуірлермен, қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен байланысын ашу. Дәуірдің архитектуралық стильдері

Сәулет-қала құрылысы тақырыптарына экскурсиялар жүргізу кезінде әр түрлі дәуірлердің сәулеттік стильдерін кезеңдеу және зерттеу үшін тарихи көзқарас қажет. Сәулет стилі деп белгілі бір уақыт пен орын архитектурасының функционалдық, конструктивтік және көркемдік жақтарының (ғимараттардың мақсаты, құрылыс материалдары мен конструкциялары, сәулет композициясының тәсілдері) ерекшеліктерінде көрініс беретін негізгі белгілер мен белгілердің жиынтығы түсініледі.

Сәулет стилі сипаттама құралы ретінде сәулет тарихының ғылыми әдістерінің бір бөлігі болып табылады, өйткені сәулет ойының дамуының жаһандық бағытын көруге мүмкіндік береді. Жаһандық маңызы бар архитектуралық стильдерді бөлу керек:

1) Алғашқы қауымдық сәулет - ежелгі Шығыстың ерте класстағы мемлекеттері архитектурасының негізі. Азия, Африка және басқа да Ежелгі Шығыс елдерінде пайда болған, географиялық шеңбері өте кең ежелгі классикалық, қоғамдар архитектурасының жарқын мысалы - Фараондар - орасан зор монументалды құрылыстар құрылған ежелгі Египет архитектурасы. Сәулет өнері ретінде қола

дәуірінде, б.з. д. екінші мыңжылдықтың ортасында Еуропада (қазіргі Испания, Франция, Солтүстік Еуропа, Ирландия, Шотландия, Греция, Бельгия аумағында), Қытай, Корея, Үндістан, Жерорта теңізі жағалауының бойында, Тунис, Египет және басқа да көптеген елдерде пайда болды. Осы кезеңде үлкен тас қабықтары - менгирадан, дольменнен, кромлехадан, циклопиялық бекіністерден және мегалитикалық архитектура деп аталатын қалашықтардан монумент тас құрылыстары салынды. Бұл құрылыстардың мақсаты негізінен діни жасақтармен және ескерткіш оқиғалармен байланысты болды.

2) Антикалық стиль. Бұл стиль Ежелгі Греция мен Римде б.з. VIII ғасырдан - б. з. V ғасыр кезеңінде пайда болды. Бұл стильде Ежелгі Рим мен ежелгі Грециядағы барлық храмдар салынды. Антикалық стиль, бірінші кезекте, монументалды құрылыстар, ғибадатханалар салуға бағытталған. Әдетте олар жақын орналасқан және Ұлы кіру қақпалары бар дуалмен қоршалған, бірте-бірте, Шығыстың антикалық сәулетіне әсер етті. Онда әр түрлі әшекейлер пайда болды, олардың арқасында колонна алып жүру және сәндік функция болды.

3) Романдық стиль. Ерте ортағасырлық Қазақстанда шартты түрде екі кезеңге бөлінеді (стиль):

- романдық, XI-XII ғасырлар;
- готикалық-XIII-XV ғасырлар.

Готикалық кезең романдық стильдің дамуы мен эволюциясы үрдісінде басталды. Екі стильдің негізгі ерекшелігі романдық стильдегі ғимараттардың массивтілігі және дайын кезеңде жеңіл және жасалған құрылыстар болды. Ұлы Карл заманындағы жарты шеңберлі жиынтық аркалар тән, осыған байланысты XI-XII ғғ. орта ғасырларда романтика дәуірі деп аталады. Осы кезеңнің көрінісі Ежелгі Римнің аркасы болды. Романдық кезеңде ұлттық мектептер пайда болды, бірақ олардың стилі Бірыңғай болып табылды. Сол кездегі шіркеу құрылыстары үшін латын крест формасы тән, ғимараттарда жаппай төменгі колонналар болды. Ағаштардың жабындары тас күмбездеріне айналады, сондай-ақ мұнарадан жиірек болады. Ғимараттың кіре берісі қабырғаға ойылған порталмен безендірілді. Романдық дәуірдегі Архитектура византиялық және жергілікті формалардың қоспасы болды. Бұл Батыс Еуропа архитектурасын дамытудың ең бірінші кезеңі болды. Қаланы нығайту, құлыптар, соборлар, қалалық шіркеулер сияқты ғимараттардың түрлері қалыптасты. Бұдан басқа, қалалық тұрғын үй құрылысы пайда болды. Романдық стиль оларға тән сәндік

құралдармен антикалық формаларды алып тастады. Ежелгі уақытта архитектуралық бөлшектері кесіліп, қайта құрылды. Романдық кезеңнің сәулет өнері үшін құрылыс материалы ретінде тас белсенді қолданылады. Оларда сүйенген жиынтық, тіректер жүйесі үйлесімді дамыды, ол Еуропаның түрлі мемлекеттері үшін бірдей емес еді.

4) Готика. XII-XVI ғасырларда Батыс, Орталық, сондай-ақ Шығыс Еуропаның жекелеген елдерінде дайын стиль кеңінен таралған. Оның ерекшелігі ұзын пропорциялар, кең, шамадан тыс жоғары залдар болды. Ғимараттың ерекше биіктігі үлкен терезелерді орнатуға мүмкіндік берді. Көп жағдайда осы қасиеттердің арқасында, готикалық стиль Еуропа соборларының негізгі стиліне айналды. Ол кезегінде собор сәулет өнері, кескіндеме және мүсін үйлесім тапқан готикалық стильдің дамуының апофеозы болды. Готикалық стиль сәулет стиліне қарағанда архитектуралық безендіру стилі болып табылады. Еуропада оның ерекше танымалдығы ғибадат ғимараттарын салу кезінде осы безендіру стиліне артықшылық бергеніне ықпал етті.

5) Қайта өрлеу. XV ғасырда қайта өрлеу немесе ренессанс дәуірі басталды. Ол антикалық құндылықтарға, табиғатпен бірігуге қайтару дегенді білдіреді. Ренессанс дәуірінің сәулетшілері Ежелгі Рим құрылыстарының қирандыларын мұқият зерттеді, аркалардың, күмбездерді қалаудың құпияларын анықтауға, ою-өрнектер, карниздер және т.б. сияқты декоративтік безендірудің әр түрлі элементтерін суреттеуге ұмтылады. Оның жобасының ерекшелігі құрылыс куполдарынсыз күмбез салу болды. Әсіресе, Ренессанс архитектурасы үлкен Италияда дамыды. Өйткені, дайын стиль Еуропаның басқа елдерінде өте танымал, итальяндықтар бөтен, қолайсыз нәрсе ретінде қабылдады. Сондықтан ренессанс стилі ретінде итальяндық Флоренция қаласында, мүсінші және зергер болған.

6) Барокко. Барокко стилінің Отаны Италия, ол XVI-XVII ғасырлар аралығында дамыды. Бұл стильде көбіне көне заман архитектурасынан алынды. Әр түрлі видиеваттар өрнектер, эшекейлердің пластикалық формалары, барокко түстері мен серпінділігі барокко стилінің ерекше белгілері болды. Италияда пайда болған бұл стиль көп ұзамай Еуропаның католик елдерінде өте танымал болды. Сол кездегі көптеген сәулетшілер барокко стилін қалғандығын көруге болады. Олардың ішіндегі ең көрнектілерінің бірі Карло Мадерна болды, ол уақыт өте келе, өз стилін жасады.

7) Рококо. Бұл архитектуралық стиль XVIII ғасырдың басында барокко стилінің орнына келді және XVIII ғасырдың соңына дейін бірқатар мемлекеттерде таралды, оның логикалық дамуы және бір мезгілде антипод болып табылады. Егер барокко үшін монументалдық пен массивтілік тән болса, рококо стилінде керісінше, ең бастысы-нәзіктік пен жеңілдік. Рококо сәулетінде іс жүзінде тікелей сызықтар жоғалады. Егер олар бар болса, онда әпкейлердің үстіне мұқият жасырылады. Құрылыстың әр түрлі бөліктерінің функционалдығы мен органикалық үйлесімділігіне үмтылу барокко стилімен бірге кетті. Рококо ең алдымен нәзіктікті және жеңілдікті қояды. Бұл стильде қандай да бір ұтымдылық болмағанына қарамастан, осы стильдегі көптеген құрылыстар бар. Рококоның ең жарқын мысалдардың бірі-Ұлыбританиядағы Версаль сарайы, Ресейде қысқы сарай және Германияда дрездендік Цвингер. Сонымен қатар, рококо стилінің қызықты үлгісі Баварияда орналасқан Нимфенбург құлпындағы Амалиенбург павильоны болып табылады.

8) Классицизм. Бұл стиль Францияда қалыптасты, ол XVIII-XIX ғасырдың ортасында абсолюттік өрлеуін көрсетеді. XVIII ғасырда буржуазиялық ағартумен байланысты болды. Антикалық мұра норма және мінсіз үлгі ретінде қарастырылады. Архитектураға форманың анықтығы мен геометриясы, жоспарлаудың қисындылығы, ордермен қабырғаның үйлесуі, ұстамды декор тән. Архитектуралық тілдің негізі ордер, алдыңғы дәуірдің сәнділігіне қарағанда, антикалық үйлесімдер мен формалар неғұрлым жақын болып келеді. Интерьер кеңістіктік мүшелердің айқындығы, түстердің жұмсақтығы тән. Монументалды-сәндік кескіндемедегі перспективалы әсерлер кеңінен қолданылады.

9) Неоклассицизм. Бұл архитектуралық стиль XVIII ғасырдың соңы мен XIX басында танымал болды. Онда «мәңгілік» құндылықтарға қайта оралуға талпыныс анық көрінеді, олар қорқынышты ақиқатқа қарсы. Неоклассицизм сәулетіндегі бастапқы нүкте ретінде ежелгі грек құрылыстары таңдалды. Францияда неоклассицизм стилі негізінен қоғамдық ғимараттардың құрылысында қолданылған. Мұндай ғимарат, мысалы, Версальдағы Кіші Трианон болды. Неоклассицизм стилінде ағылшындар үйлер мен жеке үй-жайлар салды. Қоғамдық құрылыстар үшін неоклассицизм іс жүзінде қолданылған жоқ.

10) Ампи́р. Ампи́рдің архитектуралық стилі 1799-1815 жылдар аралығында Франция аумағында таралған. Декор элементтерінің көп бөлігі, бұл стиль Ежелгі Египет және Ежелгі Рим архитектурасынан жасалған. Өнердің әсем үйлесімі мен демократиялық қатаңдықтың орнына бірінші орынға театралдық әсемдік пен парадтық пафос шықты. Ампи́р стилінде өте аз белгілі ғимараттар салынған, көбінесе бұл стиль сәулетшіні шектейтін болғандықтан, оған қатаң, алдын ала анықталған үлгілерді таңдайтындығымен түсіндіріледі. Барлық стиль тым регламенттелді, бұл кез-келген романтика жоқ деп алдын-ала кесіп алды.

11) Эклeктика. Эклeктика, бұл жеке сәулет стилі емес. Бұл бірнеше, ерте сәулет стильдерінің үйлесімі, олардың тек кейбір элементтер ғана алынады, содан кейін олардың фактуралар мен түстердің есебінен үйлесуі табады. Эклeктика кейбір елдерде табиғи құбылыс болды. Өйткені, кейбір монархтар сүйікті және тұтас қалалар салынған ампи́р стилі наразылық тудырды. Өйткені ампи́р-салтанатты стиль. Бұл стильде салынған қалалар қайталанбас сәулет ескерткіштеріне ие емес, шексіз болды. Эклeктикада ғимараттардың стилі мен формасы оның практикалық функциясымен тікелей анықталды. Кез келген түрдегі ғимараттың құрылысына жағдай жасаған ампи́радан басты айырмашылығы, эклeктика таңдау ұсынды, яғни ғимараттың соңғы түрі таңдалған стильдермен, оның функционалдық мақсаттарымен, сондай-ақ тапсырыс берушінің қалауымен болды.

12) Модерн. XIX ғасырдың басында эстетикалық әдемі және функционалдық ғимараттарды тең дәрежеде құруға ұмтылу модерниің архитектуралық стилінің пайда болуына әкелді. Ол басқа сәулет стилдерімен айқын үйлеседі. Бұл стильдің ең жарқын өкілі Антония Гауди болды. Модерн стилінің ерекше белгілері-ғимараттардың қасбеттерін өрнектеу, витраждарды пайдалану, сондай-ақ түрлі сәндік бөлшектер деуге болады. Терезелер мен есік ойықтары үшін күрделі геометриялық пішіндер тән, ол бір мезгілде тұтас стильді, функционалдық және әдемі етіп жасауға өз үлесін қосады. Модерн стилінде саяжайлар, қала сыртындағы виллалар, қымбат көп қабатты үйлер мен қала үйлері салынып, безендіріледі.

13) Функционализм. XX ғасырдың басында функционализмнің архитектуралық стилі қарқынды дами бастады. Осы жанрда жобалаған сәулетшілер «форма мақсатына сай болуы тиіс» тезисін пайдаланды, олар практикалық пайдасы болмаса, қандай да бір

Әшекейлерді орнату мүмкін емес деп саналды. Функционализмнің дамуына белгілі, Ле Корбюзье атымен белгілі Шарль Эдуард Жаннере елеулі үлес қосты. Ол функционализм стиліндегі ғимараттарды жобалаудың бес негізгі қағидаларын қалыптастырды. Сонымен қатар, ол бірнеше он жыл бойы ғимараттарды жобалау кезінде кеңінен қолданылған түрлі функционалдық-эстетикалық шешімдерді тапты. Ал оның кейбір шешімдері қазір де, ғимараттарды функционализм стилінде жобалау кезінде қолданылады.

14) Конструктивизм. Бұл стиль XX ғасырдың басында пайда болды, Автомобиль көлігін дамыту қалалардың ескі жоспарлауымен, олардың төмен көшелерімен және халықтың шамадан тыс тығыздығымен қарама-қайшы келе бастады. Айта кету керек, әртүрлі елдерде архитектураның бұл стилі әртүрлі дамыды. Мәселен, Францияда конструктивизмнің символы Эйфель мұнарасы болып табылады. Ол ешқандай практикалық құндылығы жоқ, бірақ сол кезде ол техникалық ғасырға кіруді бейнелейді. Сонымен қатар, сәулетшілердің алдында орташа және төмен адамдар үшін көп пәтерлі үйлерді салу міндеті тұрды. Бұл аспандатылған құрылыстың пайда болуына әкелді. Оларды салу үшін бір-бірімен біріктірілетін типтік бетон конструкциялар пайдаланылды. Әдетте мұндай құрылыстарда қандай да бір әшекейлер болған жоқ. Конструктивизмнің бүкіл стилі жеткілікті арзандағанда барынша тиімділікке ие болды. Апогея бұл стильді сәулетшілердің алдында коммуна-үйлерді тұрғызу керек болатын үлгілі социалистік қаланы жобалау бойынша міндет тұрған Кеңес Одағымен ғана қол жеткізді. Өсындай міндеттерге бағдарлаудың арқасында Кеңес Одағында ең ерекше жобалар жобаланып, іске асырылды. Олардың бірі-Кеңестер сарайы болды. Болашақта бұл стиль Германия мен Нидерландыға тарады. XX ғасырдың 60-шы жылдарының соңында конструктивизм стилі одан негізгі қағидаларын алған хайтек стилінде күтпеген дамуды алды.

15) Постмодернизм. «Постмодернизм» термині өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында көрініс тапқан көркем үрдістердің жиынтығын білдіреді. Бұл бағыттың өзіндік ерекшелігі алдыңғы Авангард пен модернизм ұстанымдарын түбегейлі қайта қарау болды. Өткен ғасырдың екінші жартысы жаңашылдық ағымдары өзін жаңғыртқан. Қала ортасының ыңғайсыздығы аса өткір сезілді, бұл үнемді функционализм стилінде салынған арзан үйлердің құрылысымен байланысты болды. Кейбір сәулетшілер кейде «ақ

модернизм», пішіндерді, оюларды, бояуды өткеннен қайтаруға тырысады.

16) Хай-тек. XX ғасырдың 70-ші жылдарындағы техникалық прогресс архитектураға айтарлықтай әсер ете бастады. Ол жоғары технологиялар ғасырына кіруді бейнелейді. Хай-тек жеке архитектуралық стильге күйылса да, ол олардан тек сәулеттік безендіру және пайдаланылатын материалдар тәсілдерімен ерекшеленді. Коструктивизм шыны мен темір бетонның негізіндегі конструкцияларды пайдаланумен ерекшеленді. Хай-тек ғимараттың инженерлік-техникалық құрылымдарын сәндік мақсаттарда пайдалануды болжай отырып, металл мен шынының түрлі комбинацияларын пайдаланады. Құбырларды, желдеткіш шахталарды бояу үшін түрлі түстерді пайдалану оларға ғимараттың конструкциялық-декоративтік элементтерімен көрінуге мүмкіндік береді, олар оны функционалдық және эстетикалық толықтырады. XX ғасырдың 90-шы жылдарына қарай басты бағыттардың бірі болып табылады. Онда 70-ші жылдардағы хай-тек стиліне тән күрделі композициялардан ауытқуы байқалады. Хай-тек стиліндегі композицияның ең жарқын мысалдарының бірі қазір Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот (Страсбург) орналасқан ғимарат болып табылады.

17) Деконструктивизм. Бұл бағыт XX ғасырдың соңында пайда болды, сәулетшілер көбіне ғимараттар салу кезінде эстетиканың жалпы қабылданған ережелерін қаншалықты пайдалану қажет деген сұрақ қоя бастады, бұл сәулет стилінің нағыз философы француз Жак Дерид болды. Оның ойынша, ескі ғимараттарды бұзбау керек, ал адамның көретінін түсініп, жасанды түрде жанжал жасау керек. Деконструктивизм үшін тіректің бұрышында орналасқан, декоративті сызықтан басқа ешқандай жүктеме көтермейтін сызықтардың күтпеген бүгілуі тән. Әр түрлі симметриялы емес терезелер, конструкциялардың әр түрлі шығыңқы бөліктері-мұның бәрі деструктивизм. Деструктивизм архитектурасының жарқын мысалдары шыныдан және болаттан жасалған ғимараттар болып табылады. 1993 жылы салынған «Витра» (сәулетші Захи Хадид) өрт сөндіру бөлімінің ғимараты деструктивизм стиліндегі ғимараттың жарқын мысалы болып табылады.

18) Динамикалық сәулет. XXI ғасырдың басынан бастап қазіргі сәулет өнерінің жаңа кезеңі қалыптасты. «Динамикалық» сөзі сәулет қозғалысын көрсетеді. Дизайнерлер ғимарат қозғалуға мәжбүр ету

үшін бір-бірінен тәуелсіз қабаттарды төменнен жоғарыға қарай жоғарыдан қарай төменге қарай, олардың арасында жел өтетін қанақтар орналасқан, бұл қабаттарды қозғалысқа келтіреді және энергияны шығарады. Осылайша, ғимараттың қасбеті анық архитектурасы жоқ, ол үнемі әр түрлі формаларға ие болады. Бұл стильдегі ең танымал сәулетші итальяндық Дэвид Фишер. Ол құрған белгілі ғимараттар Ресейде және БАӘ-де жұмыс істейді.

12.4 Сәулет-қала құрылысы экскурсияларын өткізудің әдістемелік тәсілдері. Көрсету және әңгіме ерекшеліктері

Экскурсиядағы негізгі білім көзі экскурсиялық объект ретінде өнер көрсететін сәулет туындысы болып табылады. Мұндай объектілерге: тұрғын үйлер, өнеркәсіптік құрылыстар (көпірлер, бекеттер, телемұнара), қала құрылысы кешендері (сарайлар, даңғылдар, ауылдар, қалалар) жатқызылуы мүмкін. Әдеби көздерден экскурсияларды дайындау кезінде энциклопедиялық басылымдарды пайдалану қажет. Оқу әдебиетінен көптеген қызықты нәрселерді табуға болады. Танымал сәулетшілер туралы басылымдар сериясы бар. Көптеген кітаптар құрылыс өнерінің белгілі бір жауһарлары туралы жазылған.

Сәулет-қала құрылысы экскурсияларын құрудағы ақпараттың маңызды көзі құрылысшы мамандар мен ғалымдарды тарту болып табылады. Оларда әдебиетте анық емес арнайы мәселелер бойынша кеңес алуға, пікірталас мәселелері, жаңа зерттеулер мен жаңалықтар, болашақ жоспарлары туралы білуге болады. Мамандар экскурсоводтар мен әдіскерлердің сабақтарына, шақырылған адамдар сәулет туындысының ерекшеліктерін, мақсатын, конструкциясын және көркем идеясын көрнекі түрде ашатын кезде шақыруға болады. Ол шығармашылық топ белгілеген әдістемелік және ұйымдастыру әдістеріне өз пікірін бере алады немесе экскурсиялық ұйымның қызметкерлеріне арналған дәрістер оқып, экскурсияның дайын материалдарын рецензиялай алады. Сәулет-қала құрылысы объектілерін қорғау мен салуды реттейтін сәулет және өзге де ұйымдармен байланыс орнату қажет.

Көрнекі құралдарға мұражайлардағы, жобалау ұйымдарындағы құрылыстар мен кешендердің макеттерін, құрылыс материалдарының, құрал-саймандар мен механизмдердің үлгілерін

жатқызуға болады. Макетте нақты объекті көру мүмкін емес екенін көруге болады, өйткені макеттерде жиі конструкция мен интерьер ерекшеліктерін атайтын тіліктер бар. Оқу құралдары мен нақты заттар экскурсияны өткізу кезінде салыстыру және талдау тәсілдерін өткізу кезінде көмектеседі. Мысалы, экскурсанттарға пенобетон үлгілерінің салмағы мен бірдей, өлшемдегі тасының салмағын салыстыруға болады. Мұрағаттарда, әдебиетте, мамандандырылған құрылыс мекемелерінде экскурсия объектілерінің жоспарлары, сызбалары, тіліктері, суреттері мен фотосуреттері тақырыбы бойынша бейнелеу көздері жиналады. Тыңдаушыларға ерекше эмоционалдық әсер ету сәулетшілердің, шеберлердің портреттерін, басқа да құрылысқа тапсырыс берушілерін көрсетеді. Мұражайлардан «сәулет фоны» суретшінің қызығушылығының объектісі ретінде немесе бейнеленген әрекет көрініс ретінде бейнеленген көне картиналарды табуға болады. Фотосуретке түсірілген мұндай сурет сәулет-қала құрылысы тақырыптарына экскурсиялар жүргізу кезінде қайта жанартуды қабылдауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, деректі кино мен бейнематериалдарды, әсіресе объектінің құрылысы туралы немесе өткен уақыттың реңін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін көркем фильмдерден үзінділерді көрсетуді пайдалануға болады.

Сәулет-қала құрылысы тақырыптарына экскурсиялар көрсету мен әңгімелердің өзіндік ерекшеліктері бар. Сәулет-қала құрылысы экскурсияларын жүргізу кезінде сәулет объектілерін қабылдау ерекшеліктерін ескеру қажет. Психологтар адамның көруі әдетте кеңістіктік шамаларды, әсіресе көлденең жазықтықта артық түсіретінін анықтады, бұл экскурсанттың санасында шындық өлшемдері мен пропорцияларының бұзылуына әкеледі. Сәулетімен таныс емес адамдар өнер мен ғылым түрі ретінде оның фрагментін қабылдайды. Әсіресе, оларға форманың және көркемдік, идеялық мазмұнның бірлігін қабылдау қиын. Архитектураны қабылдау бақылау шарттарына байланысты: объектіге дейінгі қашықтық, бақылау нүктесінің биіктігі, бағытқа қарап шығу траекториясы мен жылдамдығын анықтауға болады. Әсіресе қабылдауға тікелей әсер ететін жақын және алыс жоспарлар маңызды. Алыс қашықтықта құрылыстың сұлбасын қабылдайды. Оларға жақындауына қарай құрылыстардың анық пластикасы, олардың көлемі мен бөлшектерінің арақатынасы болады, ал аз қашықтықта ғимараттың декорын, бөлшектерін, материалдың фактурасын ажыратуға болады. Көне ғимараттар жақын қашықтықтағы, әдетте, қасбеттердің ұсақ

бөлшектерінің, мүсіннің, алапес пен басқа да әшекейлердің қолдануының арқасында қазіргі заманға қарағанда жақсы қабылданады. Сондықтан, әдетте, сәулет туындысы бір нүктеден ғана емес, оның мәдени және табиғи аясының біртұтастығы бойынша жасаушылардың ой-пікірін бағалауға, оның көркем келбетін жеке нысандар мен декоративтік бөлшектерден тұратын тұтастық ретінде ләззат алуға мүмкіндік береді.

Өзін өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Дәуірдің қандай архитектуралық стильдері сізге белгілі?
2. Негізгі сәулет-қала құрылысы терминдерін атаңыз?
3. Көрсету кезінде бөлінетін құрылыстың негізгі бөліктерін сипаттаңыз?
4. Сәулет-қала құрылысы тақырыптарына экскурсиялар жүргізу кезінде экскурсоводтың қандай ерекшеліктерін сақтау қажет?

ТАҚЫРЫП 13. ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ТАҚЫРЫПТАРҒА ЭКСКУРСИЯ ЖҮРГІЗУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

13.1 Тарихи және әдеби экскурсияларды өткізудің ерекше тәсілдері, көрсету және әңгімелеу ерекшеліктері

Тарихи экскурсиялар келесі ерекшеліктерге ие: экскурсияның мазмұны шынайы тарихи фактілерді, өткен және қазіргі оқиғалардың өзара байланысын; экскурсияда тарихи-өлкетану материалдарының болуын қамтиды.

Тарихи экскурсияларды дайындау әдістемесі өз негізінде барлық экскурсиялар үшін, әзірлеудің әр түрлі кезеңдерінің ортақ жүйелілігін сақтап қалды. Бірақ тарихи экскурсияларды әзірлеу кезінде ерекше талаптарды ескеру қажет. Тарихи экскурсияларды әзірлеудің негізгі кезеңдерінің бірі тарихи фактілерді іріктеу, оларды түсіндіру, сондай-ақ онымен байланысты экскурсиялық объектілерді іріктеу болып табылады. Экскурсовод зерттеу жұмысын жүргізіп, қорытындылар мен қорытындылардың дұрыстығын қамтамасыз ететін көздердің жеткілікті санын мұқият зерделеуге тиіс. Тарихи оқиғаларды зерделеп, экскурсиялық объектілерді таңдай отырып, экскурсияның мәтінін құрастырады, тарихи құбылыстың типтік болуы және өз кезеңінің тарихи байланысын бейнелеуі тиіс екендігін ескеру қажет; тарихи факт тарихи фактілердің жалпы тізбегінде және олармен өзара байланыста ашылуы тиіс.

Тарихи фактілерді іріктеу-экскурсияны әзірлеудің басталуы. Фактілерді белгілі бір ұстаныммен, ғылымилық, объективтілік, тарихи нақтылық, қазіргі замандастықпен байланыс, табыстылық және сендірушілік қағидаларының негізінде түсіндіру қажет. Әрбір нақты экскурсияда осы қағидаларды іске асыру тәсілдері-экскурсияның тақырыбына және объектілерде салынған тарихи материалға және оның мазмұнын құрауға байланысты.

Тарихи экскурсияларда өткенді және шынайылықты салыстыру когамдық даму үрдісін көруге мүмкіндік береді және экскурсанттардың танымдық белсенділігін арттырады. Бұған сондай-ақ, тарихи экскурсияларға тән контраст қабылдау ықпал етеді. Егер объект ретінде діни ғимарат (шіркеу, собор) болса, онда экскурсовод нақты фактілерде мемлекеттің қалыптасуының әр түрлі кезеңдеріндегі діннің рөлі мен маңызын ашады. Тарихи-сәулет

объектілерімен - сарайлармен, аула жайларымен танысу кезінде олардың сәулеттік-көркемдік құндылығын қарастырумен шектелмеген, мұнда олар жасалған жағдайлар туралы айту қажет.

Тарихи экскурсияны әзірлеу әдістемесінің маңызды талабы әрбір нақты жағдайда жалпы тарихи және жергілікті материалдың оңтайлы арақатынасын анықтай білу болып табылады. Егер тарихи экскурсияның объектілері жергілікті тарих фактісі туралы ақпаратты қамтыса, онда жалпы тарихи материал экскурсоводтың әңгімесінде оқиғаларды тарихи талдау үшін қолданылатын фон болады. Егер экскурсиялық объект және онымен байланысты оқиға маңызды болса, онда экскурсоводтың міндеті экскурсанттарға бейтаныс тарихи-өлкетану фактілерін іздеу болып табылады.

Тарихи экскурсиялардың ерекшеліктері тарихи материалды көрсету мен әңгімелеудегі логикалық бірізділік тұтастығының талаптарын анықтайды. Бұл талап нысандарды іріктеу, маршрутты әзірлеу, мәтін жазу және тарихи экскурсияны өткізу кезінде басты болып табылады. Бұл талапты орындаудың ең дәстүрлі тәсілі экскурсия бағытын құрудың және тарихи материалды баяндаудың хронологиялық қағидасы болып табылады, сондай-ақ белгілі бір көру бұрышы таңдалады және оның астында оқиғалар хронологиялық ретпен қарастырылады.

Тарихи экскурсиялардың ерекшеліктері тарихи фактілерді біріктіруде, логикалық өткелдер мен экскурсовод портфелі маңызды рөлге ие. Экскурсовод портфеліне кіретін көрнекі құралдардың арасында карталарды, сызбаларды бөлу керек, егер экскурсия объектілері үлкен аумақ бойынша шашылған ауқымды оқиғалар туралы сөз болса, олар қолданылады және оларды бір көзқарас тұрғысынан экскурсанттар қамти алмайды.

Экскурсияны өткізу әдістемесі көрсету әдістемесінен және әңгіме әдістемесінен құралады. Көрсету әдістемесі-экскурсиялық әдістеменің көлемі мен күрделілігінің үлкен бөлігі. Әңгіме әдістемесі-бірінші бөлікке қатысты бағынышты сипатқа ие аз бөлігі.

Экскурсиялық мекеме қызметкерлері өз қызметінде экскурсиялық әдістеменің талаптарын басшылыққа алуы тиіс. Экскурсияны дайындау мен өткізудің нақты кезеңдеріне қойылатын талаптардан басқа (экскурсиялық объектілерді іріктеуге, экскурсияға және т. б. материалдарды қабылдау ерекшеліктерін ескеру қажеттігіне) жалпы экскурсиялық үрдіске келесідей талаптар қойылады:

- экскурсияның тақырыпшаларын біртұтас, логикалық байланысқан бүтін бірлікке біріктіру;

- экскурсияның үздіксіздігін, яғни, экскурсанттарға экскурсиялық материалдардың үздіксіз әсер етуін қамтамасыз ету;

- көрсету мен әңгіме басталғанға дейін экскурсия тақырыбына экскурсанттардың қызығушылығын қалыптастыруды қамтамасыз ету және экскурсия барысында қызығушылықты қолдау;

- экскурсиялық көрсетілім және әңгімені дұрыс үйлестіре отырып, экскурсия көрсетілімінің басымдылығын қамтамасыз ету;

- әдістемелік құжаттарда көрсетілген барлық ұсыныстарды орындау;

- көрсету және әңгімелеу тәсілдерін мұқият тандап, тексеріп, олардың еркін және табиғи түрде қолданылуына қол жеткізу, экскурсанттар тек осы тәсілдер көмегімен берілетін ақпаратты ғана қабылдай отырып, тәсілдердің өздерін көрмеуі керек.

Қорытындылай келе, экскурсиялық әдістеме жалпы экскурсоводтың кәсіби шеберлігінің негізі ретінде, материалды «беруді» жетілдіретін механизм ретінде, экскурсовод қызметін реттеу үрдісі ретінде қарастырылады.

Тарихи экскурсияларды өткізу әдістемесі, дайындау әдістемесі сияқты жалпы әдістемеге сүйеніп, ол ұсынған көрсету мен әңгіме тәсілдерін қолданады. Тарихи экскурсияның кіріспе бөлігі топпен байланыс орнатуға ғана емес, сонымен қатар, экскурсанттарды келесі материалды қабылдауға дайындайды. Қорытынды бүкіл тақырып аясында жалпылау болып табылады. Аялдамаларда экскурсоводтың іс-әрекетінің реті дәстүрлі: объектіні көрсету, объект туралы әңгіме, көрсетілетін объектімен байланысты тарихи факт туралы әңгіме. Бұл ретте тарихи объектінің сипатына қарай оны көрсету топтың қозғалуына немесе алдын ала еркін тексеруге байланысты болуы мүмкін. Тарихи экскурсияларды өткізу әдістемесі, дайындық әдістемесі сияқты, егер экскурсиялық объект ірі болса және оны әртүрлі позициядан қарау қажет болған жағдайда, жалпы осы тәсілге сүйенеді. Экскурсовод материалды баяндаудың түрлі тәсілдерін: сипаттама, түсініктеме қолдана алады. Сипаттама тәсілі экскурсанттардың санасында объектіні дұрыс көрсетуге көмек көрсету міндеті болып табылады (пішіні, көлемі, қандай материалдан жасалғаны, қоршаған объектілерге қатысты орналасуы). Объектіні сипаттау үшін дәлдік, нақтылық тән. Бұл тәсіл экскурсоводтың

белгілі бір ретпен объектінің сыртқы түрінің ерекшеліктерін, белгілерін, ерекшеліктерін баяндауын көздейді.

Сипаттама тәсілі тек объектілерге (сәулет ескерткіштеріне) ғана емес, тарихи оқиғаларға да қатысты. Объектілерді сипаттаудан айырмашылығы тарихи оқиғаларды сипаттау бейнелі сипатқа ие. Ол экскурсанттарда көру бейнелерін тудырады, оларға оқиғаның қалай болғанын ойластыруға мүмкіндік береді. Осылайша, оқиғаларды сипаттау тәсілі көруді реконструкциялаудың әдістемелік тәсіліне сүйене отырып, бағынышты сипатқа ие. Сипаттама тәсілі заттың, құбылыстың, адамның ерекше қасиеттері мен сапасын анықтау негізінде құрылған. Экскурсияда объектілерге және экскурсияға «әрекет етуші» тұлғаларға сөздік сипаттама беріледі.

Сипаттама тәсілінің мінездеме тәсілінен айырмашылығы берілген объект бойынша қасиеттер мен ерекшеліктерді тізбектеу болып табылады, олардың жиынтығы объект туралы барынша толық түсінік береді, оның мәнін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ретте нысан мінеземелері ұқсас басқа объектілердің қатарынан орын алады немесе керісінше, оның қасиеттерінің сипаттамасы басқа объектілерден айырмашылығын көрсетеді. Ауызша мінездеме объектінің экскурсиялық талдауының алдында жүргізіледі, яғни талдаудың бастапқы кезеңі болып табылады. Сипаттама тәсілі оның ішкі, көзге көрінбейтін қасиеттері мен сапаларына сипаттама бермейді, тек объектінің сыртқы жағына ғана қатысты сипаттама жасайды. Сипаттама тәсілі кезінде объектінің танымдық құндылығы, көркемдік құндылығы, авторлық шешімнің бірегейлігі, мәнерлілігі, сақталуы және т. б. сияқты сапалы жақтарына бағалау жүргізіледі.

Түсініктеме тәсілі-әңгімеде тарихи оқиға туралы анықтамадан басқа оны тудырған мән-жайлар мен себептер ашылғандағы материалды баяндау нысаны.

Тәсілдерді таңдау экскурсиялық объектіге, тарихи фактінің мәніне, оның экскурсиядағы орнына, экскурсанттардың ол туралы және тарихи объект туралы хабардар болуына байланысты болады. Егер объект негізгі болып табылмаса, экскурсиялық анықтаманы пайдалану орынды. Экскурсиялық анықтама тәсілі көзбен қайта құру, оқшаулау, абстрациялау тәсілдерімен бірге қолданылады.

Экскурсовод бақыланатын объект туралы қысқаша деректерді хабарлайды: салынған (қалпына келтіру) күні, жоба авторлары, өлшемдері, мақсаты және т.б. қосымша объектілерді қарау кезінде бұл тәсіл анықтамалық материалды баяндаған кезде дербес

пайдаланылады, экскурсовод топпен бірге объектімен танысуды аяқтайды. Өзінің мазмұны мен құрылымы бойынша бұл тәсіл жолдық экскурсиялық ақпаратқа ұқсайды.

Материалды баяндаудың ең көп тараған тәсілдері-сипаттама және түсініктеме. Тарихи экскурсияда реконструкциясыз жұмыс істеу мүмкін емес, яғни экскурсиялық объектіні және оны қоршаған ортаны бастапқы түрде қайта жаңғырту. Бұл көптеген мәдениет тарихының табиғи ескерткіштерінің елеулі өзгерістерге ұшырауына және қайта құрылуға ұшырауына байланысты. Бұл тәсілдің мәні-тарихи ғимараттың бастапқы келбетін сөйлеу жолымен қалпына келтіру. Бұны экскурсовод экскурсанттардың көру әсерлеріне сүйене отырып жасайды. Бұл тәсіл әскери шайқастар, халық көтерілістері, ереуілдер, революциялық маевкалар, митингілер және басқа да оқиғалар өткен ескерткіш орындарды көрсету кезінде кеңінен қолданылады. Аталған тәсілдің міндеті экскурсанттарға осы жерде болған тарихи оқиғаны, ескерткіш орынын, ғимаратты, құрылыстың бастапқы түрін «көзбен» қалпына келтіруге мүмкіндік беру.

Егер ғимарат қираған (жер сілкінісі, соғыс, уақыт іздері) болса, экскурсоводқа, көрушілерге қайта жөндеу жүргізуге оның іздері мен бөлшектері көмектеседі. Егер құрылыс сақталмаса, көмекке «экскурсовод портфелінің» көрнекі құралдары келеді. Объектінің фотосуреттері, суреттер, сызбалар, оқиғалар болған жағдайды сипаттайтын бейнелеу материалдары пайдаланылады.

Көруді қайта жаңартуды қабылдаудың табысы экскурсоводтың дайындық дәрежесіне байланысты. Оның құзыреттілігі экскурсанттарға оқиға туралы айтып қана қоймай, сонымен қатар, ол туралы көрушіге түсінік беруге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, дәйексөз тәсілі, көркем әдебиеттен үзінділерді пайдалану экскурсанттарға күшті эмоционалды әсер етеді. Бұл көркем сурет арқылы мәселені қою мақсатында қолданылатын көмекші тәсіл және экскурсанттардың әдеби ой-өрісін кеңейтуге көмектеседі. Бұл тәсілді пайдалану экскурсоводтан көркем әдебиетті жақсы білуді, шығармаларды олардың көркем және танымдық құндылығын ескере отырып іріктеуді, осы тақырыпта оқшаулау мүмкіндігін талап етеді. Осындай тәсілдерге әдеби монтаж, көркем шығармадан үзінді оқу, кітаптан эпизодты қайта көрсету, экскурсияның кіріспе бөлімінде эпиграфты қолдану жатады. Тарихи экскурсияның эмоциялық жағын күшейту үшін тарихи оқиғаларға қатысушылардың баяндамаларын пайдалануға болады, бұл мұндай

кездесулердің орнын, уақытын және ұзақтығын алдын ала анықтауды талап етеді.

Тарихи экскурсияда ерекше ретроспективті тәсіл болып табылады. Экскурсовод бұл әдісті жиі қолданады. Ол экскурсанттарды әңгіменің негізгі логикалық өзегіне тез қайтару үшін экскурсоводтың тақырыптан азғана шегініс жасау құқығы болып табылады. Бұл тәсілдің қажеттілігі мен таралуы экскурсиялық объектілердің маршрутқа сәйкес мұражай экспозициясы ретінде құрылмауына байланысты, аялдау орындарында экскурсия тақырыбына сәйкес келмейтін, бірақ экскурсанттардың көз алдында тұрған басқа да объектілер болуы мүмкін. Әдетте, экскурсанттар осы объектілерге қатысты сұрақтар қояды. Бұл жағдайда экскурсоводқа өзі экскурсиялық анықтама беріп, көрсету мен әңгіменің негізгі тақырыбына оралу керек.

Сондай-ақ, эмоциялық әсердің күшті көзі болып табылатын көркем әдебиетті қолдану тәсілі қолданылады. Көркем әдебиеттің үзінділерін қосу-көмекші тәсіл, ол көркем сурет арқылы мәселені қою, көркем сурет салу, экскурсанттардың әдеби ой-өрісін кеңейту мақсатында қолданылады. Бұл тәсілді пайдалану экскурсоводтан көркем әдебиетті жақсы білуді, шығарманы олардың көркем және танымдық құндылығын ескере отырып іріктеуді, осы тақырыпқа оқшаулау мүмкіндігін, сондай-ақ әдістемелік тәсілдерді меңгеруді талап етеді. Осындай тәсілдерге: әдеби монтаж, көркем шығармадан үзінді оқу, кітаптың эпизодын көрсету, экскурсияның кіріспе бөлімінде эпиграфты қолдану жатады.

Тарихи экскурсияның эмоциялық жағын күшейту үшін ерекше әдістемелік тәсілдер қолданылады: тарихи оқиғаларға қатысушылар - Ұлы Отан соғысы, Ауғанстандағы соғыс және т. б. ардагерлердің экскурсиясын өткізу барысында сөз сөйлеу. Бұл экскурсия тақырыбына байланысты осындай кездесулердің орнын, уақытын және ұзақтығын алдын ала анықтауды талап етеді.

13.2 Тарихи және әдеби экскурсиялардағы мұражай экспозициясының орны

Экспозиция-бұл жалпы қабылданған дизайн қағидаларына сәйкес нақты тарихи ақпарат негізінде құрылатын мұражай коммуникациясының басты нысаны. Экспозиция дегеніміз не,

олардың түрлері мұражай заттары экспонаттар деп аталады. Оларды жалпы көретін орындарға қояды. Экспозициялардың барлық бөліктері өзара байланысты, тақырыптық құрылымға біріктірілген. Соңғылары өз кезегінде экспозициялық кешендерге бөлінеді. Мұндай экспозиция-белгілі бір белгілері, мазмұны, тақырыбы бойынша өзара байланысты заттар. Олар ойластырылған мағыналық және көрнекі бірлікті құрайды.

Заманауи көріністерді мұражай композициясы анықтайды. Бұл мұражай заттарының ғылыми негізделген және мақсатты демонстрациясы болып табылады. Ол пікірлермен жабдықталған, көркем және тақырыптық безендірілген. Мұражайлық композициялар қоғамдық және табиғи құбылыстарға тән мұражайлық бейнені жасайды.

Мұражайлар тұрақты және уақытша экспозициялар - көрмелерді (қорлық, есептік, тақырыптық) құрады. Көрмелерді ұйымдастыру мұражайдың экспозициялық жұмысының негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Бұл іс-шаралар мұражай қорының қол жетімділігі мен қоғамдық маңызын арттырады. Көрмелер жеке жиналыстардың ескерткіштерін мәдени және ғылыми айналымға енгізеді, өз іс-әрекетінің географиясын кеңейтеді. Бүгінде халықаралық көрмелермен алмасу белсенді түрде кеңеюде. Олар түрлі мәдени байлықтармен алмасуға ықпал етеді. Композициялар дегеніміз не?

Экспозициялық материал әртүрлі топтастырылуы мүмкін. Кейде ол интерьерді, кейде - табиғи фрагментті жаңғырта алады. Бүкіл сюжетті ашатын экспозициялар бар. Қазіргі заманғы мұражайтану экспонаттау бірнеше әдістерін бөліп көрсетеді:

1. Жүйелі.
2. Ландшафты.
3. Ансамбльдік.
4. Тақырыптық.

Лондондағы 1851 жылғы өнеркәсіптік сипаттағы бүкіләлемдік көрме әдісті қалыптастыруда үлкен рөл атқарды. Мұнда неміс ғалымы Плокет жасаған жануарлар өмірінің алғашқы биологиялық топтары көрсетілді. Кейін биотоптар Британдық тарих мұражайының жүйелі композициясына жиі қосыла бастады. Бір қызығы, олардың барлығы құжаттар негізінде құрылған.

Мысалы, құс топтары үшін топырақ пен өсімдіктер тек бір жерден жиналған. Барлық жапырақтар мен гүлдер балауыздан

ұқсатып жасалып, кептірілген топырақта, олар табиғатта өскендей орналастырылды.

Өткен ғасырда ғылыми мұражайлардың тәжірибесіне диорамалар мен панорамалар кірді. Экспозициялық материалдар арқылы белгілі бір тақырыпты, мәселені немесе сюжетті ашатын, оқиғаларды немесе құбылыстарды көрсететін тақырыптық композиция тақырыптық деп аталады.

Барлық жоғарыда көрсетілген экспонаттау әдістері оңай біріктіріледі. Тақырыптық көрме ансамбль мен жүйелі композицияның элементтері болуы мүмкін. Жүйелі түрде ландшафтық және ансамбльдік композицияны қамтуы мүмкін. Экспонаттау әдісі мұражайдың бейініне, коллекциялардың ерекшелігіне, экспозицияның тақырыбы мен мақсатына, сондай-ақ экспозиция ұсынылатын алаңдардың көлеміне байланысты.

Экспозиция негізіне не кіреді: экспонаттау заттары. Мұражай заттары. Репродукциялар. Көшірмелері. Муляждар. Іздің көшірме бедерлері. Макеттер. Модельдер. Голограммалар.

Өзін өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Сізге қандай әдеби және тарихи экскурсиялар белгілі? Олардың айырмашылығы неде?
2. Мұражай экспозициясы қандай?
3. Қазақстанда қандай танымал мұражай көрмелері өтеді?

ТАҚЫРЫП 14. ТАБИҒАТТАНУ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСКУРСИЯЛАРЫН ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

14.1 Табиғаттану экскурсияларын жіктеу

Табиғаттану экскурсиясы - экологиялық білім беруді ұйымдастырудың және экологиялық мәдениетті қалыптастырудың негізгі нысандарының бірі. Табиғаттану экскурсияларының артықшылығы табиғи ортада табиғат құбылыстарына және табиғат объектілеріне туристерді таныстыруға мүмкіндік береді. Табиғи экскурсиялар бойынша, көрнекі материалмен бірге ғылыми ақпараттар оған ерекше сенім береді. Экологиялық зерттеулер табиғатқа деген қызығушылықты тәрбиелеуге, өте эмоционалды және туристердің танымдық белсенділігін жандандыруға ықпал етеді.

Табиғаттану экскурсиялары келесідей негізгі түрлерге бөлінеді:

- географиялық. Географиялық экскурсияларда еліміздің табиғатын ғана емес, сонымен бірге, экономиканы, мәдениетті, халықтың өмірін, яғни, аумақтың табиғи және мәдени-экономикалық ерекшеліктерін зерттейді;

- ботаникалық. Экскурсияның бұл түрі «Адам және өсімдіктер әлемінің» үлкен мәселелерін көрсетеді. Олар өсімдік әлемінің құрамы туралы жалпы мәліметтер береді, республиканың, облыстың, ауданның флорасын сипаттайды, облыстың өсімдіктерін сипаттайтын өсімдіктердің түрлерін көрсетеді. Топ реликті, эндемикалық және жойылып бара жатқан өсімдіктермен танысады. Ботаникалық экскурсияның міндеті өсімдік әлемімен танысу ғана емес, сондай-ақ табиғат үрдістері мен құбылыстарының өзара байланысы мен тәуелділігін, олардың экономикалық және денсаулық құндылығын анықтау қажеттілігінен тұрады;

- зоологиялық. Зоологиялық экскурсияларда «Жан әлеміндегі адам» мәселесі анықталды. Жануарлардың қадағалануы олардың өмірі, әдеті, қоршаған ортаға бейімделуі, жануарлардың адам үшін, ұлттық экономикаға, Қызыл кітапқа енгізілген жануарларды, әсіресе сирек кездесетін жануарларды қорғаудағы маңыздылығы туралы әңгіме болуы керек;

- геологиялық. Геологиялық экскурсия жердің шығу тегі мен құрылымы туристерді, бай минералды ресурстар, және тау-кен маңыздылығы туралы әңгімемен таныстырады. Әрбір геологиялық

экскурсияның міндетті бөлігі «Жер қойнауын сақтау» субтопикалық болып табылады. Жер қойнаулары минералдық отынды, қара, түсті және асыл металдар, асыл тастар, радиоактивті және сирек элементтер, химия өнеркәсібі және құрылыс материалдары шикізатты сақтау қазынасына сипатын білдіреді. Жердегі ішкі байлықтың барлығы басқа табиғи ресурстармен ерекшеленеді, өйткені олар көбіне жанартылмайды; кен орындарын іздестіру, игеру және дамыту, ол үшін адамның үлкен жұмыс күші жұмсалады. Геологиялық экскурсия бірі эстрадалық пайдалы қазбалардың қасиеттері және оларды пайдалану туралы, сондай-ақ (асыл және жартылай асыл тастар, соның ішінде) минералданған үрдістер туралы ғана емес, ол (пайдалы қазбалардың кен орындары үшін) минералогиялық экскурсиялар туралы да ақпарат береді;

- гидрологиялық. Гидрологиялық экскурсиялар теңіздер, өзендер, көлдер мен сарқырамалармен ұйымдастырылады. Олар су ресурстарының күнделікті өмірде, ұлттық экономиканың, гидроэнергетиканың дамуының маңыздылығын сипаттайды. Гидрологиялық экскурсияларда балық қорлары туралы әңгіме жасау міндетті.

- табиғаттың бірегей ескерткіштеріне экскурсия. Табиғаттың бірегей ескерткіштері- жансыз табиғат ескерткіштері (үңгірлер, кейбір жартастар, каньондар, жанартаудың атқылаулары, гейзерлер), тірі табиғат ескерткіштері реликті өсімдіктер, өсімдік және жануарлар жүйелері, жеке өсімдіктері мен аралас табиғат ескерткіштері, органикалық әлемі бар тоғандар, мысалы, «Шарын шатқалы», «Гусиный перелет», «Синегорская пихтовая роща» т.б.. Табиғаттың бірегей ескерткішінің құндылығы оның өзгермейтіндігімен, оның барлық табиғи қасиеттерін сақтауымен анықталады. Бұл сақталған табиғат ескерткіштері табиғи құбылыстарын зерттеудің жалғыз объектісі болып табылады. Бірегей табиғатты мұқият қорғау мен құрметтеуді қажет етеді, табиғат (жел, су, температура) және адамның әсерінен олар жойылады, ғылыми және эстетикалық мәні жоғалады. Экскурсия жүргізген кезде экскурсанттарды экскурсия кезіндегі іс-әрекет ережелері туралы мұқият инструкциялау керек және тастарды, пайдалы қазбаларды, өсімдіктерді т.б. кәдесый ретінде алуға тыйым салынады;

- экологиялық. Экологиялық экскурсиялар экологияның қазіргі заманғы маңызды мәселелерімен байланысты: адамның өмір сүру ортасының ластануы мен улануы, табиғи ресурстардың тозу қаупі,

табиғат әлемі мен адам әлемінің табиғи өзара байланысынан бөлінуімен қазіргі қоғамда үлкен қызығушылық тудыруда. Осы қауіптерді түсіну қазіргі қоғамның санасында мықтап бекітілі. Дегенменде, адам санасында экологиялық императив маңызды болып қалу үшін бір түсінік жеткіліксіз болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін экология жеке пән ретінде оқу жоспарына кірді. Осы пәнді терең зерттеу үшін экологиялық тақырыптағы экскурсияларды жүргізу мен әзірлеуге болады. Экологиялық тәрбиелеудің тиімділігі экскурсияларды қоршаған ортаны қорғау және сақтау түсінігін енгізу, «адам-орта» жүйесіндегі қарым-қатынас, осы ортамен тікелей байланыс орнатылады, оған зерттеу жүргізіледі. Мұндай экскурсияларда әлемнің және оның барлық құбылыстарының толықтық түсінігі қалыптасады. Олар Чарльз Дарвиннің эволюциясының ілімін, ноосфера туралы В.И.Вернадскийдің ілімдерін, А.Л.Чижевскийдің және т.б. ойларын, қызметтерін дәріптей отырып, экскурсанттардың дүниетанымын қалыптастыруға көмектеседі.

Экскурсиялардың осы түрін құрастыру келесі бағыттар бойынша мүмкін болады:

- экология және адам;
- әуе бассейнінің экологиясы;
- су қоймасының экологиясы;
- жануарлар мен өсімдіктер әлемінің экологиясы.

14.2 Экскурсанттардың материалистік көзқарасын, патриотизмін қалыптастыру, табиғатқа мұқият қарауға тәрбиелеу

Сөздің кең мағынасында табиғат барлық әлемді білдіреді. Кіші мағынада бұл жаратылыстанудың объектісі, соның ішінде, экскурсия әдісімен зерттеу объектісі де болып табылады.

Кейбір жағдайларда табиғат пен адам әрдайым бір-біріне қарама-қайшы қойылған. Ежелде табиғат негізінен дұшпандардың ортасы ретінде қарастырылса, ал кейінірек, материалды байлықтың шексіз көзі ретінде, және, соңғы кездері, өмірдің тез сезімтал негізі, қорғау және қамқорлыққа мұқтаж біздің кішкентай ғарыш үйіміз сияқты қарастырылады.

Сүйіспеншілікке тәрбиелеу, табиғатқа аялы қарау үлкен педагогикалық мақсат болып табылады, ондай қарым-қатынасты ерте балалық шақтан бастап, мектептегі түрлі кезеңдерде және туристік тәрбиеде тәрбиелеу қажет. Ашықтығымен, әртүрлілігімен, табиғат баланың және ересек адамның барлық сезімдеріне әсер етіп, жүрегінде терең әсер қалдырады. Табиғат - бұл өнер объектісі. Өзі - жарқын көрнекі құрал. Табиғатты бақылай отырып, көрнекі фактілерді салыстыра және ойластыра отырып, адам өзінің ойы мен сөзін дамытады, сұлулық және Отанға деген махаббатын тәрбиелейді. Ересектер өз білімдерін кеңейтеді, ең болмағанда күнделікті тұрмыс деңгейінде қоршаған ортаны қорғауға қатысуға ниет білдіреді.

14.3 Табиғат және қоршаған ортаны қорғауды насихаттау

Табиғатты құрметтейтін адамдарды тәрбиелеу табиғат экскурсиясының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Экскурсия кезінде табиғатты қорғаудың негізгі және негізгі тәсілі мастанудың алдын алу, теріс өзгерістерді немесе жойылуды болдырмау болып табылады, ол алдын алу тәрбиелеу жұмысына келіп тіреледі, бұл экскурсия кезінде табиғат ресурстарына нашар қарауға жол бермейтін атмосфераны құруға мүмкіндік береді. Туристік соқпаққа келген адамға табиғатқа аялы және ықыластықпен қарауға, онда туған жер, оның өзендер, ормандар, оларды мекендейтін жануарлардың тағдыры үшін азаматтық жауапкершілік сезімдерін ояту. Табиғатта демалып жатқан адамның іс-әрекетін анықтайтын ережелер белгілі бір деңгейде заңмен белгіленуі мүмкін екендігін ескеру қажет. Ереженің көп бөлігі құқықтық нормаларға емес, салт-дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға негізделеді. Бұл моральдық нормалар саласы. Сайып келгенде, экскурсанттарда бөгде адамның бақылауынсыз қалғанда, табиғатпен бетпе-бет қалғанда, қандай моральдық идеалдар мен іс-әрекет механизмдері әрекет етеді және ол саяхаттаушылармен табиғатты қорғау бойынша жұмыстың сәттілігін көрсетеді. Экскурсиялардың көптеген бағыттары мен міндеттері экскурсанттарда табиғатты дұрыс қорғау көзқарасы мен дағдыларының қалыптасуына бағытталады және төрт жалпы бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

1. Табиғаттану;
2. Адамгершілік;

3. Эстетикалық;

4. Тарихи.

Олардың әрқайсысы табиғат қорғау мәселелерімен байланысты, табиғатты қорғау мәселелерімен айналысады, осы мәселелерді шешудің әр түрлі аспектілерімен - жаратылыстану - ғылыми, педагогикалық, әлеуметтік-тарихи саламен байланысты.

Экскурсияларда ғылыми, табиғаттануды насихаттау мақсатын ұстанады- табиғат байлықтарына ұқыппен қарауға, қоршаған ортаны экскурсанттардың дұрыс көзқарасын қалыптастыру тәрбиелеу ісіндегі маңызды бағыт. «Қорғау үшін білу» - туристердің табиғи-ғылыми көкжиегін кеңейтетін насихаттау ұраны болуы керек. Жануарлар мен өсімдіктер әлемі туралы, табиғи ресурстардың бір түрлерінің артықшылықтары туралы ақпарат, адамның немқұрайлы қарауы нәтижесінде олардың сарқылуы туралы ескертулер, бұрын табиғатқа бей-жай қарайтын адамды кейіннен табиғат туралы мәліметтермен қызықтыруы мүмкін.

Экскурсияларға табиғаттану туралы дәлсітеу осы типтегі экскурсиялардың негізгі міндеті болып табылады, қоршаған ортаны қорғауға бағытталған қоғамдық пайдалы іс-әрекет дағдыларын және әдістерін оқыту, табиғаттың тұрақты туризм идеяларын дамытуға негізделуі, табиғатта туристердің іс-әрекеттерін реттейтін этикалық нормаларды әзірлеу.

Табиғаттануды насихаттау мәдени-тарихи және басқа да объектілерді насихаттаумен біріктірілуі мүмкін. Кейде бұл табиғи ресурстың өзіндік ерекшеліктерімен анықталады, мысалы, қорғалатын табиғи аумақтар туралы әңгіме барысында: табиғат қорлары, ұлттық және табиғи парктер, табиғат ескерткіштерін атауға болады.

Экскурсовод экскурсанттарға табиғаттың барлық қиындықтарын, әртүрлілігін, байлығын, әсіресе оның тірі организмдерінің нәзіктігін ашудағы маңыздылығын ескеру керектігін ойда ұстауы керек. Өмірдегі үрдістердің күрделілігін атап көрсетіп, экскурсанттарға жақын түсініктер табуға тырысу керек, ол, табиғатты дұрыс қорғау ережелерінің қалыптасуына мүмкіндік беретін салыстырулар жасауға және «қиялға ерік» береді. Туристерге табиғаттың бәрі теңдестірілген, бір-бірімен байланысты екенін түсіну керек. Барлық артықшылықтары мен кемшіліктерді зерттеп барып қана қорғау, сақтау шараларын жасау керек, мысалы, ормандарды жануарларға зиян келтіретіндей «қорғауға», «жерді судың есебінен құтқаруға» жол

берілмейді. Сондай-ақ, құнды ресурстардың жойылуы, қорғалатын қорық аумақтарын бұзуға орын алатын орындарда туризмді шексіз дамыта беруге (рекреациялық әлеуетті) болмайды.

Табиғи ортадағы моральдық және этникалық көзқарастардың дамуы оған мұқият қарауды тәрбиелеумен тығыз байланысты. Табиғатпен қарым-қатынас жасау кезінде экскурсанттарға өздерінің қажеттіліктерінің өзіндік шектеулерінің барлығын мұқият түсіндіру қажет; табиғаттың пайдасы ортақ меншік екеніне баса назар аудару керек.

Қоршаған органы аялаудың қажеттілігі моральдық және адамгершілік дәлелдің бірі, ұрпақтан ұрпаққа, ежелгі заманнан жеткен халық даналығы, атақты адамдардың ойлары бойынша - әркім өзінен кейін Жерді одан да бай және бақытты етіп қалдыру керек деген идеяны ұстанады. Бұл қағидалар бәрінде бірдей қабылданбайды, әр адамның адамгершілік сана -сезімі әртүрлі, елдің табиғи байлықтарына деген қатынасы: білім деңгейі, өмірлік тәжірибесі, ішкі мәдениеті сияқты көптеген факторлармен анықталады.

Табиғатқа эстетикалық, эмоционалдық қарым-қатынасты дамыту туристердің экологиялық білім беру міндеттеріне органикалық түрде кіреді.

Экскурсиялардағы осындай жұмыстардың ұраны «Табиғат өлер алдында» кітабының авторы Жан Дорсттың сөздері болуы мүмкін: «Табиғатты ол адамға ең күшті қорғаныш үшін ғана емес, сонымен қатар, оның өте әдемілігі үшін де қорғау керек».

Экскурсия экскурсанттарға табиғатқа аялы қарым-қатынас, құрмет, тек табиғат бізді таза ауамен бізді емдейді, жағалау құмдарымен жылытады, орман көлеңкесін, саңырауқұлақтары мен жидектерін береді, яғни, шикізатпен қамтамасыз етеді деп қана қарамай, ол ауыл, орман, балық шаруашылығы және тіпті барлық өмірдің негізі деп қарап, оны аялауға міндеттейтіндей ой туғызуы керек. Жақсы ойластырылған табиғаттану экскурсиясы ақылға ой тастап қана қоймай, сонымен қатар, туристің «рухани дүниесіне» де әсер етуі керек, табиғатқа қатысты анықталған тыйымдар, адамдардың қоршаған ортаға залал тигізбеуге әкеліп соғады. Адамдардың табиғи ортаға деген аялы құрметі насихаттауда, оларда «сезу жағын» күшейту, яғни, табиғи ресурстарды ұсынуда көркем-әдеби тәсілді қолдану, әдебиет, музыка, сурет өнері арқылы табиғаттың эстетикалық мәні ашылады.

Сондай-ақ атақты адамдардың іс-әрекеттерінен мысалдар келтіруге болады. Экскурсияда туристің жүрегіне тағы бір жол қоршаған ортаны, оның элементтерін «адамдармен» байланыстыру, табиғатқа сүйіспеншілікті арттыру мақсатында жануарларды, өсімдіктерде, және «өлі» табиғаттың да элементтерінен - шындарды, тастар, бұлақтар, көлдер, өзендер және т.б. қандай да бір бейнелермен байланыстыру болып табылады.

Қоғамдық-тарихи және экологиялық сұрақтардың үйлесуі, тақырыпқа тарихи көзқарас - қоршаған ортаға дұрыс көзқараспен қарау тәсілі. Экскурсияда табиғатты қорғау тақырыптарын тарихи жағынан, елдер мен халықтардың маңызды сәттерімен байланысты әлеуметтік мәні бар оқиғаларды ашып көрсету жөн. Бүгінгі күні қоршаған ортаны қорғау мәселелерін мәдениет пен техниканың дамуының арасындағы байланыссыз, адамның табиғатқа деген көзқарасының өзгерісінің тарихын білмеу арқылы зерттеусіз, толық емес, бұрмаланған болып табылады.

Экскурсияның мазмұны мен құрылымы кең және көптүрлі. Мұнда мәселенің маңыздылығы және туризмнің табиғатқа жағымды және жағымсыз әсері туралы материалдар, сондай-ақ саяхатшыларға қатысты нақты кеңестер мен тыйымдар туралы материалдар көрсетіледі. Ол сондай-ақ өсімдіктерге, жануарларға, жерге, суға қатысты қарапайым мәдениетке тәрбелеу, қоршаған ортаның ластануы мен бүліну фактілеріне немқұрайлылық көзқарасын жеңу және табиғатқа «күш позициясымен» қарым-қатынастың тұтынушылық философиясымен күрес болуы мүмкін.

Табиғатты қорғау мәселелерінің тұтастай маңыздылығын айқындай отырып, оның жаһандылығы мен салмағын көрсету қажет. Туристердің табиғи ортамен байланыстарын жақсартуға оның көлік жылжымалылығының артуы әсер етеді. Жаңа жолдардың салынуы, адам қолы тимеген орындарға әуе жолдарын ашу, техникалық құралдарды пайдалана отырып, табиғатты меңгеру.

Экскурсанттардың басым көпшілігі табиғатта негізгі өзін ұстау ережелерін сақтауға тырысса да, мөлшерден көп туристердің баруының өзі жеткілікті мөлшерде дайындалмаған территориялар үшін топырақтың мөлшерден көп деңгейде тығыздануы, өсімдіктердің кебуі, су қоймаларының ластануы, табиғи ресурстардың жағдайларының төмендеуіне әкеліп соғады. Материалдарды осылай ұсыну экскурсанттарға қызықтырақ болып табылары сөзсіз. Табиғатты қорғауға дайындалған экскурсанттар

мамандардың есептеуі бойынша дайындалатын ағаштың 20% астамы саңырауқұлақтардың рационанына тиесілі, олай болмаса, орман атаулы өз тіршілігін жояр еді.

Экскурсовод табиғаттағы қауіпке де назар аудару керек, шу денсаулыққа кері әсер етеді: есту аппаратын бұзады, нерв, стресс жағдайына душар қылады, көптеген жәндіктер жоғары тоннан жоғары көтеріле алмай жерге отырады (ауа тербелісі 600 гц болса, ара, сона, қоңыздар жерге қонақтайды).

Экскурсанттарға тақырыпты анықтаудың және оқыту жұмысын күшейтудің тағы бір ықтимал әдісі - туризм мәдениетіне ерекше назар аудару. Туристер ортақ мәдениетінің бір бөлігі, ал турист (турист, саяхатшы) - бұл мәдениеттің өкілі екенін түсіндіруі керек. Сондықтан оның табиғи құндылықтарға қатынасы адам дамуының қол жеткізілген мәдени деңгейін көрсетуі керек.

Бірақ бұл, олардың үйлері, өнер мен әдебиет туындылары, жақсы дәстүр мен жалпы барлық пайда, біз қорғайтын құрлықтағы орман, өзендердің сұлулығын қорғау, жалпы қабылданған қала көшелері мен аландарды қорғау ережелері ғана емес, болып табылады мәдениет. Шынайы материалдарды тиімді пайдалану, әртүрлі сандық деректер туристерді қоршаған ортаны құрметтеу рухында экскурсияның тиімділігін айқындайды. Табиғатты қорғау тәжірибесінен алынған өмірлік мысалдармен қанықтыру арқылы экскурсияның тиімділігін арттырады. Көптеген туристердің қала тұрғындары екендігін ескерсек, қала тұрғындарына белгілі тұлғалар пайда болған салыстыруды қолдану жақсы. Сондықтан, тірі ағаштың әрбір құнының айтқанда, ол қолайлы жағдайларда өсетін ағаш бірінің булануы жинақталатын салқындату әсері деп атап өтуге болады, 10 бөлме кондиционерінің әсері балама.

Абсолютті емес, салыстырмалы көрсеткіштерді қолданған жөн, әсіресе, соңғы кезде есте сақтау қиын және аудиторияға айту өте қиын, мәселен, әсерлі мысалдар: орман өрті, жойғыш тасқын селдері, жағалаулар, өнеркәсіптік өзен суларымен ластанған жәндіктер, зиянкестерімен жойылған өсімдіктер және т.б., әрине, осы теріс мысалдардың экскурсияға қатысуы белгілі бір нұсқаулықтан түсініктеме талап етіледі.

Туристердің экологиялық білім берудің түпкі мақсаты қоршаған ортаны қорғау саласындағы қоғамдық моральдық талаптарды әрбір экскурсияның жеке моральдық қағидаларына айналдыру болып табылады.

14.4 Табиғаттың экскурсиялық объектілерін табиғи ортада көрсету, бақылау және талдаудың ерекшелігі

Табиғат объектілерін көрсете отырып, ұқсастық пен айырмашылық бойынша салыстырудың әдістемелік әдістері пайдаланылады. Мысалы, Тянь-Шандағы еуропалық немесе сібірлік шыршаны биіктігі, пішіні және басқа да сипаттамалармен салыстыруға болады. Көру реконструкциялау әдісі кеңінен пайдаланылады: өртен қалған орман қалдықтары қарап, экскурсовод жақында жасыл орманның өртке айналуын айтады.

Бұл табиғат экскурсиясы кезінде қысқы нұсқаларда жиі пайдаланылатын окшауланудың (локализация) әдістемелік әдісі арқылы жүреді. Қардағы ізді зерттей отырып, түнде қара құрлар қонған, мына жерге қоян жерде жасырып, мұнда түлкінің тұзағы орнатылған деп, айналаны таныстырады. Экскурсия соңында интеграция тәсілін қолдану ұсынылады, ол бүкіл көрсетілген кешенінің бүкіл бөліктерінде синтезінің негізінде әзірленген. Ол үшін ландшафт, биоценоз, географиялық орта, биосфера және т.б. түсініктерін пайдалану керек.

Бұл тәсілді жүргізу үшін экскурсия кезінде қатысушыларға табиғат құбылыстары мен табиғат объектілеріне экскурсиялық байқауды ұйымдастыру қажет. Олар дидактика қағидаттарының негізінде, ең алдымен, көрнекілік және ғылымилыққа негізделген. Ғылыми көзқарас объективтілік, жүйелі бақылау, сондай-ақ диалектикалық, яғни, уақыт бойынша даму, қоршаған ортаны қорғауға негізделген. Қолжетімділік қағидасы бақылау үшін ыңғайлы объектілер мен құбылыстардың таңдау, топтардың біліміне байланысты мақсаттары мен түсіндіру деңгейін таңдауды қамтиды.

Сондықтан шалғын жерлерде өсімдіктердің әртүрлі өсуіне байланысты, ондағы микро рельефін әртүрлі болуын айтады: тегіс жерлердегі шалғындар тығыздығымен, сулануы, ірі және жиі өсімдіктерімен ерекшеленсе, орманда бір жастағы ағаштардың бірнеше санаттарының болуына назар аударады, туристер өмір үшін күрес барлығына назар аударады. Байқауды ұйымдастыру үшін алдын-ала жануарлар әлемінің орны мен болжамды объектілері жоспарланады, адамдар желге қарсы орналасуы керек, жануардың тынышталып және олардың қауіптілік жоқ екеніне көз жеткізгенше, қашықтықта тоқтап тұру керек.

Гүлдерді көрсетуде, экскурсовод олардың көпшілігінен уақытты білуге болатынын айтады. Мысалы: цикорий гүлдері 4-5 сағатта гүлдейді, 15: 00-де жабылады; мандайша гүл шоқтары гүлдері гүлдеп, сағат 19.00-де жақын жабылады; хош иісті темекі гүлдері сағат 20.00 ашылса, сағат 7-ге таман жабылады. Бұл сипат гүлді сағатты ұйымдастырады. Орнитологиялық экскурсияларда құстар қай жерге ұя салады, олардың қауырсын түстерінің қоршаған орта фонына бейімделуі, әнші құстарды естіп және оларды дауысынан анықтауға тырысуға болады. Оған магнитофон көмектеседі, кейде құстар микрофон даусына назар аударады. Құстардың кейбір түрлерінің іс-әрекеті бойынша, ауа-райын болжауға болады. Мысалы, жанбырдың алдында құстардың көбісі үнсіз қалады. Көптеген өсімдіктерде ауа райын болжайды. жаман ауа райы сирень, левкой (түрлі түсті гүлді өсімдік), петуниидің иісі күшейеді, шыршаның құрғақ жапырақтары ткімен түседі.

Табиғат құбылыстарының бәрі де шын мәнінде көруге болмайды, олар осы уақытта маршруттың осы бөлігінде қатыспайды, сондықтан «экскурсоводтың портфелі» көрнекі құралдарын дайындайды. Бұл үшін жергілікті табиғи материал қолданылады: гербарий, тұқымдар мен жемістердің жинағы, минералдар, жәндіктер, ағаш үлгілерінің түрлері, сурет материалдары: фотосуреттер мен сызбалар, бейне, дыбыстар, таспа жазбалар, құстардың дауыстарын пайдалануға болады.

Табиғат экскурсияларының тақырыптары әртүрлі, туристер мен халықтың түрлі топтары үшін де әртүрлі болуы керек, білім беру, ғылыми-зерттеу, табиғат қорықтар, ұлттық парктер, мұражайлар, хайуанаттар, ботаникалық бақтар, обсерватория, туристік фирмалар, ауа райы станциялары мамандарымен байланыс және түрлі тақырыптарға арналған кітаптар пайдаланылуы керек.

14.5 Табиғат экскурсияларының мазмұны және тарихтың ерекшеліктері

Табиғат экскурсияларын өткізу Қазақстанның кез-келген бөлігінде мүмкін, себебі елдің әрбір өңірде өсімдіктер мен жануарлар әлемі бар және адаммен тығыз байланыс бар. Табиғи экскурсиялар дайындау кезінде, алдымен, көрсетілім объектілерін анықтау керек, содан кейін әдебиеттерді іріктеу, таңдалған нысан тексеру, бақылау,

зерттеу, және оның орналасқан жері үшін қол жетімді болуы тиіс. Әрбір объект үшін карточка жасалады.

Табиғи ортада турлар т.б., ормандар, тоғайлар, саябақтар, көлдер, өзендер, бірегей табиғи ескерткіштер, күннің шығуы мен батуы болуы мүмкін объектілер экологиялық экскурсиялар, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау бойынша барлық жерде - қалаларда және елдік бағыттарда құрылуы мүмкін.

Табиғи тарих турлар мақсаты - бос уақытын өзінің қоршаған ортаға ғылыми білімді кеңейту, эстетикалық талғамын қалыптастыру, олардың табиғатқа сүйіспеншілігін арттыру, экскурсия мақсаттары: аймақтағы өсімдіктер дүниесінің (ең типтік, реликті және экзотикалық өсімдіктер) таныстыру, экономиканың (ботаникалық экскурсиялар) түрлі салаларында қолданылатын өсімдіктер ерекшеліктері; Жердің ішкі байлығы мен құрылымымен танысу, минералдардың болуы, шығарылуы және қолданылуы. Қазақстанда астам 85,000 үлкен және кіші өзендер бар - адамның өмір сүру, флора және біздің су қоймаларындағы балық ресурстарының байлығы, су ресурстарын маңыздылығы, жол бойы, туристер табиғи аумақтар туралы Қазақстан Республикасының заңдарымен таныса алады.

Табиғатқа байланысты заңнамалық база мыналарды қамтиды:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Азаматтық, Бюджеттік, Салықтық, Қылмыстық кодекстер, «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексі;

2. Қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану және басқару жөніндегі заңдар: Экологиялық, Орман, Су, Жер Кодекстері; «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы», «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» заңдар;

3. ҚР Үкіметінің қаулылары, министрліктер мен ведомстволардың нормативтік құқықтық актілері, оның ішінде: Қазақстан Республикасы Үкіметінің жобалық аудандағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мәселелеріне қатысты қаулылары:

- «Катон-Қарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркін құру туралы» 2001 жылғы 17 шілдедегі № 970;

- 3 қараша, 2004 жылғы N 1137 «Халықаралық және ұлттық құндылықтарды балық шаруашылығы су тоғандарының (сайттар) тізбесін бекіту туралы»;

- «Республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің тізбесін бекіту туралы» 2006 жылғы 28 қыркүйектегі № 932;

- 31 қазанда 2006 жылғы «Жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесін бекіту туралы» № 1034;

- 10 қараша 2006 «Республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды тізбесін бекіту туралы» №1074;

- ұғымдар, стратегиялар, ұлттық, салалық және өңірлік бағдарламалар, іс-қимыл Президентінің Жарлығымен бекітілген жоспарлар, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулылары мен қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды қорғау саласындағы қызметті бағытын анықтау, жергілікті атқарушы органдар.

Қазақстандағы табиғат қорғау қызметін реттейтін негізгі заңдар мен кодтарды атап өту қажет:

1. Экологиялық кодекс (10.07.2012 өзгертулер мен толықтырулар), Қазақстан Республикасының аумағында қоршаған ортаны қорғау, қалпына келтіру және сақтау саласындағы қатынастарды реттейді, пайдалану және табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған ортаға әсері байланысты шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыру кезінде табиғи ресурстарды молықтыру.

Экологиялық кодекс Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасының мынадай негізгі қағидаларын анықтайды:

- Қазақстан Республикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ету;
- экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- Экологиялық қатынастарды реттеудегі экожүйелік көзқарас;
- қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару саласындағы мемлекеттік реттеу;
- кез келген басқа түрдегі қоршаған ортаны ластағаны және зақымдануын болдырмау жөніндегі алдын-алу шараларының міндетті сипаты;
- Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершіліктен бас тарту;
- қоршаған ортаға келтірілген залалды мәжбүрлі түрде өтеу;
- қоршаған ортаға әсерді төлеу және рұқсат ету тәртібі;
- табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер етудегі экологиялық таза және ресурс үнемдейтін технологияларды қолдану;
- қоршаған ортаны қорғау бойынша мемлекеттік органдардың өзара әрекеттесуін, үйлестіруін және жариялылығын;

- қоршаған ортаны ластауды болдырмау, азайту және жою, қалдықтарды азайту үшін табиғат пайдаланушыларды ынталандыру;

- экологиялық ақпараттың қол жетімділігі;

- табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер етуде ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету;

- Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын халықаралық құқық принциптері мен нормаларына сәйкестендіру;

- жоспарланып отырған шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіптілігі және оны іске асыру туралы шешім қабылдау халықтың қоршаған ортаға және денсаулығына әсерін бағалау міндеттілігі презумпциясы.

2. Орман кодексі (10.07.2012 өзгертулер мен толықтырулар) иелену қоғамдық қатынастарды, пайдалану, орман қорын шығаруды реттейді, сондай-ақ қорғау үшін құқықтық негіздерін белгілейді, қорғау, молықтыру, орман қорын экологиялық және ресурстық әлеуетін жақсартуға, ұтымды пайдалану. Кодекс орманды құқықтық реттейді, ағаш-ғаламдық экологиялық, әлеуметтік және экономикалық мәні бар биосфераның ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, бұл шын мәнінде жүзеге асырылады.

3. Жер кодексі (10.07.2012 түзетулер мен толықтырулар болды) қорғаныс мақсатында, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, орман және су ресурстары үшін пайдаланылатын жерге мемлекеттік меншік құқығын белгілейді. Қазір жер қорғалатын табиғи аумақтар ғана емес, басқа мақсаттар үшін қолданысқа алынуы мүмкін. ЕҚТА орналасқан ауылшаруашылық жерлерін жергілікті жерлерде ауыл шаруашылық қызметімен айналысатын тұрғындар арасында бөлуға болады. ҚК-ны заңдарда көзделген жағдайда ғылыми мақсатта, білім беруде, туризмде және рекреацияда және экономикалық қызметтің шектеулі түрлерінде пайдалануға болады. Ерекше қорғалатын аумақтарда білім беру мақсаттары үшін мұражайлар, көрмелер, демонстрациялық алаңдар және басқа да білім беру құралдары құрылуы мүмкін. Туризм және рекреация аймақтарының дамуын қолдау үшін жаяу соқпақтар, Қарау алаңдары, және басқа да осыған ұқсас мақсаттар бойынша, лагерьге орындар бөлінеді.

4. Су кодексі (10.07.2012 түзетулермен толықтыруларымен) су ресурстарын халықтың экономикалық мүдделерін табиғаттың қызығушылығын ескере отырып пайдалануды ынталандырады. Кодексте трансшекаралық су объектілерінің, ЕҚТА су ресурстары

қарастырылады. Сондай-ақ, ҚР-да су ресурстарын қорғау және пайдалану кезінде Кодекс ЕҚТА қорғайтын Заңға сілтеме жасайды.

5. «Жануарлар және өсімдіктер әлемін қорғау, қалпына келтіру және пайдалану» заңы (10.07.2012 жағдай бойынша өзгертулерімен және толықтыруларымен бірге) жануарлар әлемін сақтау үшін жағдай қамтамасыз етуге бағытталған және оның биологиялық әртүрлілігі, қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүдделерін есепке ала отырып, экологиялық, экономикалық, эстетикалық және адамның басқа да қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жануарлар дүниесін тұрақты пайдалануды реттейді.

6. «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» ҚР Заңы (10.07.2012 жағдай бойынша өзгертулерімен және толықтыруларымен бірге) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру, кеңейту, қорғау, қалпына келтіру, тұрақты пайдалану және басқару үшін қоғамдық қатынастарды реттейді және мемлекет объектілері табиғи және арнайы экологиялық, ғылыми, тарихи және мәдени-рекреациялық құндылықтарды білдіретін резервтік қор, сондай-ақ ұлттық, өңірлік және әлемдік экологиялық желінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Заңның нормалары ратификациялаған халықаралық конвенциялар мен келісімдерге сәйкес келеді. Мемлекеттік табиғи ескерткіштердің, мемлекеттік табиғи қорықтар, мемлекеттік қорық аймақтарын, қорғау және ерекше қорғалатын табиғи аумақтар тыс орналасқан мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін қалпына келтіру мақсатында қорғау үшін жаңа тәртібін енгізді, жаңа ұғымдар енгізілді. Бұл заң - «Экологиялық желі» және «экологиялық дәліз», ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың және ассоциацияланған орман, дала, шөл және су экожүйелерінің жүйесімен жұмыс істеу қағидаларын көрсететін халықаралық келісімдер негізінде трансшекаралық қорғалатын табиғи аумақтарды қалыптастыру қарастырылды.

Заңда ЕҚТА-дың 2 санаты - республикалық және жергілікті маңызы көзделген, оған өз кезегінде ЕҚТА-дың 10 түрі кіреді. Заң әрбір ЕҚТА үшін басқару жоспарларын әзірлеуді көздейді, оған сәйкес ЕҚТА интеграциясын сақтауға және дамытуға бағытталған бесжылдық кезеңде басқару және пайдалануға жоспарлар бекітеледі.

Сондай-ақ, ол заңды тұлға мәртебесі бар ЕҚТА экономикалық қызметін ынталандыру көзделеді - қорықтар, ұлттық және аймақтық табиғи парктер, мемлекеттік табиғи қорықтар мен басқа да ерекше

қорғалатын табиғи аумақтарда туристік және рекреациялық мақсаттар үшін шаруашылығы шектеулі қызметтерден және т.б., кіріс алу мақсаттары үшін заңды және жеке тұлғалардың ақылы қызмет көрсету құқығы және т.б.

Табиғат объектілерін көрсету әдістемесінің айрықша ерекшелігі ақпарат көзі ретінде объектің өзі алынады (объектпен байланысты оқиғалар емес). Тірі және өлі табиғаттың, тарихи, сәулет, әдеби және басқа да объектілерден айырмашылығы, олар үнемі қозғалыста, өзарабайланыста болады, сыртқы бейнесі өзгереді (мысалы, көктемдегі және күздегі егістік).

Табиғат объектілерін көрсете отырып, табиғи-ғылыми талдау пайдаланылады, ұқсастық пен айырмашылықтары салыстырылады. Табиғаттану экскурсияларында көзбен көру реконструкциясы әдістері кеңінен қолданылады.

Табиғаттану экскурсияларда әңгімелеудің әдістемелік тәсілдерінен көбіне сипаттау, немесе мінездеме және түсіндірме қолданылады, олар арқылы объектілері арасындағы себеп-салдарлық қатынастарды табуға болады. Қоршаған табиғатты терең білу өсімдіктерді, жануарларды және табиғи құбылыстарды бақылауға көмектеседі.

Әрқашан табиғаттану экскурсияларының нысандары мен табиғи құбылыстарын әр уақытта көрсету мүмкін емес: біз құстардың әнін естіміз, бірақ оны сирек көреміз; жазғы айларда өзеннің көктемгі су тасқынын көру мүмкін емес. Мұндай жағдайларда, көрнекі құралдар: табиғи (гербарийлер, тұқымдар коллекциялары, минералдар), бейнелеу өнері (пейзаж суретшілерінің картиналары, суреттер, өсімдіктер, балықтар, құстардың фотосуреттері), дауыстық (мал дауыстарының, құстар әндерінің жазбалары), және сондай-ақ музыкалық туындылардың ленталы жазбалары, өнер шеберлері орындаған табиғат туралы өлеңдер.

Табиғаттану экскурсияларында мүмкіндігінше т.б. обсерваторияларды, планетарийларды, хайуанаттар бағына, геологиялық, минералогиялық мұражайларға бару ұсынылады.

14.6 Этнографиялық экскурсиялардың мақсаттары мен міндеттері

Жаһандану әлемінің кеңейюі мен өтіп жатқан әлеуметтік түрлендірулер жағдайында, бүгінгі күні халықтың алғашқы дәстүрлі мәдениетін, ғасырлар бойы жинақталған мәдени құндылығын, тарихи ескерткіштерін сақтап қалу және азаматтық қоғам мен заманауи жағдайдағы ұлттық мәдениеттің ары қарай дамуында оларды қолдану ерекше өзекті болып отыр. Мәдени құндылыққа теңеу балалар және жастар ортасында, патриоттық, жеке азаматтық сапаны қалыптастыру, рухани және адамгершілікке тәрбиелеу, жанұялық және қоғамдық қатынастардың тұрақтылығы мен үндестігінің теріс әлеуметтік құбылыстарының алғышарты мен оны жеңу құралы болып табылады.

Мәдени туризм саласын зерттеу мен дамытудың қажеттілігі адам үшін мәдени-танымдық қызметті түсінуге негізделеді, жалпы -басқа халықтардың мәдениетін -тарихын, дінін, дәстүрін, өмір сүру стилінің ерекшеліктерін тануда мәдени қажеттіліктерді жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды құрудың қажеттілігін түсінуге негізделеді. Адам өмірінің осы жағы мәдениетті тасымалдаушылармен тікелей қарым-қатынас орнату нәтижесінде қалыптасады. Әлем халықтарын зерттеумен отандық дәстүрде «этнография» атауын алған ғылым айналысады.

Этнография (ежелгі грек. -ἔθνος - ethnos - халық және γράφω - grapho - жазу), этнология, этнография, антропология - тарих ғылымының бөлімі, ол әлем халықтарының тұрмыстық және мәдени ерекшеліктерін, шығу тегін (этногенезі), халықтардың мәдени-тарихи қарым-қатынастарын, сондай-ақ олардың материалдық және рухани мәдениетін зерттейді.

Этнографиялық зерттеудің объектісі- этнос (құрылымдық та, функционалдық та түрде) болып табылады, ал заты ретінде этникамен байланысты барлық салаларды алуға болады. Этникалық таным бұл- Жердегі этностардың шығу тегі мен тарихы, олардың саны және қоныс аударуы, өкілдердің сыртқы бейнесі, тілдік және діни сенімі, материалдық мәдениеті (елді мекендер мен тұрғын үй, киім, азық-түлік), әлеуметтік-нормативтік мәдениеті, әлеуметтік институттары (отбасы, қауымдастық, отбасы, т.б.), іс-әрекет нормалары, жалпы құқығы мен рухани мәдениеті: өмір салтындағы

ырымшылдық циклі (туу, үйлену тойы, жерлеу), күнтізбелік әдет-ғұрыптары, нанымдары мен өкілдіктері.

Этнографиялық зерттеу маңызды аспектілері - мәдени құбылыстарының жүйелі (құрылымдық) қарым-қатынасы, әсіресе этникалық менталитеті (ұлттық сипаты), этносаралық қарым-қатынастардың, этностың түрлерінің, этникалық үрдістердің түрлері ерекшеліктері, этнография ғылымының ең маңызды мәселелерінің бірі - этникалық топ ретінде адам қоғамдастықтың мәнін анықтау.

Қазақстанда туризмді дамытудың этникалық алғышарты ретінде елде өз тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен дінді бар көптеген әр түрлі халықтардың мекендеуін алуға болады. Көптеген адамдар білім және мәдени деңгейінің өсуіне байланысты әртүрлі халықтардың өмірін барынша толық білуге тырысады. Қазақстанға келген туристердің көбісі сапар барысында этникалық топтардың тарихи және мәдени ескерткіштерін көруге тырысады. Осының бәріне этнографиялық экскурсияларды ұйымдастыру және мәдени бағдарламаларды жүзеге асыру арқылы қол жеткізіледі.

Этнографиялық экскурсиялардың негізгі мақсаты отансүйгіштік, аумақты мекендейтін халықтардың еңбегін және оның дәстүрлерін құрметтеу; интернационализм ой-өрісті кеңейту, эстетикалық немесе моральдық тәрбие беру; көкжиектің кеңеюі, мәдениет пен этнографияның әртүрлі салаларында қосымша білім алу. Этнографиялық экскурсиялардың жалпы мақсаты этнографиялық көрмелер мен болашақта өтетін археологиялық съездер немесе ғылыми-практикалық конференциялар үшін түрлі ақпараттар жинау.

Соңғы мақсатқа жету үшін нақты бірнеше міндеттерді орындау керек, оның негізгілері экскурсия атауы мен тақырыпты таңдау. Әр экскурсияның нақты атауы болуы керек, ол көрсетілім мен әңгіменің негізі, себебі экскурсия тақырыбы оған қатысатын объектілерді анықтай отырып, кіші тақырыпшаларды үлкен бір тақырыпқа біріктіреді.

Тақырыпты таңдағанда соң, оның құрылымы туралы ойлау керек. Экскурсия тақырыбы мен оның атауы бір деуге болмайды. Экскурсияның атауы оның визиткасы болып табылады, сондықтан ол жарқын, есте қаларлық, экскурсияның мазмұны барынша қысқа болуы керек. Басқаша айтқанда, экскурсияның атауы экскурсияның мазмұнын, оның тақырыбын тура жеткізіп, әлеуетті туристерге тартымды болуы керек. Жалпыға ортақ аттарды (Оңтүстік Қазақстан халқы), ұзақ тұжырымдамаларды, түсініксіз сөздерді қамтитын

есімдерді, сондай-ақ қос интерпретацияға мүмкіндік беретін дәл емес атауларды қоймау керек.

Екінші мақсат - «этнографиялық дереккөздерді» таңдау. Бұған этнографиялық экспедициялар барысында түрлі нысандарда жазылған ақпарат, этнографияға жақын ғылыми пәндердің деректері, сондай-ақ мәселелерді шешу үшін пайдаланылатын кез келген басқа ақпарат кіреді. Сонымен қатар, жаңа этнографиялық экскурсияны әзірлеу кезінде оның тақырыбы бойынша ақпарат әдебиет көздерінен алынуы мүмкін: кітаптар, брошюралар, мақалалар. Жергілікті мерзімді басылымдардан халықтың мәдениеті туралы өте көп пайдалы ақпараттар алуға болады.

14.7 Көрсетілім мен әңгімелеудің ерекшеліктері, экскурсия жүргізудің ерекше тәсілдері

Кез-келген экскурсияның тиімділігі объектінің орнын таңдау, маршруттың дамуы, маршрутты әзірлеу, экскурсоводтың білімі ғана емес, сондай-ақ экскурсия жүргізу техникасы туралы жақсы білуімен де анықталады. Бұған экскурсиялардағы нақты тәртіпті қамтамасыз ету, бойынша нақты тапсырма беру, материалды қабылдау үшін қолайлы жағдайлар жасау тәуелді болады. Экскурсиялардың тиімділігі оның жүзеге асырылу технологиясына байланысты.

Экскурсия кіріспеден басталады, ол маршруттың басталуына дейін топпен экскурсоводтың жиналған жерінде жүргізіледі. Автобустан шыққаннан кейін экскурсовод топтың орналасқан жерін дереу анықтауы керек. Экскурсовод әдетте бірнеше нұсқалармен топтың орналасуын қамтамасыз етеді. Экскурсовод бір уақытта бірнеше топқа ие болуы мүмкін, сондықтан сіздің топты біршама қашықтықта орналастыру керек. Сонымен қатар, топтың орналасқан жері күннің уақытына, ауа райы жағдайына және тапсырмаға байланысты өзгеруі мүмкін.

Туристік топ нысан мен нұсқаулықты көріп тұруы керек, өз кезегінде, экскурсовод топ пен объектіні көруі керек. Топтың ыңғайлы орналасуы - жарты сақина. Экскурсанттар жарты сақинаның жартылай шетінде тұруы керек. Егер мекемедегі туристер осылайша тұрмаса, онда экскурсовод олардың қалай тұру керектігі туралы ынталандыратын қимылмен көрсетеді. Экскурсияны жүргізу практикасында, экскурсовод көбінесе жартылай шеңбердің ортасында

тұрады. Бұл жағдайда оның әңгімесі барлық туристерге жақын естігендіктен, дауысты шамадан тыс жоғарылату қажет емес, алайда мұндай жағдайда экскурсовод объектіге арқасымен тұрады, ол көрсетілімді қиындатады, экскурсоводтың қимылдары әуақытта нақты және бір мақсатқа бағытталмайды.

Экскурсияны жүргізу, әр объектіні көрсету, әр тақырыпты әдістемелік қамтамасыз ету үшін нақты уақыт беріледі. Әңгімелерге қызыққан кейбір экскурсоводтар, әсіресе жаңадан бастағандар, алғашқы екі немесе үш нысан бойынша уақытты оздырып алып, келесі нысандардың тақырыптарын қамтуға жеткілікті уақыт болмайды. Бұған жол бермеу үшін, экскурсовод экскурсияны уақытты бақылай отырып, бірнеше рет өткізуі керек. Бұл әңгімеден барлық артықтарды алып тастауға және уақытты саралауға көмектеседі. Кейде экскурсовод бақылауынан тыс себептер бойынша (топтың ұзақ уақыт бойы жиналуы, автобустың кешігіп келуі), экскурсия белгіленген уақыттан кеш басталады. Автобус экскурсия аяқталғаннан кейін кешіктірілмеуі керек, өйткені ол жаңа экскурсиялық топқа берілуі тиіс. Бұл жағдайда және басқа жағдайда экскурсияның уақытын азайту керек, бірақ ол кезде кіші тақырыптардың саны мен негізгі объектілерді көрсетудің саны сақталады, барлық негізгі нысандар көрсетілуі керек, тек қосымша таныстырылулар мен әңгімелер айтылмайды.

Экскурсиялар кезіндегі әңгіме объектіні көрсетуден басталады, яғни, мақсатты сипатта болады. Экскурсант нысан немесе оның фрагментті әңгіменің қай бөлігімен байланысты екендігін білуі керек. Экскурсовод әңгімені барлық қатысушылардың объектіні көріп, назар аударғаннан кейін бастауы мүмкін. Нысанды көрсетуден басқа, экскурсовод көрнекі құралдарды көрсету техникасында қолдана білуі керек. Көрсетілген материал қажет болған кезде көрнекі құралдар көрсетіледі. Әңгімелеу кезінде көрнекі құралдарды толық танысу үшін таратудың қажеті жоқ. керек.

Экскурсовод көбіне экскурсияны экскурсанттарға қарап тұрып өткізеді (автобус айналмалы креслосымен жабдықталған болса, экскурсовод отырып, бірақ туристерге бетін беріп отырып, өз материалын ұсынады). Экскурсовод ұзақ уақыт автобуспен бір объектіден екіншісіне барған кезде отыруы мүмкін, ол қала сыртындағы объектілерге жету кезінде орын алуы мүмкін.

Әңгімелеу кезінде цитаталарды дұрыс қолдану маңызды болып келеді. Олар шағын карточкаларға (шамамен 11 × 15 см) жазылып

алынады. Карточкалардың реттік номері болады, экскурсияға дейін қажетті тізбеге реттеліп, қойылады. Экскурсовод осы карточкаларды әңгімелеу кезінде қолдануы мүмкін, себебі барлық цитаталарды есте сақтау қиын, ал әдеби көздерден, әсіресе тарихи құжаттардан алынған үзінділерді нақты дәлелдеу маңызды болып табылады.

Аялдамаларда экскурсовод автобустан бірінші шығады, топты көрсету объектісіне алып келеді. Объектіні қарап болғаннан кейін автобуска соңынн кіреді. Егер туристер кәдесыйлар алам немесе объектіні қайта көргісі келсе, экскурсовод автобустың кету уақыты туралы ескертеді.

14.8 Этнографиялық экскурсиялар объектілері

Кез-келген экскурсия өте маңызды болғандықтан, экскурсияда тек сенімді, мұқият тексерілген фактілер мен тақырыпқа қатысты ақпарат пайдаланылуы керек. Этнографиялық экскурсиялардың көрсету объектілері немесе этнографиялық объектілері бар.

Этнографиялық объект - бұл дәстүрлі мәдениеттегі этникалық көріністер туралы ақпаратты қамтитын мәдени және тарихи объект (феномен).

Этнографиялық объект этнос мәдениетін сипаттайтын, оның түпнұсқалық және ерекше формалары бар сипаттамалар жүйесі ретінде қарастырылуы керек.

Ерекше формаларға дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеттің құбылыстары мен заттары жатады. Ауылдық және қалалық мәдениет, экономикалық және мәдени түрі табиғи географиялық аймақ этномәдени өрісінің ену элементтердің белгілері көрінісі, этникалық заманауи үдерістерді әсер байланысты этникалық мәдениет құбылыстар көрінісі ерекше нақты нысандар болып табылады.

Этнографияға жатқызуға болатын объектілердің келесі санаттарын ерекшелеуге болады:

- архитектуралық ескерткіштер, этникалық топтың дәстүрлі стильде жасалған және этникалық топтың (және кейбір нақты жағдайларда, сәулетші ұлты ешқандай елеулі рөл атқарады) мәдени өміріне белгілі бір кезеңге байланысты;

- этнос өкілдерінің профессионалдық тиесілігін бейнелейтін діни ғимараттар, сәулет, өрнектегі дәстүрлі техникалар жиынтығымен ерекшеленеді;

- зираттарды, дәстүрлі құрылымдар, өз тілінде жазулар, өрнектері (ерекше жерлеу рәсімі бар зираттар) бар зираттар;

- дәстүрлі тұру орындары (тұрмайтын объектілер, бірақ сыртқы түрі мен ішкі орналасуын сақтаған; тұрған объектілер - дәстүрлі Интерьер, дәстүрлі тұрмыстық заттардың жиынтығы бар);

- елді мекендер, бір жинақы тұратын жері немесе көшелерінің дәстүрлі жоспары бар этникалық топ, тұрғын үй және шаруашылық құрылыстардың қамтамасыз ету орындарында, «этникалық стилі» сақтап қалуға арналған;

- дәстүрлі шаруашылық түріне сәйкес келетін шаруашылық объектілері: құдықтар, фонтандар, диірмендер;

- фольклорлық ансамбльдердің қатысуымен ұлттық мерекелер өткізу орындары, дәстүрлі киімдерді пайдалану;

- ұлттық қолөнер және дәстүрлі кәсіпті жандандыру орындары;

- этнографиялық мұражайы, этнографиялық тақырыптардағы көрме кешендері;

- ұзақ өмір сүретін жерлерде түрлі этникалық топтардың өкілдері құрған архитектуралық немесе діни ғимараттар кешені;

- этностық ерекшелігіне ие археологиялық объектілер (мәдени ескерткіштер).

14.9 Экскурсияға арналған дәстүрлі материалдарды таңдау

Этнографиялық тақырыпқа экскурсияны қазақтың этникалық ерекшеліктерімен, өмір салты және «қазақ» ұғымын түсіндіруден бастаған жөн. Бұл материал тарихи мұражайларда немесе экскурсияның бірінші объектісіне қозғалған кезінде беріледі. Экскурсияларды халықтың өмір мен қызметімен таныстырған жөн, себебі оларда өзіндік өмірлік тәртіп пен өмір сүру бейнесі қалыптасады. Адамдар сауда жасады, қолөнерімен айналысты, егін шаруашылығымен айналысты, бірақ ең негізгісі ауыл шаруашылығымен айналысты, көші -қон кезінде киіз үйлерін тікті. Жазғы және қысқы жайылымдардың арасындағы қашықтық 200-500 км құрады.

Қазақстанның барлық дерлік аудандарындағы мұражайларда қазақтың тұрғын үйінің макеті немесе өзі бар. Осы жерде «Киіз және оның безендіруі» тақырыпшасын ашуға болады. Осы тақырыпшаның алғашқы сұрақтарының бірі «тұрғын үй бөліктері» болуы керек. Онда шаңыраққа, одан кейін уық, керегеге және басқа бөліктеріне баса назар аударылады. Сондай-ақ, бақандарға (басты тірек) және оған байланысты нанымдарына назар аудару қажет. Киіз үйдегі ер адамдарға және әйел адамдар арналған бөліктерін, төр жағы мен оның негізгі мақсаты көрсетіледі. Киіз үйдің құрылысы тақырыптың екінші сұрағы болса, үшінші сұрақ безендіруге байланысты болуы керек. Ол күнделікті заттарды көрсету, сонымен қатар, текемет, сырмақ, басқұр, түс киізді дайындау ерекшеліктері көрсетіледі. Осы тақырып негізінде қазақ адамдардың жүріс -тұрысының маңыздылығы айтылады. Ең бірінші тыйым салынған отырыстың түрлері: иіліп отырмау (ауру адам), жерге қолмен сүйену (қайғы), белге таяну (күштің кетуі), бет және мағдайға таяну (мазасыздық, көңілсіздік), саусақтарды айқастыру, қолды бастан жоғары көреу немесе бастың артына жіберу, тізені құшақтау, аяқты алдыға жіберіп отыру, тізерлеп отыру (асыққанда). Ер адамдар малдас құруп, ал әйелдер оң аяғының үстіне қойып отыру керек. Көтерілген аяқтың тізесі есекке қарауы керек. Кейде қымыз құйған кезде осы бейнеде ер адамдар да отырған. Осы туралы М. Шахановтың «Қазақтардың дәстүрлі мәдениеті әлемі» кітабында сипатталған.

Қазақтардың үйлену тойлары этнографиялық экскурсияның маңызды тақырыпшасының бірі болуы керек. Бұл кіші тақырыпты ретімен ашып көрсету маңызды болып табылады: ең алдымен жастардың бір-бірімен сөйлесу мүмкіндіктері, олардың киімдері, құда түсу салты, қызбен жігіттің бірінші рет кездесуі, жастардың үйленуі, жар-жар, бет ашар, сыңсу әндері және т.б. киім, әшекейлер және олардың мағынасын айтуға болады.

Өзін-өзі басқару мәселелері:

1. Этнографиялық тақырыптарға экскурсия жүргізудің ерекшеліктері қандай?
2. Экскурсия барысында көрсету үшін қандай табиғи объектілері бар?
3. Қазақстан Республикасындағы қандай табиғат экскурсиялары ұйымдастырылады?

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

Сұрақ №1

Экскурсия ерекшелігін таңдаңыз:

- A) Экскурсияны жүргізуші экскурсоводтың болуы
- B) Экскурсоводтың қызығушылығының болуы
- C) Нақты ақпараттың болуы
- D) Корнекіліктің болуы, экскурсиялық нысандарды көрсету
- E) Экскурсанттардың болуы
- F) Көру ерекшелігінің болуы
- G) Экскурсияның қортындысының болуы
- H) Мәдени танымдық процесс

Сұрақ №2

Экскурсия ерекшелігін таңдаңыз:

- A) Мәдени-танымдық процесс
- B) Экскурсияның қортындысының болуы
- C) Көру ерекшелігінің болуы
- D) Экскурсанттардың белсенділігі
- E) Нақты ақпараттың болуы
- F) Экскурсия өткізу уақтысы
- G) Экскурсовод қызығушылығының болуы
- H) Алдын-ала белгіленген маршрут бойынша жүру

Сұрақ №3

Экскурсия кезіндегі зейін:

- A) Ырықты
- B) Саналы
- C) Пассивті
- D) Үйреншікті
- E) жігерлі
- F) Тұрақты
- G) Ырықсыз
- H) Әдейі

Сұрақ №4

Жаңа экскурсия дайындаудың кезендері:

- A) Экскурсияның мақсаттары мен міндеттерін анықтау
- B) Маршрут хронологиясы
- C) Тақырыбын анықтау
- D) Библиография дайындау мен қажетті әдебиеттер таңдау
- E) Нысан карточкаларын дайындау
- F) Маршрутты сипаттау
- G) Маршрутты айналып өту немесе айналып жүру

Н) Уақытын анықтау

Сұрақ №5

Объект карточкасына кіретін ақпарат:

- A) Ескерткішке байланысты тарихи оқиға
- B) Нысанның тек қазіргі атауы
- C) Нысанның тек бастапқы атауы
- D) **Ескерткіштің қорғалуы (кімге белгіленген)**
- E) Нысандарды бағалау
- F) Ескерткіш қандай экскурсияларда қолданылады
- G) Нысанның табиғи айналасы
- H) Уақытын анықтау

Сұрақ №6

Экскурсияның технологиялық картасының негізгі беті:

- A) **Экскурсанттар туралы ақпарат**
- B) Методикалық ескертулер
- C) **Экскурсияны белгілеген күн**
- D) Туристік мекеменің іс-әрекеті туралы нақты сипаттама
- E) **Экскурсия тақырыбының атауы**
- F) Экскурсия жүргізудің техникасы
- G) Экскурсия мақсаты мен міндеттері
- H) Экскурсия кезіндегі аялдамалар

Сұрақ №7

Экскурсияның технологиялық картасының негізгі беті:

- A) методикалық кережелер
- B) **Экскурсиялық мекеменің атауы**
- C) **Маршрут ұзақтығы**
- D) Туристік мекеменің қызметі туралы нақты ақпарат
- E) **Экскурсияны құрушылардың аты-жөні мен лауазымы**
- F) Экскурсия жүргізудің техникасы
- G) Экскурсияның мақсаты мен міндеттері
- H) Экскурсия кезіндегі аялдамалар

Сұрақ №8

Экскурсияның технологиялық картасының екінші бетінде:

- A) **Экскурсия мақсаты**
- B) Экскурсияны белгілеген уақыт
- C) **Нысандар белгіленген маршрут сызбасы**
- D) Экскурсиялық мекеменің атауы
- E) Экскурсия жүргізудің техникасы
- F) Экскурсияны құрушылардың аты-жөні мен лауазымы
- G) **Экскурсия міндеттері**

Н) Методикалық кережелер

Сұрақ №9

Мазмұны бойынша тарихи экскурсиялар бөлінеді:

- A) тарихи-өлкетанушылық
- B) библиографиялық
- C) әдеби-биографиялық
- D) тарихи-өндірістік
- E) тарихи-театрлық
- F) этнографиялық
- G) тарихи-биографиялық
- H) архитектура – қала құрылыстық

Сұрақ №10

Экскурсияны тындау карточкасы келесі пункттерді құрайды:

- A) экскурсия түрі
- B) өткізу орны
- C) топтың құрамы
- D) экскурсияны жүргізу техникасы
- E) экскурсияның аты мен тақырыбы
- F) экскурсовод туралы мәлімет
- G) транспорт түрі
- H) экскурсоводтың біліктілігі

Сұрақ №11

Экскурсияға кіргізілген нысандарды бағалау критерийлері:

- A) нысанның танымалдығы
- B) нысанның айқындылығы
- C) нысанның көлемі
- D) қаланың орталығында орналасуы
- E) қаланың тарихындағы рөлі
- F) нысанның мекенжайы
- G) нысанның биіктігі
- H) нысанның көрінісі

Сұрақ №12

Экскурсияның функциялары:

- A) мәдени бос уақытты ұйымдастыру
- B) ақпараттар
- C) физиологиялық
- D) тарихи-мәдени
- E) спорттық
- F) тәрбиелік
- G) спорттық

Н) этикалық

Сұрақ №13

Экскурсияның функциялары:

- A) мәдени ой-өрісті кеңейту
- B) тарихи-мәдени
- C) физиологиялық
- D) адамның қызығушылығын қалыптастыру
- E) этикалық
- F) спорттық
- G) ғылыми насихаттау
- H) тақырыптық

Сұрақ №14

Экскурсияға қатысушылардың құрамы және саны бойынша болады:

- A) қарт адамдар үшін
- B) жекеленген
- C) жергілікті халық үшін
- D) келуші туристер үшін
- E) қажылыққа барушылар үшін
- F) «қиын» жасөспірімдер үшін
- G) жұмыссыздар үшін
- H) әуесқойлар үшін

Сұрақ №15

Өткізу формасы бойынша экскурсиялар болуы мүмкін:

- A) қала сыртындағы экскурсия
- B) қалалық экскурсия
- C) дәріс-экскурсия
- D) мұражайлық экскурсия
- E) есеп беру-экскурсия
- F) оқыту экскурсия
- G) әңгіме-экскурсия
- H) жарнамалық экскурсия

Сұрақ №16

Логика заңдарының санына кіреді:

- A) үйлеспеушілік
- B) дәлелдер
- C) ақыл қорытындылары
- D) тепе-теңдік
- E) жеткілікті іргесі
- F) ой-пікірлер

- G) бірлесу
- H) талдау

Сұрақ №17

Экскурсия кіріспесіне талаптар:

- A) тақырыпты сапалы меңгеру
- B) қысқа айтушылық**
- C) ақпараттылық
- D) өнегелілік
- E) қызығушылық тудыру
- F) әдістемелік безендіру
- G) тарихи-мәдени бағалылық
- H) этнографиялық

Сұрақ №18

Экскурсиялар мазмұны бойынша болады:

- A) экскурсия-дәріс
- B) археологиялық**
- C) жаяу
- D) оқу
- E) автобустық
- F) этнографиялық**
- G) экскурсия-серуендер
- H) табиғаттанушылық**

Сұрақ №19

Экскурсиялар өткізу орны бойынша болады:

- A) калалық
- B) теплоходтық
- C) шолу
- D) қала сыртындағы**
- E) автобустық
- F) балаларға арналған
- G) жаяу
- H) мұражайлық**

Сұрақ №20

Тақырыптық экскурсияларды белгілеңіз:

- A) археологиялық**
- B) сынама
- C) жаяу
- D) өндірістік**
- E) ғылыми-атақты
- F) шолу

- G) оқу
- H) әдебиеттік

Сұрақ №21

Табиғаттанушылық экскурсиялар бөлінеді:

- A) ботаникалыққа
- B) геологиялыққа
- C) гидрологиялыққа
- D) жүйелілікке
- E) тақырыптыққа
- F) танымдыққа
- G) жарнамалыққа
- H) Саябақ жоспарымен таныстыратын экскурсияларға

Сұрақ №22

Архитектуралық-қала құрылыстық экскурсиялар мыналарға бөлінеді:

- A) қаланың архитектуралық құрылысын көрсететін экскурсиялар
- B) ескерткіш орындарын көрсететін экскурсиялар
- C) экзотикалық орындарды көрсететін экскурсиялар
- D) белгілі кезеңдегі архитектуралық құрылысты көрсететін экскурсиялар
- E) мұражай үйлерін көрсететін экскурсиялар
- F) ойын-сауық орталықтарын көрсететін экскурсиялар
- G) заманауи құрылыстарды көрсететін экскурсиялар
- H) саябақтар және гүл бақтарын көрсететін экскурсиялар

Сұрақ №23

Өнертану экскурсияларына жататын:

- A) әдеби-биографиялық
- B) тарихи-театралды
- C) тарихи-музыкалық
- D) мүсінші студиясы
- E) тарихи-әдеби
- F) өндірістік-тарихи
- G) әдеби-өнер
- H) жаңа ғимараттармен экскурсиялар

Сұрақ №24

«Экскурсовод портфелі» – ол...:

- A) документ көшірмелері
- B) экскурсия тақырыбындағы кітаптар
- C) экскурсанттар туралы мәліметтер
- D) суреттер мен көшірмелер

- E) суреттері бар папка
- F) объекттер тізімі
- G) маршрут схемасы
- H) методикалық өңдеу

Сұрақ №25

Экскурсовод шеберлігінің сипаттамалары:

- A) экскурсия әдістемесін білу қажет
- B) жақсы физикалық дайындық
- C) батылдылық
- D) экскурсия жүргізу методикасын терең білуі керек
- E) вокалдық қасиеті бар
- F) автокөлікті жүргізе білу
- G) кеңөркениет, эрудиция, мәдениеттің жоғары деңгейі
- H) айтысқа түсу шеберлігі

Сұрақ №26

Автобус маршрут әзірлеу кезінде басшылыққа алуы қажет:

- A) «Жолда жүру ережелері»
- B) мәдени мұра туралы заң
- C) Халықаралық стандарттар
- D) «Жолаушыларды тасымалдау ережесі»
- E) көрсету әдіс-тәсілдері
- F) әңгімелеу әдіс-тәсілдері
- G) «Транспорттық көлік Жарғысы»
- H) жақсы физикалық дайындық

Сұрақ №27

Экскурсия тақырыбы бойынша міндетті құжаттама:

- A) экскурсоводтардың жеке мәтіндері
- B) Әдістемелік әдістер тізімі
- C) тындау карточкасы
- D) шығармашылық тақырыптар тізімі
- E) шығармашылық жұмыстың тізімі
- F) объект карточкасы
- G) экскурсияның технологиялық картасы
- H) объекттер тізімі

Сұрақ №28

Экскурсия тақырыбы бойынша міндетті құжаттама:

- A) әдістемелік әдістер тізімі
- B) тақырыптық экскурсия жүргізетін экскурсоводтардың тізімі
- C) әдістемелік әдістер тізімі
- D) объект карточкасы (паспорты)

- Е) объекттер тізімі
- Ғ) тыңдау карточкасы
- Г) экскурсияның схемасы (карта)**
- Н) шығармашылық топтар тізімі

Сұрақ №29

Экскурсиялық маршрутты құрудағы талаптар:

- А) экскурсия кезінде объекттер арасы 10-15 минут уақыттан аспау керек**
- В) экскурсия кезінде объекттер арасы 20-25 минут уақыттан аспау керек
- С) халықаралық стандарттар
- Д) санитарлық таза, соның ішінде жайлы аялдамалардың болуы**
- Е) әдістемелік нұсқаулар
- Ғ) арнайы оқу-әдістемелік әдістері
- Г) логикалық ретпен объектілерді көрсету**
- Н) шығармашылық топтар тізімі

Сұрақ №30

Жаңа экскурсия дайындаудың сатылары:

- А) экскурсиялық объекттерді таңдау және оқу**
- В) маршрут хронологиясы
- С) тақырыпты ашу
- Д) «экскурсовод портфелін» жинау**
- Е) объектінің карточкасын толтыру
- Ғ) Маршрут сипаттамасы
- Г) жекемәтіндерді құру**
- Н) уақытты таңдау

№31

Жаңа экскурсия дайындаудың сатылары:

- А) маршрут хронологиясы
- В) тақырып таңдау**
- С) тақырыпты ашу
- Д) экскурсиялық материалдардың көздерін анықтау**
- Е) объектінің карточкасын толтыру
- Ғ) экскурсиядағы бақылау мәтінін дайындау**
- Г) маршрутсипаттамасы
- Н) уақытты таңдау

Сұрақ №32

Жаңа экскурсия дайындаудың сатылары:

- А) маршрут хронологиясы
- В) экскурсия жүргізудегі шеберлігі**
- С) маршрутсипаттамасы

- D) технологиялық картаны құру
- E) объекттің карточкасын толтыру
- F) экскурсия өткізуге рұқсат алу
- G) тақырыпты ашу
- H) уақытты таңдау

Сұрақ №33

Архитектуралық экскурсияның объекттері:

- A) ландшафт өнерескерткіштері
- B) табиғи ескерткіштер
- C) табиғи ландшафттар
- D) монументалдық-бейнелеу өнер ескерткіштері
- E) хайуанаттар бағы (зоопарк)
- F) ғимараттардың суреттері
- G) гравировка (нақыш)
- H) сәулетшілер өмірі мен шығармашылығына байланысты ескерткіштер

Сұрақ №34

Архитектуралық стильге жататындар:

- A) фронтон
- B) Күмбез
- C) эклектика
- D) балкон
- E) конструктивизм
- F) ғимараттардың суреттері
- G) модерн
- H) пилон

Сұрақ №35

Архитектуралық стильге жататындар:

- A) барокко
- B) балка
- C) коршау
- D) рококо
- E) пилон
- F) киоск (дүңгіршек)
- G) готика
- H) көше шамдары

Сұрақ №36

Архитектуралық экскурсияларда қолданылатын арнайы терминдер:

- A) пандус

- B) баллюстрада**
- C) шар
- D) көрсетілім
- E) әңгімелеу
- F) сюжет
- G) композиция
- H) арка**

Сұрақ №37

Архитектуралық экскурсияларда қолданылатын арнайы терминдер:

- A) сюжет
- B) көрсетілім
- C) ансамбль**
- D) күмбез**
- E) шар
- F) әңгімелеу
- G) фронтон**
- H) композиция

Сұрақ №38

Шағын архитектуралық формаларға жатады:

- A) субұрқақтар**
- B) өнеркәсіптік ғимараттар
- C) зауыттар
- D) күркелер**
- E) көпірлер
- F) қорғандар
- G) қоршаулар**
- H) ансамбльдер

Сұрақ №39

Көрсетілімнің міндеті:

- A) көрсетілімнің дұрыс тандалған нүктелері
- B) көрсетілімге ең тиімді уақыт
- C) экскурсанттар алдында тұрған экскурсиялық объекті көрсету**
- D) көрсетілімнің сюжеттілігі
- E) тақырыптан тыс объектілерден экскурсанттар назарын басқаға аудару білу
- F) жоқ болып кеткен объекті көрсету (тек суреттерде бар)**
- G) сол жерде болған тарихи оқиғаны көрсету**
- H) тарихи тұлғаның әрекеттерін көрсету

Сұрақ №40

Экскурсиялық әңгімелеуге қойылатын талаптар:

- A) қисындылық, ықшамдылық
- B) қолжетімділік
- C) қарапайымдылық
- D) көрсетіліммен байланыс**
- E) әңгімелеудің сюжеттілігі
- F) әңгімелеудің идеялылығы
- G) тақырыптылық, нақтылық**
- H) тарихи тұлғаның әрекеттерін көрсету

Сұрақ № 41

Көрсетілім талаптарына жатады:

- A) көрсетілімнің дұрыс таңдалған нүктелері**
- B) экскурсанттар алдында тұрған экскурсиялық объекті көрсету
- C) жоқ болып кеткен объекті көрсету (тек суреттерде бар)
- D) көрсетілімге ең тиімді уақыт**
- E) тарихи тұлғаның әрекеттерін көрсету
- F) көрсетілімнің сюжеттілігі
- G) тақырыптан тыс объектілерден экскурсанттар назарын басқаға аудару білу**
- H) сол жерде болған тарихи оқиғаны көрсету

Сұрақ №42

Экскурсиядағы әңгімелеудің ерекшеліктері:

- A) әңгімелеудің қозғалыс жылдамдығына тәуелділігі**
- B) сюжеттілік
- C) белсенділік
- D) әңгімелеудің көрсетілімге тәуелділігі**
- E) әңгімелеудің адресілігі**
- F) логикалық реттілік
- G) алдын ала шолу
- H) объекті жете бақылау

Сұрақ №43

Қосалқы мұражайлық қорға жатады:

- A) экспозиция
- B) схемалар, кестелер**
- C) мұражай коллекциясы
- D) үлгілер, макеттер**
- E) негізгі мұражайлық қор
- F) экспонаттар
- G) карта жоспарлары**
- H) көшірмелер

Сұрақ №44

Шағын архитектуралық формаларға жатады:

- A) зауыттар
- B) өнеркәсіптік ғимараттар
- C) көше шамдары
- D) дүңгіршектер
- E) көпірлер
- F) қорғандар
- G) қоршаулар
- H) ансамбльдер

Сұрақ №45

Негізгі мұражайлық қорға жатады:

- A) экспозициялар
- B) нобай
- C) мұражай коллекциясы
- D) модельдер, макеттер
- E) реконструкциялар
- F) экспонаттар
- G) үлгі
- H) кесте

Сұрақ №46

Қазақстанның бұрынғы астаналарын көрсетініз:

- A) Павлодар
- B) Орынбор
- C) Қызылорда
- D) Семей
- E) Алматы
- F) Омбы
- G) Түркістан
- H) Тараз

Сұрақ №47

Қазақстан мен Ресейдің бірігуінен кейін бекініс ретінде қалыптасқан Қазақстан қалалары:

- A) Шымкент
- B) Ақтау
- C) Верный
- D) Тараз
- E) Павлодар
- F) Түркістан
- G) Орал
- H) Семей

Сұрақ №48

Қазақстан аумағындағы петроглифтер:

- A) Ешкіөлмес
- B) Таңбалы
- C) Альтамира үңгірі
- D) Костенки
- E) **Тамғалы**
- F) Якима
- G) Хорсшу-Каньон
- H) Чумашилiк әшекейленген үңгірі

Сұрақ №49

Дүниежүзілік ЮНЕСКО тізіміне енген Қазақстанның экскурсиялық объектілері

- A) Айша-Бибі кесенесі
- B) Шарын каньоны
- C) Ақсу-Жабағылы қорығы
- D) **Тамғалы тастары**
- E) Өнші құмдар
- F) Байтерек монументі
- G) **Ходжа Ахмед Яссауи кесенесі**
- H) **Сарыарқа-даласы және Солтүстік Қазақстан көлі**

Сұрақ №50

Астана қаласында уникальды құрылыс салған шетел архитекторлары:

- A) Ренцо Пьяно
- B) Сергей Скуратов
- C) Заха Хадид
- D) **Норман Фостер**
- E) Рэм Колхас
- F) Сантьяго Калотрава
- G) **Кисе Курокава**
- H) **Манфредди Николетти**

Сұрақ №51

Ұлы Жібек Жолы кезіндегі Қазақстанның ежелгі қалалары:

- A) **Суяб**
- B) Жоғарғы Барысхан
- C) Қашғария
- D) Шаш
- E) **Тараз**
- F) **Яссы**

- G) Ақсу
- H) Хорезм

Сұрақ №52

Ұлы Жібек Жолы кезіндегі Қазақстанның ежелгі қалалары:

- A) Жоғарғы Барсхан
- B) Каялық**
- C) Тальхиз
- D) Кашгар
- E) Тебриз
- F) Хорезм
- G) Мерв
- H) Шавгар**

Сұрақ №53

Экскурсияда қызмет көрсетудің бабын табушы тобы:

- A) Тұрғылықты тұрғындар
- B) Балалар**
- C) педагогтар
- D) Арнайы еңбекшілер категориясы
- E) қонақ үйде демалушылар
- F) жастар**
- G) Ауыл тұрғындары**
- H) Ауыл шаруашылығымен айналысушы жұмысшылар

Сұрақ №54

Экскурсияда қызмет көрсетудің бабын табушы топтар:

- A) оқушылар**
- B) тұрғылықты тұрғындар
- C) Шетел туристері**
- D) Педагогтар
- E) Қонақ үйде демалушылар
- F) Шипажайда демалушылар**
- G) Арнайы еңбекшілер категориясы
- H) Ауыл шаруашылығымен айналысушы жұмысшылар

Сұрақ №55

Стандартты емес тематикалық экскурсияға жатады:

- A) Жазушының немесе әдебиет санлақтарының өмір сүрген жеріне саяхаттау**
- B) Табиғатқа экскурсия
- C) Ұлттық тағамдарды дегустация жасау экскурсиясы
- D) Ботаникалық баққа экскурсия
- E) Ауылшаруашылығы өндірісіне экскурсия**

- F) Қалаға экскурсия
- G) Зоопаркке бару экскурсиясы
- H) Тарихи орындарға экскурсия

Сұрақ №56

Мұражайлық заттың қасиеті:

- A) Кұжаттау
- B) Ақпараттылық**
- C) Айқындық
- D) тартымдылығы
- E) ғылымилық
- F) идеялылық
- G) бейнелілік
- H) көркемділігі

Сұрақ №57

Экскурсияда қойылатын келесі талаптар :

- A) Әңгімелеудің мәнерлігі
- B) көрсетудің қолжетімділігі
- C) ақпараттың анықтылығы**
- D) қарапайымдылық
- E) Әңгімелеудің көркемділігі
- F) мәннің маңыздылығы
- G) материалды ұсынудың позитивтілігі**
- H) нысанды баяндаудың анықтылығы

Сұрақ №58

Атақты ғалым-экскурстанттар:

- A) Ф.Л. Курлат**
- B) В. Даль
- C) Л. Бархаш
- D) Н.К. Крупская
- E) Б.В. Емельянов**
- F) Л.В. Луначарский
- G) К.Д.Ушинский
- H) Ч. Валиханов

Сұрақ №59

Экскурсия жүргізудегі техника мынадай ұйымдасқан сұрақтардан тұрады:

- A) топтың автобуста орналасуы
- B) экскурсоводтың топпен танысуы**
- C) автобустан шығу**
- D) жүргізушімен жұмыс

- Е) автобус ішіндегі жұмыс
- Ғ) Әңгімелеудің методикалық қолданысы
- Г) Көрсетудің методикалық қолданысы
- Н) экскурсанттардың автобустан объектке қарай қозғалысы

Сұрақ №60

Экскурсия жүргізудегі техника мынадай ұйымдасқан сұрақтардан тұрады:

- А) Топтың нысан қасында орналасуы
- В) Топтың автобус ішінде орналасуы
- С) жүргізушімен жұмыс
- Д) экскурсоводтың орыны
- Е) экскурсиядағы үзіліс
- Ғ) автобус ішіндегі жұмыс
- Г) Көрсетудің методикалық қолданысы
- Н) Әңгімелеудің методикалық қолданысы

Сұрақ №61

Экскурсия жүргізудегі техника мындай ұйымдасқан сұрақтардан тұрады:

- А) Жүргізушімен жұмыс
- В) Сұраққа жауап
- С) Автобус ішіндегі жұмыс
- Д) Көрсетудің методикалық қолданысы
- Е) Уақытты бақылау
- Ғ) микрофонмен жұмыс
- Г) Әңгімелеудің методикалық қолданысы

Сұрақ №62

Экскурсия өткізу орны бойынша:

- А) теплоходты
- В) кешенді
- С) шолу
- Д) автобусты
- Е) қала сыртында
- Ғ) балалар үшін
- Г) жаяу
- Н) өндірістік

Сұрақ 63

Мазмұны бойынша өнертану экскурсиялары бөлінеді:

- А) қолжетімді
- В) халық өнер кәсіпшілігі бойынша
- С) қаланың көрікті жерлері бойынша

- D) мәдениет қайраткерлерінің өмірі мен қызметі бойынша
- E) сенімді
- F) оқу
- G) этнографиялық
- H) тарихи-театрлық

Сұрақ 64

Мазмұны бойынша өндірістік экскурсиялар:

- A) әскери-тарихи
- B) археологиялық
- C) өндірістік-тарихи
- D) оқу
- E) автобусты
- F) этнографиялық
- G) өндірістік-экономикалық
- H) оқушылар үшін кәбі бағытталған

Сұрақ 65

Мазмұны бойынша әдеби экскурсиялар:

- A) әдеби-биографиялық
- B) әдеби-әскери
- C) өндірістік-тарихи
- D) оқу-әдеби
- E) тарихи-әдеби
- F) әдеби-көркемдік
- G) әдеби-экономикалық
- H) оқушыларға бағытталған

Сұрақ 66

Әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері:

- A) көруді қайта құру тәсілі
- B) сипаттау тәсілі
- C) көру монтажы тәсілі
- D) сипаттама беру тәсілі
- E) оқиғаны локализациялау тәсілі
- F) көруді салыстыру тәсілі
- G) түсіндіру тәсілі
- H) көру ұқсастығы тәсілі

Сұрақ 67

Әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері:

- A) түсіндірме тәсілі
- B) көруді қайта құру тәсілі
- C) көру монтажы тәсілі

- D) жариялама тәсілі
- E) оқиғаны локализациялау тәсілі
- F) дәйексөз тәсілі
- G) көруді салыстыру тәсілі
- H) интеграция тәсілі

Сұрақ 68

Әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері:

- A) көру монтажы тәсілі
- B) оқиғаны локализациялау тәсілі
- C) сұрақ-жауап тәсілі
- D) куәгерлердің деректері тәсілі
- E) көруді салыстыру тәсілі
- F) назар аудару тәсілі
- G) пікірталас жағдайы тәсілі
- H) көруді қайта құру тәсілі

Сұрақ 69

Әңгімелеудің әдістемелік тәсілдері:

- A) дербестендіру тәсілі
- B) көру монтажы тәсілі
- C) ауызша монтаждау тәсілі
- D) оқиғаны локализациялау тәсілі
- E) индукция тәсілі
- F) көруді қайта құру тәсілі
- G) қозғалыс тәсілі
- H) көруді салыстыру тәсілі

Сұрақ 70

Көрсетудің әдістемелік тәсілдері:

- A) алдын-ала көрсету
- B) экскурсиялық анықтама
- C) сипаттама тәсілі
- D) панораммалық көрсету
- E) репортаж тәсілі
- F) көруді қайта құру тәсілі
- G) сұрақ-жауап тәсілі
- H) зерттеу тәсілі

Сұрақ 71

Көрсетудің әдістемелік тәсілдері:

- A) экскурсиялық анықтама
- B) сипаттама тәсілі
- C) көруді монтаждау тәсілі

- D) репортаж тәсілі
- E) дәйексөз тәсілі
- F) оқиғаны локализациялау тәсілі**
- G) абстрактілеу тәсілі
- H) зерттеу тәсілі

Сұрақ 72

Көрсетудің әдістемелік тәсілдері:

- A) көруді салыстыру
- B) интеграция тәсілі**
- C) экскурсиялық анықтама
- D) сипаттама тәсілі
- E) көру үйлестігі тәсілі**
- F) репортаж тәсілі
- G) зерттеу тәсілі
- H) куәгерлер дерегі тәсілі

Сұрақ 73

Көрсетудің әдістемелік тәсілдері:

- A) куәгерлер дерегі тәсілі
- B) қозғалыстың әдістемелік тәсілі**
- C) экскурсиялық анықтама
- D) назар аударту тәсілі**
- E) сипаттама тәсілі
- F) мемориалды тақта тәсілі**
- G) репортаж тәсілі
- H) астастыру тәсілі

Сұрақ 74

Ерекше әдістемелік тәсілдер:

- A) салт-дәстүр элементтерін қолдану
- B) экскурсиялық анықтама
- C) куәгерлер дерегі тәсілі
- D) экскурсияға театрландыру элементтерін қосу**
- E) фольклор элементтерін қосу**
- F) сипаттама тәсілі
- G) репортаж тәсілі
- H) материал жанашылдығы

Сұрақ 75

Ерекше әдістемелік тәсілдер:

- A) сипаттама тәсілі
- B) зерттеу тәсілі**
- C) репортаж тәсілі

- D) дәйексөз тәсілі
- E) оқиға қуәгерлерімен кездесу
- F) материал жаңашылдығы
- G) үйлесімділігі
- H) музыкалық үзінділер тыңдату

Сұрақ 76

Табиғаттану экскурсиясының объектісі паспорты келесі мәліметтерді құрайды:

- A) өткізу орны
- B) су объектілерін сипаттау
- C) топырақты сипаттау
- D) объекті биіктігі
- E) объект қолжетімділігі
- F) өсімдіктер әлемі
- G) маусымдық құбылыстар
- H) халық-шаруашылық маңызы

Сұрақ 77

Табиғаттану экскурсиясының объектісі паспорты келесі мәліметтерді құрайды:

- A) жануарлар әлемі
- B) өткізу орны
- C) су объектілерін сипаттау
- D) «Қызыл кітапқа» енген жануарлар мен өсімдіктер
- E) объекті биіктігі
- F) пайда болуы
- G) ландшафт сипаттау
- H) топырақ сипаттау

Сұрақ 78

Мұражай экскурсияларының объектісі болып табылатын мұражай заттарының түрі:

- A) мәнерлік
- B) әдемілік
- C) заттық
- D) түпнұсқа
- E) бейнелеу
- F) көшірме
- G) дәлбедер
- H) фотографиялық

Сұрақ 79

Мұражай экскурсияларының объектісі болып табылатын мұражай заттарының түрі:

- A) мәнерлілік
- B) жазу**
- C) белер
- D) түпнұсқа
- E) кинокұжаттар**
- F) фоникалық**
- G) макеттер
- H) көшірмелер

Сұрақ 80

Туристік-экскурсиялық мекемелердің түрлері:

- A) туристік бюро
- B) ақпараттық орталық
- C) экскурсиялық бюро**
- D) ақпараттық бюро
- E) туризм федерациясы
- F) туристік агенттік**
- G) туристік ассоциация
- H) жарнама агенттігі

Сұрақ 81

Экскурсияны жүргізу техникасына кіретін сұрақтар: (дұрыс емес жауаптарды алып тастаңыз)

- A) экскурсоводтың автобустағы орны
- B) экскурсиядағы көрсету объектілерінің саны**
- C) экскурсия уақытының сақталуы
- D) экскурсия объектілерін арасындағы қозғалу ережесі
- E) экскурсияда жеке мәтінді қолдану
- F) микрофонды қолдану
- G) экскурсияның классификациясы
- H) бағыт бойынша қозғалу**

Сұрақ 82

V3 Экскурсияда қолданылатын ымдар: (дұрыс емес жауапты алып тастаңыз)

- A) бірге бөлісу
- B) көрсеткіш
- C) иллюстрациялық
- D) қайта құрушы
- E) түрткі
- F) эмоционалды**
- G) көрнекті**
- H) символды

Сұрақ 83

Көлемі бойынша Қазақстан қалалары бөлінеді:

- A) кішкентай
- B) ұсак
- C) нүктелі, таңбалы
- D) орташа
- E) жартылай ірі
- F) ірі
- G) мегалополистер
- H) үлкейтілген

Сұрақ 84

Экскурсовод білуі тиіс:

- A) автотранспортты басқара алу
- B) экскурсия бойынша жарнама беру
- C) **архив құжаттары мен материалдарымен жұмыс істей білу**
- D) бақылай алуы
- E) авторлық ауызша әңгіме мен көрсету дайындау
- F) «экскурсовод портфелі» үшін көрнекі материал дайындау
- G) экскурсанттар тобын қалыптастыру
- H) мотивация құру

Сұрақ 85

V3 Әңгіме формасымен байланысты әңгімелеудің әдістемелік тәсілі:

- A) индукция тәсілі (жалқы, жеке жағдайлардан жалпы қорытындылар шығаратын ойлау тәсілі)
- B) локализациялау тәсілі
- C) шегіну тәсілі
- D) материалдың жанашылдығы тәсілі
- E) дәйексөз тәсілі
- F) сұрақ – жауап тәсілі
- G) анықтама тәсілі
- H) репортаж тәсілі

Сұрақ 86

Оқиғаның сыртқы суретін сипаттаушы әңгіме тәсілдері:

- A) түсіндіру тәсілі
- B) дәйексөз тәсілі
- C) шегіну тәсілі
- D) сипаттау тәсілі
- E) **индукция және дедукция тәсілі**
- F) **сұрақ-жауап тәсілі**

- G) анықтама тәсілі
- H) репортаж тәсілі

Сұрақ 87

V3 Мемлекеттік ұлттық табиғи паркттеріне кіреді:

- A) Аксу-Жабағылы
- B) Бұйратау**
- C) Маркакөл
- D) Алтынемел
- E) Алакөл
- F) Батыс Алтай
- G) Іле Алатау**
- H) Торғай

Сұрақ 88

Мемлекеттік қорықтарға кіреді:

- A) Бурабай
- B) Үстірт**
- C) Ертіс орманы
- D) Барсақелмес**
- E) Ырғыз-Торғай
- F) Алматы
- G) Бетпак Дала
- H) Каркаралы

Сұрақ 89

Мемлекеттік қорықтарға кіреді:

- A) Каратау**
- B) Шарын
- C) Ертіс орманы
- D) Колсай
- E) Батыс-Алтай**
- F) Ырғыз-Торғай
- G) Бетпак Дала
- H) Үстірт**

Сұрақ 90

Табиғи резерватқа кіреді:

- A) Алтын Дала
- B) Шарын
- C) Ертіс орманы**
- D) Көлсай
- E) Батыс-Алтай
- F) Ырғыз-Торғай**

- G) Бетпак Дала
- H) Устірт

Сұрақ 91

Мемлекеттік ұлттық табиғи парктеріне кіреді:

- A) Ырғыз
- B) Ақсу-Жабағылы
- C) Көлсай
- D) Қарқаралы
- E) Алакөл
- F) Батыс Алтай
- G) Шарын
- H) Торғай

Сұрақ 92

Экскурсиялық объектілер классификацияланады:

- A) мазмұны бойынша
- B) мәнерлілігі бойынша
- C) сындарлылық бойынша
- D) маусымдық бойынша
- E) үнемділік бойынша
- F) функциялық тағайындауы бойынша
- G) архитектуралық ерекшелігі бойынша
- H) сақталу деңгейі бойынша

Сұрақ 93

Экскурсоводтың педагогикалық сапасына кіреді:

- A) экскурсия қатысушыларына деген құрмет
- B) білімнің жоғары деңгейі
- C) эмоционалдық
- D) жақсы кәсіби есте сақтау
- E) топты дұрыс тандай білу
- F) топтың назарын аударта білу
- G) экскурсиялық топтың психологиясын білу
- H) актерлық шеберлік

Сұрақ 94

Экскурсияның бақылау мәтіні келесі талаптарға жауап беруі қажет:

- A) кіріспесінің болуы
- B) қортындысының болуы
- C) материалды дұрыс баяндау
- D) анықтауларды, қорытындыларды айқын, логикалық қалыптастыра алу

- Е) бағыт бойынша қалыптасқан
- Ғ) ақпараттың шынайылығы, бағалау объективтілігі**
- Г) негізгі бөлімінің болуы
- Н) Мәтін тікелей пайдалануға дайын болуы қажет

Сұрақ 95

Жеке мәтіннің негізгі бөлімдері:

- А) кіріспе**
- В) тақырыпшалар
- С) негізгі бөлім**
- Д) маршрут
- Е) технологиялық карта
- Ғ) алғысөз
- Г) қорытынды**
- Н) экскурсия бағдарламасы

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Учебное пособие. М., 2002.
2. Емельянов Б.В. Экскурсионное обслуживание населения. М., 1983.
3. Ягофаров Г.Ф., Тынчерова З.В., Саипов А.А. Экскурсоведение. Алматы, 2001.
4. Гецевич Н.А. Основы экскурсоведения. Учебное пособие для географических специальностей вузов. Минск, 1988.
5. Герд В.А. Экскурсионное дело. Сборник статей по вопросам методики экскурсии. М., 1928.
6. Городская литературная экскурсия. Методические указания. М., 1981.
7. Городская обзорная экскурсия. Методические указания. М., 1975.
8. Архитектурно-градостроительные экскурсии. Методические указания. М., 1989.
9. Дьякова Р.А. История экскурсионного дела в СССР. М., 1981.
10. Ердаuletов С.Р. Достопримечательные места Казахстана. Алматы., 1989.
11. Ердаuletов С.Р. География туризма Казахстана Алматы: Казак университети, 2015
12. Ердаuletов С.Р. Туризм Казахстана: оқу құралы – Алматы: Бастау, 2015.-520 б.
13. Ушаков Д.С. Страноведение: Учебник 2015
14. Основы туристско-краеведческой работы. – 2-е изд., доп. Абишева З. М. 2018
15. Егембердиева К.Б. Туризмді дамытудың негізгі ретіндегі Қазақстандық Каспий маңы аймағының табиғи-рекреациялық ресурстары: географ. Ғыл. канд... автореф. – Алматы, 2010. – 17 б.
16. Экскурсиятану. Жалпы ред. бас . Абенова Е.А. 2015
17. Ақтымбаева Ә.С. Туризмдегі ақпараттық қамтамасыздандыру. 2017
18. Жакупов А.А. Павлодар облысының аумақтық рекреациялық жүйесінің табиғи-ресурстық әлеуеті. Нұр-Сұлтан, 2019. – 230 б
19. Ердаuletов С.Р., Исакова К.А., Артемьев А.М., Баяндинова С.М. Рекреационный туризм. 2017
20. Щербакова, С. А. Международный туризм. Экономика и география / С.А. Щербакова. - М.: Финансы и статистика, 2016. - 144 с.
21. Филиппова, И. Г. География туризма / И.Г. Филиппова, В.Л. Погодина, Е.А. Лукьянов. - М.: Бизнес-пресса, 2017. - 266 с.
22. Жакупов А.А., Джангельдина Д.И. Өлкетану: оқу құралы. Нұр-Сұлтан, 2019. 159 б.
23. Мазбаев О.Б., Асубаев Б., Токпанов Е. Туризм және өлкетану негіздері: оқу құралы. Астана: Фолиант, 2013. 152 б.
24. Маханова М. А. Организация туристского и гостиничного бизнеса. Учебное пособие. Астана, 2010. - 204 с.
25. Александрова, А.Ю. Международный туризм / А.Ю. Александрова. - М.: Аспект пресс, 2016.- 470 с.

ЭКСКУРСИЯ ІСІ САЛАСЫНДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕНГЕЙДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТЕРМИНДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ АУДАРМАСЫ

abilities of the guide экскурсоводтың қабілеттері. Экскурсияны жүргізе білу-бұл табиғи талант және экскурсиялық жұмыстың білімі мен тәжірибесін (іскерлігін) табандылықпен меңгеру. Бұл өнер жылдар бойы жалғасып келе жатыр. Әр адам өзінің сөз сөйлеуімен тыңдаушы - экскурсанттардың аудиториясын қызықтыра алатын, экскурсияға бөлінген қысқа уақытта көрсету объектісі туралы ақпаратты түсіну және қабылдау үшін жеткілікті түрде жеткізуге қабілетті тартымды шешен талантына (экскурсия-бұл бір актердің театры) ие емес. Экскурсовод энциклопедиялық білімге ие бола отырып, ең алдымен көрсету объектісі туралы сенімді, объективті және қызықты, байланысты әңгіме құру керек. Білімнің кең ауқымымен бір мезгілде ұйымдастырушылық қабілеттерге де ие болу қажет.

abstract конспект, резюме, үзінді, реферат, қысқаша шолу. Экскурсоводтың өзімен бірге жекелеген негізгі оқиғаларды, күнін, атын, титулдарын, атақтарын, объект элементтерінің атауларын және оның қасиеттерін егжей-тегжейлі сипаттай отырып, экскурсия мәтінінің қысқаша конспектісіне ие болғаны жөн.

acceptance of excursion экскурсияны қабылдау (тапсыру). Дайындалған жоспарлы немесе бастамашылық (экскурсиялық бюроның өндірістік жоспарына ұсынылатын) экскурсия маршруты мен көрсету және әңгіме объектілері көрсетілген жалпы және егжей-тегжейлі жоспарларды, жекелеген оқиғалардың кеңейтілген конспектілері бар мәтіндерді, көрсету объектілерін сипаттауды, маршруттық парақтарды және ГОСТ пен оның тапсырмаларына сәйкес басқа да ұйымдастыру құжаттамасын қамтуы тиіс. Құжаттама жиынтығы тапсырыс берушіге немесе ол тағайындаған комиссияға ұсынылады, байқау экскурсиясы жүргізіледі, қабылдау комиссиясы ескертулер мен бағалар береді, түзетулер енгізіледі және өндіріске экскурсия жасауға жол беріледі. Экскурсияны қабылдау және оны өндіріске жіберу хаттамасы жасалады. Экскурсияны қабылдау-тапсырудың жалпы талаптарын қызметтерді сертификаттау органы белгілейді.

adults ересектер. 25 жастан жоғары жастағы экскурсанттар.

advertising of excursions экскурсия жарнамасы. Экскурсиялық бюроның немесе туристік объектінің, мұражайдың қызметтерін жарнамалау жұртшылықты таныстыру және тұтыну нарығының бөлінген сегментін тарту бағыттылығы бойынша бөлінеді: (1) жеке экскурсанттың өзі, мысалы, қонақтар мен келушілер контингентінен және туристер санатына жатпайтын адамдардан, оның ішінде жергілікті халықтан, (2) қабылдау туроператорларымен немесе турагенттермен жасалған шарттар бойынша дестинацияға келетін туристердің ұйымдастырылған топтарынан.

afterexcursion work экскурсиядан кейінгі жұмыс. Экскурсия барысында экскурсанттарға базалық білімдерін байытатын көптеген жаңа жүйеленген ақпарат беріледі. Жұмысты дұрыс жеткізгенде экскурсанттардың бір бөлігі

қызықты тақырыпты зерделеуді жалғастыратыны сөзсіз. Экскурсовод жалпы сұрақтар мен тақырыптарды зерделеу бойынша қосымша ұсыныстар береді, мысалы, кітапты оқу, энциклопедия немесе сөздікке жүгіну, фильмді көру, басқа экскурсияларға бару, мұражай экспозициясын қарау немесе экскурсияда көргендерді ұғынуға, процестің немесе құбылыстың өзінің жеке көзқарасын қалыптастыруға назар аудару.

analysis and synthesis in excursion экскурсиядағы талдау және синтездеу. Талдау мен синтездеу - танымның әдістері.

habits of guide экскурсоводтың дағдылары. Бұл топтың назарын менгере білу, экскурсия кезінде оның көшбасшысы болу; аудиторияға еркін сөйлей білу, соның ішінде қоршаған ортаның шулы жағдайында. Тыңдаушылардың интеллектуалдық деңгейін сезіну, қажет болған жағдайда экскурсия мәтінін қайта құру (жеңілдету немесе қиындату, процестің ерекше егжей-тегжейін, олардың тарихи, әлеуметтік-саяси, экономикалық немесе техникалық өзара байланысындағы заттардың құбылысын көрсету), диалог жүргізу, нысанды көрсету, экскурсанттарға қысқа уақыт аралығында көрсету объектісінің мәні мен жеке егжей-тегжейлерін жеткізу. Тұрақты дағдылар экскурсиялық қызмет тәжірибесімен игеріледі.

bureau of methodical section of guides экскурсоводтардың әдістемелік секциясының бюросы. Секцияның жұмыс жоспарын анықтайтын және жаңа экскурсиялық маршруттарды әзірлейтін, сондай-ақ секция мүшелері өткізетін экскурсиялардың сапасын бақылайтын тәжірибелік экскурсоводтар тобы. Қазіргі уақытта экскурсиялық қызмет тәжірибесінде жоқ.

bus автобус. Жер үсті тасымалдарындағы ұжымдық пайдаланудағы дөңгелекті көлік құралдары. *Transportation* бөлімін қараныз, сондай-ақ Биржаков М.Б., Никифоров В.И. «Индустрия туризма: перевозки» - СПб.: ГЕРДА, 2001.

bus excursions автобустық экскурсиялар. Экскурсанттарды экскурсиялық объектілерге тасымалдау үшін автобусты пайдалануға негізделген экскурсиялар. Мазмұны бойынша шолу және тақырыптық болып бөлінуі мүмкін.

calling card визит карточкасы, аналогы *visiting card*. Тығыз картоннан жасалған шағын тіктөртбұрыш, онда 1) аты, жұмыс орны, лауазымы және байланыс ақпараты (пошталық мекен-жайы, телефоны, телефакс, пейджер, электрондық пошта, WEB-бет) 2) ұйымның атауы, байланыс ақпараты көрсетіледі. Визит карточкасы жеке имидж қалыптастыру құралы болып табылады. Іскерлік келіссөздер, қонақтарды қабылдау кезінде визит карточкаларымен алмасады.

camelcade түйелер керуені. Шөл және дала жағдайында, әдетте, бір-бірінен соң бірі жүк тиеген жануарлар тобының жүруін ұйымдастыру қабылданған. Бұл жолмен жүріп-тұру әдісі көптеген жануарларға үйреншікті. Жүргізуші-белгіленген мақсатқа жетудің ең оңтайлы және қауіпсіз жолын тандайды. Әдетте, туристердің сафариі бәдуиндерге түйемен сапары осылайша жүзеге асады. Экскурсанттар екі адамнан (шамамен дене бітімі мен салмағына тең)

түйелердің арқасына бекітілген арнайы себеттерге отырғызылады және экскурсиялық объектіге жақын арақашықтықта болады. Аса ірі денелі және салмақты туристерді тасымалдау кезінде қиындықтар туындауы мүмкін. Түйеге және кез келген басқа жануарға міну әдеттер мен белгілі бір дағдыларды талап етеді (түйе жүрген кезде қатты теңселеді және туристі құлатып кетуі мүмкін). Күн батқан кездегі құмды барханның фонындағы түйелер керуені-әдемі объект және суретке түсіру үшін керемет сюжет болып табылады.

certification of guides экскурсоводтарды аттестаттау. Халыққа, туристерге, дестинация қонақтарына экскурсиялық қызмет көрсетуге жіберу үшін экскурсоводтардың білімі мен тәжірибесін мерзімдік тексеру рәсімі. Не ірі экскурсиялық ұйым, экскурсиялық бюро, ірі мұражайдың экскурсиялық бөлімі шеңберінде өткізіледі, сондай-ақ аттестаттауды оқу орталығы немесе туристік орталықтың экскурсоводтар қауымдастығы жүргізе алады.

obligations of the agent экскурсиялық агенттің, экскурсиялық бюро қызметкерінің міндеттері-экскурсияны өткізу үшін туристік орталыққа жеке тұлғалар тобын жинау. Мұндай агенттер туристік орталыққа келушілер (қонақтар мен туристер) жиналатын жерлерде экскурсиялық дүңгіршектерді пайдаланады. Клиенттерді тарту үшін сыртқы жарнама, дыбыстық және жарық жарнама пайдаланылады. Сондай-ақ агент кәсіпорындарда, сондай-ақ туристік фирмаларда экскурсияларды жоспарлы өткізуге келісім-шарт жасай отырып жұмыс жүргізеді.

obligations of the excursionist экскурсанттың міндеттері: белгіленген уақытта экскурсияда жиналу орнына келу, экскурсия маршруты бойынша топпен бірге жүру, экскурсоводтың нұсқауларына сәйкес экскурсия жоспары бойынша мәтінді мұқият тындау және объектіні қарау, объектіде болу ережелерін, соның ішінде қауіпсіздік ережелерін бұзбау, басқа экскурсанттарға экскурсия материалдарын қабылдауға кедергі жасамау.

obligations of the guide экскурсоводтың міндеттері: экскурсанттардың (оқушылар, жастар, ересектер, мамандар және т. б.) деңгейіне сәйкес немесе жеткілікті деңгейде өткізу үшін экскурсия материалдарын дайындау және өзектілендіру, қажет болған жағдайда экскурсия объектісі мен маршрутын қосымша қарау, экскурсияға жиналу орнына келу, экскурсанттар тобын қарсы алу, шығарып салушыдан немесе турбасшыдан экскурсия өткізуге жол парағын, жүкқұжатты, ордерді, ваучерді (немесе өзге де құжатты) алу, экскурсияға қатысушылардың санын қайта есептеу, экскурсияның тақырыбын, экскурсияның жоспарлы бағыты бойынша топты алып жүру және экскурсияның мәтінін көрсету жоспарына сәйкес оқу, экскурсанттардың сұрақтарына жауап беру және қосымша түсініктемелер беру, топты маршруттың соңғы нүктесіне дейін алып жүру, дәретханаларды көрсету, көрсету объектісінен шығу, қажет болған жағдайда экскурсиялық автобусты табуға көмектесу.

concepts or definitions at excursion экскурсиядағы ұғымдар. Экскурсияға алынған ақпаратты ұғыну барысында адам жеке және топтық заттардың, үдерістердің, оқиғалардың образдары туралы түсінеді және олардың уақыт пен

кеңістікте бірыңғай өзара байланысын, сондай-ақ белгілі бір шамада басқа объектілермен арақатынасын ұғынады.

cultural and educational work мәдени-тәрбие жұмысы. Бұл халықтың рухани тәрбиесі мен саяси ағартуына, олардың жалпы мәдени деңгейін көтеруге, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, бос уақытын ұйымдастыруға ықпал ететін іс-шаралар жүйесі. Мәдени-бұқаралық жұмыс бойынша жалпы алғанда клуб мекемелерінің, бұқаралық кітапханалардың, мәдениет және демалыс саябақтары мен бақтарының, мұражайлардың, кинотеатрлардың, театрлардың және басқа да мәдениет мекемелерінің, сондай-ақ радио мен теледидардың бағытталған қызметін-оқу орындарынан тыс ұйымдастырылған, адамның мәдени өсуіне ықпал ететін кез келген қызметі түсіндіріледі.

cultural and welfare facilities мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету. Қызмет көрсету термині әдетте халыққа қызмет көрсету үдерісіне жатады.

cultural area мәдени ареал-белгілі бір белгілері бар немесе басым мәдени бағдарды бөлетін бірқатар қоғамдармен сипатталатын географиялық аймақ. Мәдени ареал теориясын американдық антрополог А. Кребер жасаған.

cultural artifacts мәдени артефактілер. Белгілі бір физикалық сипаттамалары, сондай-ақ белгілік және символдық мазмұны бар кез келген жасанды қолдан жасалған объект. (1) заттар, киім, тұрғын үй, жолдар және т.б. (2) қоғамның рухани өмірінің феномендері (ғылыми теориялар, суеверия, өнер туындылары, фольклор).

cultural communication Мәдени коммуникациялар. Қоғамдық өмірде бар ақпарат – идеяларды, көзқарастарды, пікірлерді, бағалауларды, білімдерді, сезімдерді және т.б. индивидтен индивидке, топтан топқа беру үдерістерінің жиынтығы; сондай-ақ мұндай ақпарат берілетін және қабылданатын институттар мен арналар, мәнерлі нысандар.

cultural contact мәдени байланыстар. Өз негізінде мәдени алмасуды көздейтін қоғамдастықтардың іскерлік қатынастары. Диффузия процесіндегі мәдениеттердің жанасуы.

cultural centre мәдени орталық. Американдық этнограф және антрополог Ф. Боастын ғылыми жорығына енгізілген мәдениеттанулық ұғым: түсінік мәдени белгілердің ең үлкен "тығыздығын" анықтайды. Әдетте мәдени құндылықтар мен коллекциялар, мұражайлар, өнер туындыларының жиналыстары, кітапханалар, театрлар, Концерт залдары, оқу және ғылыми мекемелері. Әдетте мұндай орталық мәдени туризмнің тартымды туристік орталығы болып табылады (танымдық, білім беру, іскерлік және ғылыми және басқа да түрлері).

cultural exchange мәдени алмасу. (1) бір-бірінен өзгеше мәдени құндылықтарды немесе ақпарат алмасу орын алатын мінез-құлық нормаларын тасымалдаушы болып табылатын адамдардың коммуникация процесі. (2) өркениеттердің өзара іс-қимылы. Мәдени делегациялармен алмасу, семинарлар, симпозиумдар, коллоквиумдар, ғылыми сьездер өткізу, сондай-ақ мәдени құндылықтар, коллекциялар (қайтарымды, өтемдік немесе қайтарымсыз негізде) алмасу сияқты кең түсінік.

demonstration көрсетілім, аналогы *display, showing*. Келушілердің, экскурсанттардың, туристердің көру арқылы қабылдауы үшін туристік қызығушылық объектісін, экскурсиялық объектіні ұсыну.

direction жол, бағыт (экскурсиялар, жорықтар қозғалысы), аналогы *line, route*. Жол, арна және т. б. желісінің бағыты.

disposition бейімділік. Бейімділік-өмір сүрудің таңдауын сипаттайтын адам сипатының шегі.

document құжаттық дереккөз, құжат. Өр түрлі колжетімді оқылатын нысандағы оқиғалар, құбылыстар, процестер туралы ақпараттық жолдаманы (мәтіндік, графикалық, мәтіндік-графикалық, дыбыстық басқа қабылдау үшін колжетімді) камтитын және жеткізетін материалдық зат. Құжат деп ақпаратты уақыт пен кеңістікте беруге арналған қатты (қағаз, тас, мата, кино мен бейнетаспаға) немесе электрондық тасымалдағыштағы мәтіндік немесе мәтіндік-графикалық ақпараттық хабарлама түсініледі. Мысалы, Вавилон патшасы Хаммурапи (немесе Хаммураби, I-ші Вавилон әулетінің VI-ші патшасы, 55 жыл патшалық етті. Ол өзінің билігімен бүкіл Вавилон облысын біріктіріп, Вавилонды Азияның мәдени және саяси астанасы етті.). Кодекс Вавилонның басты ғибадатханасында орнатылған тас стелінде жазылған. Стела қазіргі уақытта Луврда. Қараңыз *Code of Hammurapi, The*. Құжаттық (кейде құжаттық терминдерді кездестіруге болады) деректер мұрағат қоймаларында, кітапханаларда, мұражайларда шоғырланған және адам қоғамының өмірі мен қызметі және өркениеті туралы құнды ақпараттан тұрады.

documentation құжаттық (құжаттық) растау, аналогы *documenting*. Растау жазбаша, тестілік-графикалық құжат түрінде, электрондық тасымалдағышта болуы мүмкін. Материалдық зат, үлгі, физикалық құбылыстар мен тарихи оқиғаларды бақылау түрінде де кездеседі.

Educational excursions оқу экскурсиялары. Экскурсоводтарды даярлау бойынша курс студенттеріне немесе тыңдаушыларына арналған экскурсоводтардың біліктілігін арттыру немесе оқу мақсатында өткізілетін экскурсиялар жиынтығы. Әдістемелік жұмысқа жауапты тұлғалар экскурсиялық ұйымдарда тыңдаушылардың экскурсиялық әдістемені қолдану дағдыларын пысықтау, экскурсияны және т.б. өткізу тәсілдерін жетілдіру мақсатында сабақ нысандарының бірі ретінде өткізіледі.

emotion эмоция, эмоциялар. Адамның сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерге реакциялары, оқиғаларды және қоршаған ортаны сезімтал қабылдаудың, жан күйзелісінің барлық түрлерін қамтиды. Олар адамның және оның ағзасының рухани және физикалық қажеттіліктерінің қанағаттандырылғандығын немесе қанағаттандырылмағандығын білдіреді. Жоғары әлеуметтік қажеттіліктер негізінде сараланған және тұрақты эмоциялар интеллектуалдық, адамгершілік, эстетикалық сезімдерге ие.

excuse экскурс, аналог *digression*. Экскурсанттарға белгілі ғылыми немесе өнертанулық термин, тарихи және өмірбаяндық анықтамалар мен басқа да ақпараттар, сайып келгенде, басты тақырыптың жақсы ашылуына ықпал ететін түсініктеме беру қажеттілігінен туындаған экскурсияның басты тақырыбынан

ауытқу. Сондықтан экскурсия жетекшісі экскурсанттың назарын аударатын, бос, негізделмеген экскурсиялардан аулақ болу керек.

excursion экскурсия, аналог *conducted tour*. Экскурсовод пен экскурсанттардың бірлескен қызметі нәтижесінде адамның қоршаған ортаны танып-білуінің мақсатты көрнекі процесі, олар орналасқан жерде немесе коллекция қоймаларында, табиғи құбылыстардың ерекшеліктерін, қазіргі тарихи жағдайларды, тұрмыс элементтерін, дестинацияның өмір сүру салтын белгілі бір бағыт бойынша қозғалу процесінде зерттеуге бағытталған. Саяхаттың құрамдас бөлігі болуы мүмкін. Соңғы экскурсияға қарағанда, экскурсанттың түнге тоқтауын көздемейді. (1) білім беру, танымдық, ғылыми, ойын-сауық және өзге де мақсатпен мұражайларға, көрмелерге, тарихи ескерткіштерге, туристік орталықтарға ұжымдық бару. (2) экскурсоводтың сөзін қоса отырып, көрсету объектілерін алдын ала әзірленген қабылдау процесі арқылы қоршаған ортаны танудың көрнекі процесі (көрсету). (3) экскурсия, жол жүру, серуендеу жасайтын тұлғалардың (экскурсанттардың) ұйымдастырылған тобы.

excursion business экскурсиялық іс. Экскурсиялық қызметтерді дайындау, ұйымдастыру және сату бойынша қызмет.

excursion division экскурсиялық бөлім.

excursion fare экскурсиялық тариф, аналог *tour-basing fare*.

excursion material экскурсиялық материал,

storing of an excursion material by the tourist экскурсанттың экскурсия материалын есте сақтауы.

excursion's method экскурсиялық әдіс.

excursion methods экскурсиядағы әдістер. Экскурсиялық теория мен практикада келесі әдістер ажыратылады: (1) көрнекі, практикалық, елестету, жаттығулар, индуктивтік, дедуктивтік, жетілген, иллюстрациялық-жетілген, репродуктивті, ішінара-іздеу, зерттеу, ұқсастықтар, салыстыру, ұқсастықтар бойынша ассоциациялар, орын мен уақыт бірлігі, уақыт тәртібі бойынша және басқалар.

excursion modes экскурсиялық тәсілдер. Экскурсоводқа экскурсиялық нысандарды бақылау мен зерделеуді ұйымдастыруға көмектесетін типтік тәсілдер. Олардың ішінде экскурсияны өткізудің негізін құрайтын әдіс-тәсілдер бар, жалпы жағдайда-көрсету және әңгімелеу тәсілдері.

excursion object экскурсиялық көрсетілімнің материалдық негізі. Туристік қызығушылықты білдіретін өзінің мәні, нысаны және мазмұны бойынша жылжымайтын немесе қозғалатын объект өзінің мәні. Бұл адамзат тарихының ескерткіштерінің барлық және кез келген түрлері, экскурсия объектілері бола алатын мұражай коллекциялары. Ескерткіштер тарихи, археологиялық, сәулет, қала құрылысы, өнер, ғылым және техника, сондай-ақ құжаттық (құжаттық, жазба ескерткіштері) болып бөлінеді.

excursion office экскурсиялық бюро (саяхат және экскурсия бюросы). Негізгі қызметі әдістемелік дайындық, туристік қызығушылық орындары мен объектілері бойынша экскурсиялар ұйымдастыру және өткізу, тұрғындардың

және дестинацияға келушілердің бос уақытын ұйымдастыру болып табылатын кез келген ұйымдық-құқықтық нысандағы кәсіпорын. Экскурсиялар жасау, сату және өткізумен, экскурсиялық қызметтердің басқа түрлерін көрсетумен айналысатын ұйым.

excursion organizer экскурсияны ұйымдастырушы. (1) кәсіпорын, мысалы, экскурсиялық бюро, саяхат бюросы, тұрғындар мен дестинацияға келушілер үшін экскурсияны ұйымдастырушы болып табылатын қалалық экскурсиялық бюро (ауданда, туристік орталықта, кешенде, тораптық көлік терминалында, санаторийде, демалыс үйінде және т.б.). Жұмыстың едәуір бөлігін жергілікті кәсіпорындар мен олардың қызметкерлеріне жоспарлы тапсырыстар бойынша қызмет көрсету құрайды. Экскурсияны ұйымдастырушы ретінде жұмыс белгілі бір дайындық пен базалық білімді, шеберлік пен тәжірибені талап етеді. (2) экскурсиялық өнімді өткізу процесін ұйымдастыру жөніндегі маман. Ірі туристік орталықтарда экскурсиялар ұйымдастырушыларын, атап айтқанда экскурсоводтарды аккредиттеу және аттестаттау тәртібі белгіленеді.

excursion party or group экскурсиялық топ. Экскурсия жетекшісі басшылығымен объект бойынша немесе бағыт, жол бойынша экскурсия жасайтын экскурсияға қатысушылар. Топтың саны 20-25 адамға дейін, әдетте, объектіні, мұражайды тексерудің нақты мүмкіндіктеріне, сондай-ақ осы объектіде экскурсоводтың сөзін тыңдау мүмкіндігінің критерийлері бойынша белгіленеді. Экскурсиялық топтың ең аз саны экономикалық факторларға сүйене отырып белгіленеді. Белгілі бір жағдайларда (мысалы, шағын делегацияға, жеке тапсырысқа қызмет көрсету) топ 2-3 адамға дейін аз болуы мүмкін.

excursion performance экскурсиялық спектакль. Көркем әдебиет шығармаларынан сюжет негізінде әдеби-көркем экскурсияны өткізу түрі. Мұндай экскурсияның маршруты көркем шығарманың әрекеті немесе сюжеті дамиды тарихи орындарға салынады.

excursion propagation экскурсиялық насихат. Экскурсия арқылы ғылыми-техникалық және әлеуметтік-мәдени білімді насихаттауға бағытталған экскурсия әдістері. Насихаттаудың негізгі принциптері: ғылымилық, идеялық, өмірмен нақты байланыс, тәрбие қызметі.

excursion situation экскурсиялық жағдай. Экскурсоводтың, экскурсанттардың және экскурсияға баратын объектінің белсенді қарым-қатынасын тудыратын жағдайлар жиынтығы.

excursions theory экскурсиялық теория. Табиғат пен қоғамның табиғи даму заңдылықтарын бейнелейтін экскурсиялық істің негізіне алынған тәжірибені, көзқарастарды, идеяларды, түсініктерді, қоғамдық экскурсиялық тәжірибені жалпылау. Бұл экскурсоводтанудағы білімнің дамып келе жатқан жүйесін құрайтын жалпыланған ережелер жиынтығы. Сондай-ақ, бұл объективті шындықтың маңызды байланыстарының даму заңдылықтары туралы тұтас және нақты түсінік беретін идеялар жүйесі мен аяқталған ғылыми білімнің нысаны.

excursion terms экскурсиялық терминдер. Экскурсиялық қызметпен байланысты қатан белгілі бір ұғымдарды білдіретін сөздер.

excursion ticket саяхатшыға арзан бағамен бірқатар экскурсияларға бару мүмкіндігімен туристік орталыққа ұзақ уақыт сапар жасауға мүмкіндік беретін экскурсиялық билет.

excursioner экскурсиялық бюро қызметкері, экскурсовод, экскурсияны ұйымдастыру жөніндегі маман. Терминнің орыс тілінде аналогы жоқ. XX ғасырда экскурсионист, экскурсияны ұйымдастырушы ретінде терминдерді түсіндіру тәжірибесі болды. Экскурсионист-экскурсиялық процесті зерттеумен айналысатын, әртүрлі сипаттағы экскурсиялар жүргізу әдістемесін жасайтын ғалым. XX ғасырдың 20-шы жылдары экскурсоводтанудың теориясы мен тәжірибесіне енгізілген термин Петроград ғылыми – зерттеу экскурсиялық институтының қызметкерлерін (1921-1924 жж.) ғалым – экскурсионистер деп санауға болады.

excursionist экскурсант, экскурсияға қатысушы, сондай-ақ экскурсант (female), көп. экскурсанттар, аналогы sightseer, tourist; participant in (conducted) tour or excursion; person on an excursion.

experience of excursion экскурсоводтар тәжірибесі, зерттеу және жалпылау.

experienced (skilled) guide арнайы білім алған және кәсіби қызмет тәжірибесі, сондай-ақ тиісті диплом, білім туралы сертификаты бар білікті экскурсовод.

gallery (1) ұзын жабық ашық бөлме, онда әдетте бойлық қабырғалардың бірін колонналар немесе бағаналар, ал кейде балюстрадтар ауыстырылады. Барокко дәуірінде еуропалық сарай архитектурасында галереяның жана түрі - бойлық қабырғалардың бірінде үлкен терезелердің тұтас жанында үлкен зал бар. Мұндай бөлмелерде әдетте сарай иелерінің көркем коллекциялары орналасқан. Кейінірек, дәстүрлерге байланысты галереялар көркем мұражайлар, сондай-ақ олардың бөлімдері деп атала бастады, сондай-ақ өнер заттарының тұрақты көрме-сатылымы да бар. (2) көру залының жоғарғы қабаты (галерка).

guide экскурсовод, маман, гид, экскурсиялық бюроның, мұражайдың, көрмелердің, сондай-ақ басқа да мамандандырылған ұйымдардың қызметкері, туристік қызығушылық объектілерін (туристік орталықтардың, мұражайлардың, ескерткіштердің көрікті жерлері, экскурсанттарға алдын ала әзірленген және жүйелі дайындалған экскурсиялар бойынша түсініктемелер беретін экскурсиялар өткізеді. Сондай-ақ, экскурсоводка (female, сирек қолданылады), *tour guide* аналогы.

improvisation in excursions экскурсиялардағы импровизация.

industrial excursions өндірістік экскурсиялар.

map карта.

methodicalness әдістемелілік.

methodist әдіскер, аналог *methodologist*.

methodological әдіснамалық.

notification on procedure әдіснамалық кеңес.

methodology әдіснама,

mode of transport экскурсанттарды тасымалдауға арналған көлік түрі-паланкин, велосипед, автобус, трамвай, троллейбус, темір жол, әуе, су (өзен және теңіз) көлігі.

model excursion көрсету экскурсиялары.

modified өзгергіш.

monument of history and culture тарих және мәдениет ескерткіштері.

museology Мұражай ісі, Мұражайтану. Мұражайлар тарихын, музей ісінің теориясы мен әдістемесін зерттейтін ғылыми пән, аналог *Museum management studies*.

museum мұражай. Табиғи тарих, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін жинақтау, сақтау, зерделеу, танымал ету жөніндегі қызметті жүзеге асыратын ғылыми-зерттеу және ғылыми-ағарту немесе оқу мекемесі. Экспонаттар мен коллекциялардың мақсаты мен сипаты бойынша мұражайда тарихи, техникалық, ауыл шаруашылық, зоологиялық, табиғи-ғылыми, өнертанушылық, әдеби, мемориалдық, кешенді және т.б. ажыратылады.

parameters of subjects of excursions экскурсиялар тақырыптарының көрсеткіштері.

parameters of an estimation of objects объектілерді бағалау көрсеткіштері .

pass жолдама, топтық немесе көліктегі абонементтік билет, аналог *permit, authorization ticket for a group tour*.

pause on excursion экскурсиядағы үзіліс ("ауа"), *interval* аналогы, *rest on excursion*. Экскурсовод үзіліссіз сөйлемеуі керек. Бұл экскурсантты шаршатады, оның назарын аударады. Экскурсия барысында экскурсанттарға: көрсету объектісін өз бетінше бақылауға, естілген және көргендері туралы ойлануға, ақпарат алмасуға және компаньонмен, экскурсияның басқа да қатысушыларымен пікір алмасуға, экскурсоводқа сұрақтар қоюға, демалуға мүмкіндік беретін жоспарлы кідірістер көзделуі тиіс.

places of interest достопримечательности, аналог *sights*.

polemic tendencies in excursion экскурсиядағы полемиялық үрдістер.

portofolio of the guide экскурсовод портфелі-экскурсияны өткізу барысында қосымша материал мен құралдар ретінде экскурсовод пайдаланатын ақпараттық материалдар жиынтығы (фотосуреттер, карталар, схемалар, құжаттардың көшірмелері, картиналардан репродукциялар және басқалар).

practical methods тәжірибелік әдістер.

preexcursion work экскурсияға дейінгі жұмыс. Экскурсияны дайындау, әдеби көздерді зерттеу, экскурсияның жоспарын, мәтіндерді, экскурсовод портфелінің иллюстрациялық материалдарын құрастыру, экскурсияның бағытын анықтау, егер ашық ауада экскурсия болса, ауа-райының жағдайы мен болжамы. Экскурсия басталғанға дейін, егер мұндай мүмкін болса: топ қайдан келді, экскурсанттардың дайындық деңгейі қандай, кесте бойынша экскурсияға бөлінген уақытты, қарсы алу және шығарып салу орнын, автобустың тұрақ орнын, ақпараттық материалдарды, экскурсиялық топқа қатыстылығы

көрсетілген автобустың тактайшасын анықтау қажет.

preparation of new excursion жаңа экскурсияны дайындау.

program of excursion экскурсия бағдарламасы. Экскурсияның атауы, тақырыптық бағыты, экскурсияның маршруты мен тірек нүктелерінің қысқаша сипаттамасы, экскурсияның уақыты (ұзақтығы, объектіде болу тәртібі мен уақыты), қызметтердің тізбесі, көлік түрлері, экскурсияның басталу және аяқталу орны, экскурсанттарды жинау орны. Топтарды жинау орнына келу (және кету) үшін қоғамдық көліктің түрлері мен кестесі. Экскурсия оқылатын тіл. Экскурсия кім үшін ұсынылады. Балалармен, сондай-ақ карт экскурсанттардың қатысу мүмкіндігі. Тамақтану мүмкіндіктері. Климаттық ерекшеліктері, керек-жаракқа және жабдыққа қойылатын талаптар. Бағдарламаға қосымша ақпараттық материалдар, схемалар, карталар, иллюстрациялар, буклеттер қоса берілуі мүмкін.

questionnaire сауалнама, экскурсантқа жауап беру ұсынылатын сұрақтарымен шағын формуляр. Әдетте сауалнама экскурсанттар мен ағындардың көп шоғырланған негізгі орындарында жүргізіледі. Дәл осы жерде экскурсантта сауалнаманы толтыру үшін бос уақыттың бірнеше минуты болуы тиіс, бірақ ол топтан артта қалмағанын тым кідіртпеуі керек. Егер сауалнама ауызша жүргізілсе, оны маман толтырады.

reception (1) кездесуге қабылдау (рәсім, қонақтарды, туристерді, келушілерді қарсы алу рәсімі), аналог welcome. Барлық халықтардың дәстүрлерінде қонақтарды қуана қарсы алу. Қонақжайлылық термині бар. Мейманға ең жақсы нәрсе ұсынылады, құрмет пен назар көрсетіледі. Қонақтар арасында шақырылған invited және шақырылмаған uninvited. Дәстүр бойынша шақырылған қонақ болу керек, сонда favorable reception қолайлы қабылдау, hearty welcome қуанышты қабылдау, cordial or warm welcome (to) жүрепкеп жылы қабылдау.

reception (2) қабылдау, іс-шара, ресми кешкі ас, фуршет, түскі ас, кездесу.

rights and obligations of the guide экскурсоводтың құқықтары мен міндеттері. Тұтынушыларға, экскурсиялық бюро қызметкерлеріне, ұйымдарға қолжетімді болуға және құрастырылуға тиісті лауазымдық нұсқаулық пен «Халыққа туристік-экскурсиялық қызмет көрсетудің жалпы ережелерінде» көрсетіледі.

route маршрут, бағыт, аналог *itinerary*. Route of excursion экскурсиялық тобының алдын ала жоспарланған қозғалыс тәртібі көлікпен жүру кезеңдерін қамтитын экскурсия бағыты (алыстанмагистральды және трансфер, экскурсиялық топты объектіге жеткізу немесе көрсету объектісі бойынша жылжыту тәсілі ретінде, мысалы, шолу экскурсиясы) және жаяу жүргіншілер. Экскурсиядағы әңгіме қозғалу (қозғалыс) логикасы мен тәртібін қатаң түрде ұстанады. Ол кез келген кезеңде оқылуы мүмкін. Объектіге ауысудың бірінші кезеңінде-кіріспе бөлім, объект бойынша жылжу кезінде көрсету объектілерінің бірізділігіне байланысты әңгіменің тақырыптық элементтері (бөліктері). Көрсету реті объектінің тұтас бейнесін қабылдауға мен жасауға және экскурсанттардың оның мәнін түсінуіне бағытталуы тиіс.

safety of excursionists экскурсанттардың қауіпсіздігі. Экскурсанттарға олардың денсаулығы мен мүлкіне моральдық және физикалық зиян келтіру жағдайларының туындау кәтерінің туындау ықтималдығын төмендетуге бағытталған экскурсияны дайындаудың, ұйымдастырудың және өткізудің барлық сатыларындағы іс-шаралар жүйесі.

studying of literary, archival and other әдеби, мұрағат және басқа да көздерді зерттеу. Экскурсияны, экскурсияға дейінгі жұмыстарды дайындаудың маңызды кезеңі. Бұл экскурсияның пәні мен объектісі және жалпы эрудициясы бойынша экскурсоводтың энциклопедиялық білімін қалыптастыру, білім көзі.

subject typology of excursions экскурсияның пәндік типологиясы.

text of excursion экскурсия мәтіні. Экскурсиялық объектінің көрсетілуімен бірге экскурсоводтың әңгімесі құжатталған баяндама.

theme of excursion экскурсия тақырыбы. Экскурсиялық көрсетілім мен әңгімелеу пәні. Экскурсияның мақсаты мен идеясы ұғымдарымен тығыз байланысты. Материалды нақты идеялық ғылыми негізделген ұстанымдардан баяндауды көздейді. Экскурсияның негізгі мазмұнын қысқаша баяндау.

training of the guide for excursion экскурсия жүргізушіні экскурсияға дайындау (өндірістік оқыту). Оқу-әдістемелік жұмыс. Өзірленген әдістемелік әдебиеттің, көрнекі экскурсиялардың көмегімен жеке дайындық әдістері, сондай-ақ оқу орындарында, біліктілікті арттыру курстарында мамандықтарды оқытуда қолданылады.

training of guides экскурсоводтарды дайындау. Туристік білім беру, кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесінің мамандандырылған оқу орындарында жүргізіледі.

training of group for excursion топтарды экскурсияға дайындау. Әдетте объектіге трансфер кезінде немесе экскурсияның басында жүргізіледі. Экскурсовод экскурсанттар тобымен танысады, оларға экскурсияның кіріспе бөлігін, оның мақсаты мен өткізу тәртібін айтады.

travelling agency and excursions саяхат және экскурсиялар бюросы. Халыққа туристік-экскурсиялық қызмет көрсетумен айналысатын ұйым, атап айтқанда туристік орталық, мұражайлар, туристік қызығушылық объектілері бойынша жоспарлы немесе тапсырысты экскурсиялар, қала сыртындағы экскурсиялар.

Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі

Галиакбаров Е.Э., Жакупов А.А, Муканов А.Х., Гиззатжанова А.Г.,
Жайлаубаев Е. Н., Онаева Б.Т.

ЭКСКУРСИЯТАНУ

Оқу құралы

Басылуға 21.09.2021 қол қойылды.

Пішіні 60x84 1/16.

Көлемі 15 б.т.

Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 0028351

ЖШС «Лантар Трейд»

Тел.: +7 702 251 02 18

e-mail: lantar2018@mail.ru

Алматы қаласы, Егизбаева 7В, офис 704.